

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Яковлєв Віталій Миколайович

УДК 94 (477.54) «1939/1945»:341.322.5+344.3

ДИСЕРТАЦІЯ
«ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ НАЦИСТІВ НА ХАРКІВЩИНІ (1941–1943 рр.)
ТА ЇХ ПОКАРАННЯ»

Спеціальність 032 Історія та археологія
Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. М. Яковлєв

Науковий керівник: Куделко Сергій Михайлович, кандидат історичних наук,
професор.

Харків – 2025

АНОТАЦІЯ

Яковлев В. М. Военні злочини нацистів на Харківщині (1941–1943 рр.) та їх покарання. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія (03 Гуманітарні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2025.

Актуальність дисертаційної роботи зумовлена необхідністю комплексного дослідження складної та багатовекторної проблеми покарання воєнних злочинів нацизму. З огляду на це, потребують систематизації й узагальнення знання щодо структури німецьких каральних органів, причетності нацистів і колаборантів до скоєння воєнних злочинів на території Харківської області в 1941–1943 рр. Крім того, значимість теми полягає в необхідності вивчення й використання в сучасних умовах російсько-української війни досвіду Харківського судового процесу (15–18 грудня 1943 р.) та судової практики, пов'язаної з притягненням до відповідальності воєнних злочинців.

Метою дослідження є вивчення питання причетності нацистів і громадян СРСР до скоєння воєнних злочинів на Харківщині; аналіз особливостей організації та проведення Харківського показового судового процесу (15–18 грудня 1943 р.); виявлення специфіки судового переслідування воєнних злочинців у воєнний та повоєнний час; з'ясування особливостей вшанування пам'яті жертв нацизму.

Дисертація складається із чотирьох розділів, у яких послідовно й системно розглядається порушена проблема. Перший розділ присвячений аналізу історіографії, джерельної бази, розкриттю методології та методів дослідження. На підставі вивчення процесу накопичення наукових знань, автор дійшов висновку, що історіографію проблеми можна поділити на три періоди: 1) 1940-ві – середина 1950-х рр.; 2) середина 1950-х – 1980-ті рр.; 3) від початку 1990-х рр. до сьогодення. За час вивчення питання воєнних злочинів нацистів на Харківщині та

їх покарання лише окремі аспекти знайшли відображення в працях дослідників, які розглядали означену проблему в рамках відповідних методологічних підходів та історичних шкіл. З огляду на актуальність теми, потребує комплексного вивчення та переосмислення питання покарання воєнних злочинів нацизму.

Для реалізації мети й завдань дослідження поряд з опублікованими джерелами було залучено значну кількість архівних матеріалів. Використання в роботі недосліджених джерел із відомчих архівів СБУ дало можливість отримати додаткову інформацію та проаналізувати структуру, злочинну діяльність нацистських каральних органів на Харківщині, ознайомитися з особливостями здійснення політики покарання осіб, причетних до масового знищення цивільного населення та військовополонених під час нацистської окупації краю. У поєднанні з уже відомим науці масивом джерел, неопубліковані матеріали дозволили розглянути питання притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців як невід'ємну складову транснаціонального явища, яке отримало назву «відплата», або «правосуддя перехідного періоду».

Вивчення складної та багаторівневої проблеми воєнних злочинів нацизму, скоєних під час німецької окупації території Харківської області (1941–1943 рр.), та аналіз результатів притягнення до відповідальності винуватців потребували залучення загальнонаукових (логічний аналіз, класифікація, термінологічний, актуалізація), спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-системний, проблемно-хронологічний) методів, методів історичного джерелознавства (текстовий, порівняльний, структурний). Проведення дослідження обумовило необхідність уточнення таких понять як «воєнний злочин» та «показовий судовий процес».

У другому розділі роботи висвітлено структуру, функції та завдання німецьких каральних органів, причетність нацистів та колаборантів до вчинення воєнних злочинів на Харківщині. Також проаналізовано роботу Харківської обласної комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників та завданих ними збитків (далі – ХОК НДК). Під час проведеного дослідження

дисертантом було доведено, що діяльність німецького окупаційного режиму на Харківщині мала на меті не лише упокорення та експлуатацію місцевого люду, насамперед вона була спрямована на повне знищення цілих груп населення за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Геноцид носив заздалегідь спланований та системний характер, мав глибоке ідеологічне коріння, пов'язане із вченням про зверхність німецької (арійської) раси та меншовартісність усіх інших народів. Автором встановлено, що вчинення масових убивств на окупованій території Харківської області було пов'язане з діяльністю німецьких каральних органів – команди ГФП 560, ЗК 4а, АК 5, поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків», військ СС. Головним джерелом кадрового поповнення допоміжних частин Вермахту та поліції на Харківщині стали радянські військовополонені – українці та росіяни, які до війни проживали на території УРСР та РРФСР, а також місцеві мешканці із числа цивільних. Причини колаборації крилися як у жорстких умовах німецького окупаційного режиму, так і в довоєнній політиці радянської держави. Незалежно від мотивів співпраці з ворогом, військові колаборанти – співробітники німецьких каральних органів – стали виконавцями та співучасниками злочинів нацистів на харківській землі. Їхні дії, у більшості випадків, можна визначити як воєнні злочини.

Проаналізувавши статистичні відомості ХОК НДК, дисертант дійшов висновку, що хоча відомості, наведені в актах комісії, відображають реальну картину німецького окупаційного режиму, кількісні показники викликають сумніви щодо їх достовірності й потребують подальшого опрацювання. Зібрані ХОК НДК матеріали стали підставою для проведення першого показового суду над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини в м. Харків. Крім того, докази злочинів нацистів на Харківщині були використані радянським обвинуваченням під назвою «СРСР-43» під час засідання Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі (1945–1946 рр.).

Третій розділ присвячений питанням формування кримінально-правового підґрунтя, організації та проведення суду над воєнними злочинцями в м. Харків; міжнародному резонансу та історичному значенню Харківського процесу. На

підставі вивчення джерельної бази автором з'ясовано, що Харківський судовий процес – перший та єдиний до кінця 1945 р. на теренах СРСР показовий суд над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини – був розрахований як на внутрішню, так і на зовнішню аудиторію. Харківський трибунал мав продемонструвати плани нацистів щодо винищення народів Радянського Союзу, незалежно від етнічної приналежності. З огляду на це, категорії населення, які підлягали тотальному винищенню, – євреї, роми, люди з обмеженими фізичними можливостями тощо, радянське слідство завуальовано називало «мирними радянськими громадянами». Попри пропагандистське спрямування Харківського процесу, на ньому вперше публічно були наведені докази воєнних злочинів нацизму, пов'язаних із масовим убивством цивільного населення й військовополонених на окупованих територіях СРСР та Польщі. Харківський суд мав також міжнародне значення. Він створив юридичний прецедент покарання нацистських воєнних злочинців та втілює у життя тезу: «Злочин, скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності». Цей принцип діє й нині, зокрема, він закріплений статтею 33 Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Харківський показовий процес – важливий етап руху світової спільноти в напрямку засудження злочинів нацизму. Він став одним із важливих факторів, які вплинули на рішення щодо проведення Нюрнберзького процесу (1945–1946 рр.), і послужив *ad hoc* для діяльності Міжнародного кримінального суду та військових трибуналів сучасності.

У четвертому розділі дисертаційного дослідження розкрито питання покарання колаборантів і військовослужбовців країн Осі за воєнні злочини, скоєні на Харківщині, та розглянуто особливості увічнення пам'яті жертв нацизму. Дисертанту вдалося з'ясувати, що кримінальне переслідування колаборантів, причетних до воєнних злочинів нацистів, мало ряд характерних ознак, які зумовили неоднозначність і складність цього процесу. На відміну від ряду країн Західної Європи, де були створені нові законодавчі норми, у СРСР застосовували Кримінальний кодекс РРФСР та кодекси союзних республік, в яких

колабораціонізм кваліфікувався як зрада Батьківщини й пособництво ворогу. Притягнення до відповідальності активних учасників масових розправ над мирним населенням та військовополоненими на Харківщині почалося 1943 р. й продовжувалося до кінця 1980-х років.

Крім того, у роботі зазначено, що суди над воєнними злочинцями, військовослужбовцями країн Осі, причетними до вчинення масових убивств цивільного населення й військовополонених на території м. Харків та Харківської області, загалом відбулися в повоєнний час. У дисертаційному дослідженні було проаналізовано кримінальні справи нацистів, засуджених за воєнні злочини як союзниками, так і самими німцями. Унаслідок цього було з'ясовано, що за злочини, скоєні на харківській землі, до відповідальності були притягнені одиниці. Здебільшого винуватці отримали мінімальні строки ув'язнення та були покарані за іншу провину. Переважній більшості взагалі вдалося уникнути судового переслідування.

У дисертаційній роботі досліджено й охарактеризовано специфіку радянської моделі пам'яті німецько-радянської війни. Важливе місце в трансляції загальнодержавних наративів про так звану «Велику Вітчизняну війну» стали визначені владою місця пам'яті – пам'ятники та меморіали, присвячені героям та жертвам минулої війни. Проаналізувавши зміни в облаштуванні пам'ятних місць на Харківщині, можна дійти висновку, що жертви нацизму зайняли другорядне місце в комеморативних практиках радянської доби. Вибірковість вшанування пам'яті торкнулася як певних груп загиблих (євреї, діти-сироти, військовополонені), так і певних подій (Харківський судовий процес). Лише з набуттям Україною незалежності обмеження щодо меморіалізації пам'ятних місць, присвячених жертвам нацистського терору, були зняті.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії комплексно розглянуто питання притягнення до відповідальності нацистських воєнних злочинців і колаборантів, причетних до масового знищення цивільного населення та військовополонених на окупованій території Харківської області в 1941–1943 рр.

Теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи зумовлене можливістю застосування отриманих результатів для подальшого вивчення нацистської окупації як на території Харківської області, так і України. Систематизація й узагальнення знань порушеної проблеми дозволить використати досвід судового переслідування воєнних злочинців у сучасних умовах, коли Україна зазнала збройної агресії з боку Російської Федерації. Права людини зазнають нищівних ударів, і дії російської влади та її збройних сил мають ознаки воєнних злочинів. Матеріали даного дослідження можуть бути використані для розробки та укладання підручників, посібників з історії України періоду Другої світової війни. Також набуті результати будуть корисними при написанні наукових робіт та викладанні навчальних курсів відповідної тематики.

Ключові слова: Друга світова війна, Харків, нацистський окупаційний режим, воєнні злочини, Харківський судовий процес, Голокост, геноцид, жертви нацизму, комеморативні (меморіальні) практики, символічний простір міста, меморіальна спадщина, місця пам'яті, історична (колективна) пам'ять, політика пам'яті.

ABSTRACT

V. M. Yakovliev War crimes of the Nazis in Kharkiv region (1941–1943) and their punishment. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 032 History and Archeology (03 Humanities). – V. N. Karazin Kharkiv National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2025.

The relevance of the dissertation is conditioned by the need for a comprehensive study of the complex and multifaceted problem of punishing the Nazism war crimes. In view of this, there is a need to systematize and generalize knowledge about the structure of German punitive bodies, the involvement of Nazis and collaborators in the commission of war crimes in the territory of Kharkiv region in 1941–1943. In addition, the importance of the topic is in the study and use of the Kharkiv trial experience (December 15–18, 1943) and judicial practice related to the prosecution of war criminals in modern conditions of the Russian-Ukrainian war.

The purpose of the research is to study the issue of Nazis and citizens of the USSR's involvement in war crimes in Kharkiv region, to analyze the organization peculiarities and conduct of Kharkiv show trial (December 15–18, 1943), identifying the specifics of war criminal's prosecution in war and post-war times, determining the features of commemorating the victims of Nazism.

The dissertation consists of four sections, which consistently and systematically consider the raised problem. The first chapter analyzes historiography, the source base, disclosing the research methodology and methods. Having studied the process of scientific knowledge accumulation, the author has concluded that the historiography of the problem can be divided into three periods: 1) 1940s – mid-1950s; 2) mid-1950s – 1980s; 3) from early 1990s to the present. Studying the Nazis war crimes in Kharkiv region and their punishment, the researchers, who considered this problem within the framework of relevant methodological approaches and historical schools, looked only at certain aspects. Given the topicality of the problem, the issue of punishment for the Nazism war crimes requires a comprehensive study and rethinking.

The author has used a significant bulk of archival materials along with published sources in order to realize the goals and objectives of the research. Using the unexplored sources from the Departmental Archives of the Security Service of Ukraine (SBU) in the work, the author obtained additional information and analyzed the structure and criminal activities of Nazi penal authorities in Kharkiv region, learnt the peculiarities of the punishment implementation of persons involved in the mass destruction of the civilian population and prisoners of war during the Nazi occupation of the region. In combination with an array of sources already known to science, the unpublished materials made it possible to consider the issue of criminal prosecution of war criminals as an integral component of the transnational phenomenon called "retribution" or "transitional justice".

Studying the complex and multi-level problem of Nazi war crimes committed during the German occupation of Kharkiv region (1941–1943) and analyzing the results of criminal prosecution of the perpetrators, required the application of general scientific (logical analysis, classification, terminological, actualization), special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-comparative, historical-systemic, problem-chronological) methods, as well as methods of historical source studies (textual, comparative, structural), tools of related disciplines. The research determined the need to clarify such concepts as "war crime" and "show trial".

The second chapter of the work highlights the structure, functions and tasks of German penal authorities, the involvement of Nazis and collaborators in the commission of war crimes in Kharkiv region. The dissertation analyzes the work of the Kharkiv Regional Commission for Assistance to the Extraordinary State Commission for Establishing and Investigating the Crimes of German-Fascist Invaders and Their Accomplices and the Damages Caused by them (hereinafter referred to as the Extraordinary State Commission of the Kharkiv region). The author of the research has proved that the activity of the German occupation regime in Kharkiv region was not only aimed at the subjugation and exploitation of the local people, it was primarily aimed at the complete extermination of entire population groups on ethnic, political and physical grounds. The genocide had a pre-planned and systematic nature with deep

ideological roots, connected with the doctrine of the superiority of the German (Aryan) race and the inferiority of all other peoples. The author has confirmed that mass murders in the occupied territory of Kharkiv region was connected with the activities of German punitive bodies – the Sonderkommando 4a (SK 4a), the 560th group of Secret Field Police (GFP 560), the Einsatzgruppe EK 5, the Security Police and SD of General District Kharkiv, the Waffen-SS. Soviet prisoners of war – the Ukrainians and Russians who lived in the Ukrainian SSR and RSFSR before the war, as well as local civilians – became the main source of personnel for auxiliary units of the Wehrmacht and the police in Kharkiv Oblast. The reasons for the collaboration lay both in the brutal conditions of the German occupation regime and in the pre-war policy of the Soviet state. Regardless of the motives for cooperation with the enemy, military collaborators – employees of the German penal authorities – became diligent executors and accomplices of Nazi crimes on Kharkiv land. Their actions, in most cases, should be qualified as war crimes.

Having analyzed the statistical information of the Extraordinary State Commission of the Kharkiv region, the author concluded that although the information given in the acts of the commission reflected the real picture of the German occupation regime, the quantitative indicators raised doubts about their reliability and required further processing. The materials collected by the the Extraordinary State Commission of the Kharkiv region became the basis for the first show trial of war criminals – servicemen of Hitler's Germany in the city of Kharkiv. In addition, evidence of Nazi crimes in Kharkiv region was used by the Soviet prosecution under the name "USSR–43" during the International Military Tribunal meeting in Nuremberg (1945–1946).

The third chapter considers the issues of the criminal-legal basis formation, organization and trial of war criminals in the city of Kharkiv, the international resonance and historical significance of the Kharkiv process. Having studied the source base, the author has found out that the Kharkiv trial – the first and the only show trial on the territory of the USSR until the end of 1945 against war criminals – servicemen of Hitler's Germany – was designed for both an internal, and an external audience. The Kharkiv Tribunal had to demonstrate the plans of the Nazis to exterminate the peoples

of the Soviet Union regardless of their ethnicity. In view of this, the Soviet investigation veiledly called the categories of the population that were subject to total extermination – Jews, Roma, people with limited physical capabilities, etc. "peaceful Soviet citizens". Despite the propaganda orientation of the Kharkiv trial, it was the first time that evidence of Nazi war crimes related to the mass murder of civilians and prisoners of war in the occupied territories of the USSR and Poland was publicly presented. The Kharkiv court was also internationally significant. It created a legal precedent for the punishment of Nazi war criminals and put the thesis: "A crime committed on the orders of a higher command does not exempt the perpetrator from criminal responsibility" into practice. This principle applies even now. In particular, it is enshrined in Article 33 of the Rome Statute of the International Criminal Court. The Kharkiv show trial is an important stage in the movement of the world community to condemning the Nazism crimes. It became one of the important factors that influenced the decision to hold the Nuremberg Trials (1945–1946), and served *ad hoc* for the operation of the International Criminal Court and modern military tribunals.

The fourth chapter of the dissertation considers the issue of punishment of collaborators and military personnel of the Axis countries for war crimes committed in Kharkiv region and reveals the features of perpetuating the memory of the Nazism victims. The author has established that the criminal prosecution of collaborators involved in Nazi war crimes had a number of features that caused the ambiguity and complexity of this process. Unlike the countries of Western Europe that created new legal norms, the USSR applied the Criminal Code of the RSFSR and the codes of the Union Republics, in which collaborationism was qualified as treason to the Motherland and aiding the enemy. Prosecution of active participants in mass massacres of the civilian population and prisoners of war in Kharkiv region began in 1943 and continued until the end of the 1980s.

In addition, the work states that the trials of war criminals, military personnel of the Axis countries, involved in mass murders of civilians and prisoners of war in Kharkiv and Kharkiv region generally took place in the post-war period. The author has analyzed the criminal cases of Nazis convicted of war crimes both by the Allies and by

the Germans themselves. As a result, he found out that only a few of them had been brought to justice for crimes committed on Kharkiv land. For the most part, the perpetrators received minimum prison terms and were punished for another crime. The vast majority of them managed to avoid prosecution altogether.

The dissertation examines and characterizes the specifics of the Soviet model of the German-Soviet war memory. The memorial places designated by the authorities – monuments and memorials dedicated to the heroes and victims of the past war, occupy an important place in the broadcasting of national narratives about the so-called "Great Patriotic War". Having analyzed the changes in the arrangement of memorial sites in Kharkiv region, the author concludes that the victims of Nazism were secondary in the commemorative practices of the Soviet era. The selectivity of commemoration affected both certain groups of the dead (Jews, orphans, prisoners of war), and certain events (the Kharkiv Trial). Only after Ukraine gained independence, restrictions on the memorialization of memorial sites dedicated to victims of Nazi terror were lifted.

The scientific novelty of the dissertation is that it has comprehensively considered for the first time in domestic historiography the issue of bringing to criminal responsibility Nazi war criminals and collaborators involved in the mass destruction of the civilian population and prisoners of war in the occupied territory of Kharkiv region in 1941–1943.

The theoretical and practical significance of the dissertation is determined by the possibility of applying the obtained results to further studies of the Nazi occupation both in the territory of Kharkiv region and Ukraine. Systematization and generalization of the knowledge of the raised problem will allow us to use the experience of criminal prosecution of war criminals in modern conditions, when Ukraine was subjected to armed aggression by the Russian Federation. Human rights are severely violated, and the actions of the Russian government and its armed forces must be qualified as war crimes. The materials of this study can be used for the development and compilation of textbooks, manuals on the history of Ukraine during the Second World War. The obtained results will be useful when writing scientific papers and teaching educational courses on the relevant subject.

Keywords: World War II, Kharkiv, Nazi occupation regime, war crimes, Kharkiv trial, Holocaust, genocide, victims of Nazism, commemorative (memorial) practices, symbolic space of the city, memorial heritage, monumental sites of memory, historical (collective) memory, politics of memory.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікації у фахових періодичних виданнях України категорії «Б»:

1. Яковлев В. М. Структура та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки.* 2023. Т. 34 (73). № 2. С. 113–120.
DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.17>
URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/2_2023/17.pdf
2. Яковлев В. М. Місцеве населення у складі нацистських каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Південний архів.* 2023. Вип. 44. С. 44–50.
DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-6>
URL: <https://pahs.journal.kspu.edu/index.php/pahs/article/view/109/103>
3. Яковлев В. Особливості увічнення пам'яті жертв нацистського терору на Харківщині у воєнний і повоєнний час. *Консенсус.* 2024. № 1. С. 146–163.
DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-01/146-163>
URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/99/99>
4. Яковлев В. Особливості воєнного та повоєнного кримінального переслідування осіб, причетних до злочинів нацистів на Харківщині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія».* 2024. № 65. С. 156–182.
DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-07>
URL: <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/24426/22065>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Яковлев В. М. Увічнення пам'яті жертв нацистського терору на Харківщині. *Культура історичної пам'яті в Україні : наукові, культурні та освітні*

аспекти : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 23–24 серпня 2023 р.) / відп. ред. Л. В. Арюпіна. Одеса, 2024. С. 195–198.

URL: https://odnb.odessa.ua/img/novini_2023/4326/541748.pdf

2. Яковлев В. М. Передумови проведення Харківського судового процесу над нацистськими воєнними злочинцями (15–18 грудня 1943 р.) : формування кримінально-правового підґрунтя. *Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects* : 9-а Міжнар. наук.-практ. конф. (Таллін, Естонія 26–28 серпня 2023 р.) / А. Svoboda. Tallinn : Ühingu Teadus juhatus, 2023. № 168. С. 107–110.

URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4287/4324>

3. Яковлев В. Харківський судовий процес над нацистськими воєнними злочинцями (15–18 грудня 1943 р.) : підстава, міжнародний резонанс та історичне значення. *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії* : Всеукр. наук. конф. з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня народження Сергія Шевченка (Кропивницький, 18–19 жовтня 2023 р.). Кропивницький : РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка. 2023. С. 77–79.

URL: <file:///C:/Users/Я/Desktop/Проблеми%20історичної%20регіоналістики%20та%20мікроісторії.pdf>

4. Яковлев В. М. Особливості організації та проведення першого показового суду над нацистськими воєнними злочинцями у м. Харків (15–18 грудня 1943 р.). *Актуальні дослідження суспільних наук* : матер. X Всеукр. наук. конф. (Умань, 28 березня 2024 р.) / гол. ред. А. Л. Бержанір. Умань : Візаві. 2024. С. 279–283.

URL: <https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2024-04/МАТЕРІАЛИ%20X%20наукової%20конференції.pdf>

5. Яковлев В. Структура та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії* : зб. тез Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 165-ї

річниці від дня народження Миколи Левитського (Кропивницький 16–17 травня 2024 р.). Кропивницький : РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. С. 89–91.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hanul_Anton/Panski_Hory_istoriia_ta_toponim_ika.pdf?

6. Яковлєв В. М. Документування воєнних злочинів нацистів на Харківщині (за матеріалами Надзвичайної державної комісії). *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти* : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 29–30 серпня 2024 р.). Львів : Львівський науковий форум, 2024. – С. 23–27.

URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2024/29-30.08/Збірник.pdf>

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Яковлєв В. М. Передумови проведення суду над нацистськими воєнними злочинцями у м. Харків (15–18 грудня 1943 року). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2020. Вип. 58. С. 128–133.
DOI: <https://doi.org/10.34142/2313-2345.2020.58.23>
URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/hisgeo/article/view/3724>
2. Яковлєв В. М. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року) : формування кримінально-правового підґрунтя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2021. Т. 32 (71). № 3. С. 175–182.
DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.26>
URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/28.pdf
3. Яковлєв В. М. Організація та проведення судового процесу над нацистськими злочинцями у м. Харків (15–18 грудня 1943 року). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки»*. 2021. Вип. 32. С. 39–52.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2021-32-04>

URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/18137/16547>

4. Яковлев В. Особливості проведення Харківського показового суду (15–18 грудня 1943 р.) над нацистськими воєнними злочинцями. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2021. Вип. 3 (150). С. 78–84.

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.12>

URL: https://drive.google.com/file/d/1LE1_XCA1IE3A102u9FEmPvx9cNCm-n4Q/view

5. Яковлев В. М. Воєнні злочини нацистів на Харківщині (1941–1943) : за матеріалами Надзвичайної державної комісії. *Літопис Волині*. 2022. Чис. 26. С. 178–185.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.29>

URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/315/259>

6. Яковлев В. Застосування нацистами газвагена для знищення населення окупованої території Харківської області. *KELM (Knowledge. Education. Law. Management)*. 2021. № 6 (42). С. 82–88.

DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.6.13>

URL: <https://kelmczasopisma.com/public/ua/viewpdf/7237>

7. Yakovliev V. The Kharkiv Trial of War Criminals (December 15–18, 1943) : Basis, International Impact and Historic Significance. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2022. Vol. 8, Iss. 1, P. 32–45.

DOI: <https://doi.org/10.46340/ephd.2021.8.1.5>

URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2022/ephd_2022_8_1/07.pdf

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ABSTRACT	8
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ	14
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	20
ВСТУП	22
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	30
1.1. Історіографія проблеми.....	30
1.2. Джерельна база дослідження.....	44
1.3. Методологія та методи дослідження.....	56
Висновки до розділу 1.....	71
РОЗДІЛ 2. ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ, СКОЄНІ НАЦИСТАМИ НА ХАРКІВЩИНІ (1941–1943 рр.)	73
2.1. Структура, функції, завдання та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині	73
2.2. Місцеве населення в складі нацистських каральних органів на Харківщині.....	100
2.3. Документування воєнних злочинів нацистів на Харківщині (за матеріалами Надзвичайної державної комісії).....	125
Висновки до розділу 2.....	142
РОЗДІЛ 3. ХАРКІВСЬКИЙ ПОКАЗОВИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС НАД НАЦИСТСЬКИМИ ВОЄННИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ (15–18 грудня 1943 р.)	144
3.1. Передумови проведення Харківського судового процесу, формування кримінально-правового підґрунтя.....	144
3.2. Організація та проведення суду над воєнними злочинцями в м. Харків.....	162

3.3. Міжнародний резонанс та історичне значення Харківського судового процесу.....	181
Висновки до розділу 3.....	197
РОЗДІЛ 4. ЗАСУДЖЕННЯ ЗЛОЧИНІВ НАЦИЗМУ ТА КОМЕМОРАЦІЯ ТРАГЕДІЇ ОКУПАЦІЇ НА ХАРКІВЩИНІ.....	199
4.1. Особливості кримінального переслідування осіб, причетних до воєнних злочинів нацизму на Харківщині (1943–1988 рр.).....	199
4.2. Місця пам'яті жертв нацистського терору на Харківщині.....	219
Висновки до розділу 4.....	240
ВИСНОВКИ.....	243
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	251
ДОДАТКИ.....	316

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АГ «Ц» – айнзатцгрупа (АГ), оперативна група, військово-поліцейський, каральний підрозділ служби безпеки (СД) нацистської Німеччини.

АК 5 – оперативна команда (АК), знаходилась у підпорядкуванні АГ «Ц».

АУСБУЗО – Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області.

АУСБУХО – Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області.

Вермахт – збройні сили нацистської Німеччини.

ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків).

ГУКР «Смерш» НКО – Головне управління контррозвідки «Смерш» Народного комісаріату оборони СРСР.

ГФП – таємна польова поліція, структурний підрозділ Вермахту.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

ЗК 4а – зондеркоманда (загін спеціального призначення), перебувала у складі АГ «Ц».

КК – кримінальний кодекс.

КПК – кримінально-процесуальний кодекс.

НДК – Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР та союзних республік.

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки СРСР та союзних республік.

НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ СРСР.

НСДАП – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини.

ОКВ – Верховне командування Вермахту.

ОКГ – Верховне командування сухопутних сил Вермахту.

ОУН (б) – Організація українських націоналістів, прибічники С. А. Бандери або бандерівці.

ОУН (м) – Організація українських націоналістів, прибічники А. А. Мельника або мельниківці.

ПАЛ – патолого-анатомічна лабораторія.

РЗГА – Головне управління імперської безпеки Третього Райху.

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія.

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

СД – служба безпеки (політична розвідувальна організація Третього Райху).

СС – військово-поліцейська організація НСДАП.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

УНКВС – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ, структурні територіальні підрозділи НКВС СРСР та союзних республік.

УНКДБ – Управління Народного комісаріату державної безпеки, структурні територіальні підрозділи НКДБ СРСР та союзних республік.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

ХОК НДК – Харківська обласна комісія сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і завданих ними збитків.

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу.

UNWCC – Комісія Об'єднаних Націй з розслідування воєнних злочинів.

USACIDC – відділ кримінальних розслідувань армії США.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Друга світова війна – найбільший глобальний військовий конфлікт ХХ ст. Вона принесла із собою такі «винаходи», як Голокост, концтабори смерті, масове вбивство цивільного населення та військовополонених, атомне бомбардування. У цьому протистоянні всі його учасники вдавалися до дій, які можна визначити як воєнні злочини. Німеччина, яка стала ініціатором розв’язання Другої світової війни, повністю відкинула правила та звичаї ведення війни, закріплені міжнародними конвенціями – без військової потреби руйнувалися населені пункти, нищилися матеріальні та культурні цінності. Однак найжахливіші злочини нацизму пов’язані з масовим убивством цивільного населення та військовополонених. Ідеологічною основою завойовницької стратегії нацистів стали расові теорії «про вищі та нижчі раси» й тези щодо необхідності завоювання «життєвого простору» для Німеччини на сході. Йшлося про фізичне «усунення» політичних супротивників націонал-соціалізму за расовими та ідеологічними ознаками. Також було визначено кілька націй, які підлягали повному винищенню. На першому місці в цьому списку стояли євреї, які розглядалися нацистами як носії більшовизму та головні вороги Третього Райху [144, s. 98].

Протягом 1941–1943 рр. Харківська область стала ареною запеклого німецько-радянського протистояння, на її території майже безперервно точилися бойові дії. На відміну від центральних областей, які увійшли до складу Райхкомісаріату «Україна» й де влада була передана цивільним органам, Харківщина весь час перебувала в руках німецької військової адміністрації. Для придушення опору з боку місцевого населення нацисти створили потужний та розгалужений військово-поліцейський апарат, який, використовуючи терористичні методи управління, запроваджував «новий порядок» на окупованій території краю. Масові вбивства цивільного населення та військовополонених на Харківщині пов’язані з діяльністю групи ГФП 560, ЗК 4а, АК 5, поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків», а також військ СС. Колаборанти із числа

місцевих жителів та радянські військовополонені стали кадровим резервом німецьких каральних органів. Попри те, що військова співпраця не завжди мала добровільний характер, колаборанти стали виконавцями та співучасниками кривавих злочинів нацистів на харківській землі.

Воєнні злочини, скоєні нацистською Німеччиною та її союзниками з країн Осі, були настільки масштабними, що кримінальне переслідування їх організаторів та виконавців стало одним із пріоритетних завдань країн Об'єднаних Націй. «Політика залякування сіє лише зерна ненависті, які колись принесуть страшну відплату», – заявив під час однієї з промов президент США Ф. Рузвельт. «Відплата за ці злочини має віднині зайняти своє місце серед головних цілей війни», – наголосив В. Черчилль [200, р. 4]. Країни з різним суспільно-політичним устроєм згуртувалися не лише для того, щоб дати відсіч агресору, а й для здійснення справедливого покарання. Одним із важливих кроків, зроблених у цьому напрямку, стало підписання 30 жовтня 1943 р. урядами Великобританії, США та СРСР у Москві декларації «Про відповідальність гітлерівців за звірства, які вони вчиняють» (далі – Московська декларація). Цей документ відкрив шлях для широкого застосування національного законодавства щодо покарання воєнних злочинців.

Переслідуючи як внутрішньополітичні, так і міжнародні цілі, Радянський Союз першим серед країн Антигітлерівської коаліції почав притягувати до кримінальної відповідальності воєнних злочинців із числа колаборантів та військовослужбовців країн Осі. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. № 39 «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних в убивствах та катуваннях радянського цивільного населення й полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини із числа радянських громадян та їх пособників» (далі – Указ від 19.04.1943 р.) створив правову основу для їх переслідування в судовому порядку. У грудні 1943 р. в Харкові відбувся перший у світовій юридичній практиці показовий суд над нацистськими воєнними злочинцями – громадянами Німеччини. Харківський судовий процес втілює у життя домовленості союзників стосовно покарання воєнних злочинців та

надав незворотний характер урядовим деклараціям. Він став одним із важливих етапів руху світової спільноти в напрямку формування міжнародного кримінального права.

Процес притягнення до кримінальної відповідальності осіб, причетних до нацистських воєнних злочинів на території Харківської області, з різним ступенем інтенсивності продовжувався аж до кінця 1980-х рр. Він став невід'ємною частиною такого транснаціонального феномену як «політика відплати» після Другої світової війни.

Актуальність дисертаційної роботи зумовлена необхідністю комплексного дослідження складної та багатовекторної проблеми покарання воєнних злочинів нацизму. З огляду на це, потребували систематизації й узагальнення знання щодо структури німецьких каральних органів, причетності нацистів і колаборантів до скоєння воєнних злочинів на території Харківщини. Значимість теми також полягає в необхідності вивчення й використання досвіду Харківського судового процесу та судочинства, пов'язаного з кримінальним переслідуванням нацистських злочинців із практичних міркувань. Нині, в умовах збройного конфлікту, на території України ведуться бойові дії з порушенням законів і звичаїв війни. З боку Російської Федерації обстрілам піддаються мирні жителі та цивільна інфраструктура, до військовополонених застосовуються тортури та вчиняються вбивства, проводиться примусова депортація українського населення, застосовуються інші протиправні дії, які, відповідно до національного та міжнародного кримінального законодавства, кваліфікуються як воєнні злочини [171–173; 175–176; 183]. З огляду на це та з метою запобігання подальшої ескалації насильства, існує необхідність задіяти правові норми, зокрема й міжнародні, для притягнення до кримінальної відповідальності не лише російських військовослужбовців і колаборантів, а й політичне керівництво країни-агресорки. Для цього, на нашу думку, слід скористатися вітчизняним та зарубіжним досвідом щодо покарання злочинів нацизму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертацію виконано згідно з планами наукової роботи кафедри історіографії,

джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та у межах науково-дослідної теми «Проблеми історичного краєзнавства та пам'яткознавства (на матеріалах Слобожанщини)» (державний реєстраційний номер 0112U004969).

Метою дисертаційної роботи є комплексний аналіз формування та реалізації політики покарання воєнних злочинів нацизму, скоєних на території Харківської області, а також характеристика змін у політиці пам'яті щодо жертв масового терору на Харківщині.

Вказана мета передбачає постановку таких **завдань**:

- вивчення стану наукової розробки проблематики в історіографії;
- характеристика джерельної бази та теоретико-методологічної основи дисертаційної роботи;
- розгляд структури, функцій, завдань та злочинної діяльності військових і поліцейських підрозділів Третього Райху на Харківщині;
- дослідження питання участі колаборантів у складі німецьких каральних органів та причетності їх до скоєння воєнних злочинів;
- аналіз результатів роботи ХОК НДК з документування воєнних злочинів нацистів на території Харківської області;
- дослідження етапів формування кримінально-правового підґрунтя Харківського показового судового процесу;
- висвітлення організації та проведення суду над воєнними злочинцями в м. Харків;
- розкриття міжнародного резонансу та визначення історичного значення Харківського судового процесу;
- характеристика особливостей та результатів судового переслідування осіб, причетних до вчинення воєнних злочинів під час нацистської окупації території Харківської області (1941–1943 рр.);
- виявлення специфіки увічнення пам'яті жертв нацистського терору шляхом дослідження місць пам'яті на Харківщині.

Об'єктом дослідження є воєнні злочини нацизму, скоєні під час Другої світової війни на окупованих територіях СРСР.

Предмет дослідження – покарання військовослужбовців країн Осі та колаборантів за воєнні злочини, вчинені щодо цивільного населення і військовополонених на території Харківської області (1941–1943 рр.); Харківський показовий судовий процес (15–18 грудня 1943 р.); увічнення пам'яті жертв масових страт на Харківщині.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період від 1941 р. до початку ХХІ ст. Нижньою хронологічною межею дослідження обрано початок німецько-радянської війни та гітлерівська окупація Харківської області. Верхня хронологічна межа роботи обумовлена вивченням особливостей увічнення пам'яті жертв нацизму, зокрема й на сучасному етапі.

Географічні межі роботи охоплюють Харківську область. Під час вивчення проблеми територія Харківської області розглядалася в адміністративно-територіальних кордонах, що існували на початок німецько-радянської війни. Подальші зміни в територіальних межах області для проведення дослідження суттєвого значення не мали.

Даний регіон становить собою інтерес для дослідника з декількох причин. По-перше, територія Харківської області перебувала в жорстких умовах управління німецької військової адміністрації, тут діяли численні репресивні інституції Третього Райху. По-друге, у грудні 1943 р. в м. Харків був проведений перший судовий процес над воєнними злочинцями – громадянами Німеччини. Харківський процес мав значний міжнародний резонанс і вплив на подальше формування юридичної бази для притягнення до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців.

Теоретико-методологічною основою дослідження є загальні наукові принципи історизму та об'єктивності. Реалізація наукових принципів досягається використанням спеціально-історичних методів (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-порівняльного, історико-системного, проблемно-хронологічного), методів історичного джерелознавства (текстового,

порівняльного, структурного). Вирішення поставлених завдань зумовило вироблення термінологічного апарату, зокрема пояснення понять «воєнний злочин» та «показовий судовий процес».

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу системно й цілісно розглянути питання притягнення до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців та колаборантів, причетних до масового знищення цивільного населення та військовополонених на окупованій території Харківської області в 1941–1943 рр.

Уперше:

- вивчено ступінь розробленості в історіографії теми дослідження;
- залучено до наукового обігу та комплексно проаналізовано архівні матеріали та інші історичні джерела, які до цього не використовувалися фахівцями;
- висвітлено передумови, організацію та проведення першого у світовій практиці суду в м. Харків (15–18 грудня 1943 р.) над німецькими воєнними злочинцями;
- досліджено міжнародний резонанс та історичне значення Харківського показового процесу;
- розглянуто статистичні відомості щодо людських втрат, яких зазнала Харківська область у період німецької окупації.

Уточнено:

- структуру військових та поліцейських формувань Третього Райху, що діяли на території Харківської області;
- питання участі колаборантів в окупаційних карально-репресивних органах;
- поняття «воєнний злочин» та «показовий судовий процес»;
- причетність нацистів і колаборантів до масового знищення цивільного населення та військовополонених на Харківщині;
- процес формування кримінально-правового підґрунтя для засудження нацистських воєнних злочинців;

- особливості притягнення до кримінальної відповідальності колаборантів у воєнний та повоєнний час;
- підсумки роботи ХОК НДК;
- питання застосування німецькими каральними органами газвагенів для знищення населення окупованої території Харківської області.

Дістало подальший розвиток:

- вивчення питання вшанування пам'яті жертв нацизму на території Харківщини.

Теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи полягає у виявленні особливостей притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців під час Другої світової війни та актуалізації теми покарання за воєнні злочини в умовах сучасного російсько-українського збройного конфлікту; можливості використання отриманих результатів дослідження для подальшого вивчення нацистської окупації на території України та в межах Харківської області зокрема. Фактичний матеріал роботи може слугувати джерелом для написання тематичних та узагальнюючих підручників, монографій, статей, розробок нормативних та спеціальних курсів з історії Другої світової війни для студентів вищих навчальних закладів, а також для реалізації музейних експозитарних проектів.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці актуальної наукової проблеми та її комплексному вирішенні. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, результатом власних досліджень автора. Всі публікації в наукових фахових збірниках, а також доповіді на конференціях є одноосібними.

Дане дослідження є першою спробою у вітчизняній історичній науці, використавши напрацювання українських, радянських та західних істориків і правознавців, комплексно розглянути питання притягнення до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців та колаборантів, причетних до масового знищення цивільного населення та військовополонених на окупованій території Харківської області.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки наукового дослідження відображені в доповідях на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях, як-от: Міжнародний круглий стіл «Забвению не подлежит» (к 75-летию Минского судебного процесса над нацистскими преступниками) (Мінськ, 2021 р.); Круглий стіл «Події Другої світової війни в музейних експозиціях» (Переяслав, 2022 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Культура історичної пам'яті в Україні: наукові, культурні та освітні аспекти» (Одеса, 2023 р.); 9-а Міжнародна науково-практична конференція «Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects» (Таллін, 2023); Всеукраїнська наукова конференції «Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії» з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня народження Сергія Шевченка (Кропивницький, 2023); XLI Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодні (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)» (Харків, 2023); X Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні дослідження суспільних наук» (Умань, 2024); Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії» з нагоди 165-ї річниці від дня народження Миколи Левитського (Кропивницький, 2024).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладені в сімнадцяти авторських публікаціях: дев'ять – у наукових фахових виданнях України, занесених до реєстру переліку наукових фахових видань категорії «Б» Міністерства освіти і науки України; дві – у зарубіжних періодичних спеціалізованих виданнях; шість – за результатами виступу на наукових конференціях.

Структура і обсяг дисертаційної роботи обумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, розподілених на 11 підрозділів, висновків (загалом 229 сторінок), списку джерел та літератури (568 позицій).

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Аналіз процесу накопичення наукових знань щодо вивчення питання військово-поліцейських та поліцейських структур німецького окупаційного режиму, їх причетності до скоєння воєнних злочинів на Харківщині, а також притягнення до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців та колаборантів приводить до розуміння того, що політичні та світоглядні зміни знайшли безпосереднє відображення в історичній літературі. З огляду на вищезазначене, історіографію досліджуваної теми можна умовно поділити на три періоди: 1) 1940-ві – середина 1950-х рр.; 2) середина 1950-х – 1980-ті рр.; 3) від початку 1990-х рр. до сьогодні. За походженням творчий доробок авторів, які вивчали дану тему, складається з праць радянських, сучасних українських дослідників, а також зарубіжних науковців.

Перший етап відзначався появою публікацій, в яких містилися описи злочинів, скоєних нацистами та колаборантами, а також знаходилося суворе попередження про невідворотність покарання за скоєні злочини. Ці видання мали яскраво виражене пропагандистсько-виховне спрямування. Перші спроби задокументувати трагічні події, що відбувалися на окупованих нацистами територіях України, були зроблені ще під час війни. Джерельною базою для їх написання стали усні свідчення очевидців, розвіддані, повідомлення радянського Інформбюро та офіційне тлумачення подій партійною верхівкою. Попри пропагандистське спрямування, публікації викривали численні випадки насильства та звірств, що чинили загарбники стосовно цивільного населення та військовополонених. Трофейні документи, що потрапляли до рук радянського командування, не залишали жодних сумнівів щодо намірів нацистського керівництва, спрямованих на хижацьке винищення та пограбування місцевих жителів.

Осмыслити й надати оцінку подіям, що коїлися на підконтрольних нацистам радянських територіях, намагалися не лише професійні історики [321] та юристи [189], а й військові [298], письменники та публіцисти [201; 205; 207; 211; 222; 235]. Основне місце в їх творчому доробку посідали праці, в яких розкривалися злочини гітлерівців, демонструвалося людиноненависницьке обличчя «нового порядку» [467]. Суттєве збільшення кількості публікацій стосовно досліджуваної теми було пов'язане з остаточним визволенням Харкова та Харківської області й, особливо, з підготовкою та проведенням у грудні 1943 р. в м. Харків показового суду над воєнними злочинцями [133–134].

Потужний пласт публіцистики залишили по собі радянські письменники та журналісти, які 1943 р. були свідками Харківського судового процесу. В їх дописах були викладені враження учасників тих буремних подій, цікаві спостереження, міркування та висновки. На прикладі Харківської області автори намагалися осмыслити жахливі наслідки нацистської окупації [204; 211, с. 62–78; 221]. Найґрунтовніші роботи із цієї серії публікацій безперечно належали члену Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (далі – НДК) О. М. Толстому, який упродовж вересня – грудня 1943 р. знаходився в Харкові й брав участь у документуванні воєнних злочинів нацистів [235, с. 272–292]. У своїй статті «Низость убийц», опублікованій у листопаді 1943 р., він уперше наводить кількість жителів Харкова, знищених нацистами. У масових могилах було виявлено щонайменше 26 тисяч трупів, а від голоду, за даними автора, померло щонайменше 100 тисяч містян [235, с. 276, 279]. Звісно, названі радянським письменником людські втрати не можна вважати точними, проте вони свідчили про масштаби нацистського терору на Харківщині.

На початку 1944 р. було опубліковано україномовний варіант брошури, присвяченої Харківському трибуналу. Крім матеріалів судового процесу, вона містила статті українських та російських письменників, поетів та публіцистів (П. Панча, Ю. Смолича, М. Рильського, П. Тичини, В. Чаговця, О. Толстого,

І. Еренбурга та ін.). Їх творчий доробок відзначався художньою образністю та був пронизаний глибокою ненавистю до ворога [134, с. 86–129]. Цього ж року вийшла збірка статей «Сліди фашистських звірів», в якій письменники, журналісти, мешканці міста описували трагічні сторінки майже дворічного німецького панування. Попри публіцистичний характер даного видання, у ньому були зафіксовані реальні факти, багато з яких пізніше, з ідеологічних міркувань, замовчувалися (трагедія харківського єврейства, розстріли на території тюрми СД, доля вихованців дитячих будинків) [467].

Не залишилися осторонь Харківського суду над нацистськими воєнними злочинцями й радянські юристи. Видатний радянський учений-правознавець А. Н. Трайнін у своїй праці «Уголовная ответственность гитлеровцев», опублікованій 1944 р., стверджував, що рядові солдати, які вбивають цивільних осіб «за наказом свого керівництва», так само винні, як і ті, хто робить це «за власним бажанням». Але головна відповідальність за розв'язування війни, на думку А. Н. Трайніна, лежала на німецькому урядові. У зв'язку з цим він запропонував закріпити в міжнародному кримінальному законодавстві термін «злочини проти миру» і визначив його як «акти агресії, пропаганда агресії, укладання міжнародних договорів з агресивними цілями, порушення мирних договорів тощо». Стосовно Харківського судового процесу А. Н. Трайнін зазначав, що він є важливим етапом руху світової спільноти до засудження воєнних злочинів гітлерівської Німеччини [189, с. 11, 44, 81–82]. Ідеї радянського правознавця щодо покарання нацистських воєнних злочинців знайшли своїх послідовників серед членів Комісії Об'єднаних Націй з розслідування воєнних злочинів (UNWCC). Так, чехословацький юрист Б. Етчер, якого все більше розчаровував консервативний підхід UNWCC до питання засудження злочинів нацизму, у своєму дослідженні «The Lessons of the Kharkov Trial» стверджував, що агресивна війна є первинним злочином, і наполягав на тому, що учасники «підготовки та розв'язання нинішньої війни повинні бути покарані за злочин проти миру». «Харківський процес був початком, дуже необхідним початком... Ми постійно говоримо про реконструкцію. Ми можемо відновити зруйновані

заводи. Ми можемо відбудувати розбомблені будинки... Але в нашому завданні з реконструкції, ми повинні віддати певний пріоритет відновленню – на нових засадах – закону, який був спустошений або знищений. Інакше наша матеріальна відбудова буде даремною. Знову всі технічні досягнення будуть поставлені – як це сталося протягом останніх чотирьох чи п'яти років – на службу злу, руйнуванню та смерті», – підкреслював у своїй роботі Б. Етчер [199, р. 3, 16].

У зв'язку зі звільненням Харкова та проведенням першого у світовій юридичній практиці суду над нацистами з'являються видання англійською, французькою та німецькою мовами, розраховані на західного читача. Наприклад, 1943 р. було випущено брошуру «Kharkov» французькою мовою. Вона складалася з ряду статей радянських авторів – Б. Польового, В. Костишева, Д. Заславського, П. Панча, Ю. Яновського, які висвітлювали хід звільнення міста та описували жахи німецької окупації [242]. 1945 р. в США була опублікована книга талановитого американського журналіста Е. Стівенса «Russia is no riddle» [267]. Один із розділів свого видання автор цілком присвятив Харківському судовому процесу, свідком якого він став. Праця Е. Стівенса викликає глибокий інтерес не лише як зразок ставлення західного спостерігача до драматичного перебігу подій суду над воєнними злочинцями. Вона наповнена важливими деталями, відзначається критичністю, глибокими роздумами самовидця та містить ґрунтовні висновки автора. «Поїздка до Харкова дала нам більше, аніж просто видовище судового процесу над злочинцями. Це була чудова нагода поспостерігати за наслідками нацистської окупації великого міста та ранніми етапами відбудови», – зазначав Е. Стівенс [267, р. 117].

Наприкінці 1940-х – першій половині 1950-х років у радянській історіографії починає формуватися єдина концепція німецько-радянської війни 1941–1945 рр. (у тогочасній інтерпретації – «Великої Вітчизняної війни»). Загальні постулати щодо минулої війни були викладені в збірнику виступів Й. Сталіна «О Великой Отечественной войне Советского Союза» [129]. Основні положення цієї брошури стали ідеологічним еталоном для всіх дослідників зазначеного періоду. Перші узагальнюючі праці істориків, написані на основі

доступної джерельної бази, мали форму коротких воєнно-історичних нарисів і були зосереджені на висвітленні ходу бойових дій, радянському русі Опору тощо [272; 397]. Тема окупації та воєнних злочинів нацистів у них не розглядалася.

Однією з перших спроб провести науковий аналіз нацистського окупаційного режиму на Харківщині стала дисертаційна робота О. С. Сігал «Оккупационный режим немецко-фашистских захватчиков на Харьковщине в период октябрь 1941 г. – август 1943 г.» (1946 р.). Використовуючи широку джерельну базу (документи німецьких окупаційних установ, Харківської міської управи, періодичних видань, матеріалів Харківського та Нюрнберзького судових процесів), авторка ґрунтовно дослідила терористичні методи управління німецької влади та описала численні воєнні злочини, скоєні нацистами на Харківщині. У своїй праці О. С. Сігал використовувала також протоколи засідань Харківського судового процесу. Вона з'ясувала, що Харківський та Нюрнберзький судові процеси – це етапи однієї й тієї ж справи – покарання воєнних злочинів нацизму [456, с. 37–115].

Загальні відомості щодо людських втрат населення Харківської області були наведені в книзі Г. М. Окладного «Борьба трудящихся Харьковщины за послевоенную Сталинскую пятилетку» (1948 р.). Автор зазначав, що внаслідок «злочинної діяльності німецько-фашистських загарбників» загинуло 280 тисяч осіб, 160 тисяч було вивезено на примусову працю до Німеччини [409, с. 12].

Таким чином, упродовж першого періоду більшість публікацій відзначалася описовістю й мала відверто пропагандистське спрямування. Однак вони зробили важливий внесок у справу викриття воєнних злочинів нацистів та правове обґрунтування їх кримінального переслідування.

Другий період історіографії проблеми охоплює хронологічні межі із середини 1950-х – до кінця 1980-х років. У роботах дослідників, які належать до цього періоду, використовувалися нові матеріали із центральних військових архівів. У цей час з'явилися фундаментальні багатотомні видання, присвячені історії Другої світової війни. У них історики намагалися показати місце України в загальносоюзному контексті війни. Яскравим зразком наукових інтерпретацій

радянських досліджень окупаційного режиму цього періоду стали багатотомні фундаментальні праці, зокрема «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» в трьох томах, сьомий том «Історії Української РСР» та відповідно восьмий том російськомовного видання [489–491; 334]. У них зазначалося, що протистояння між Німеччиною та СРСР було не звичайною, а винищувальною війною; в основу німецького окупаційного режиму були покладені «терор і геноцид, голод і розорення, найдикіша наруга над людською гідністю» [490, с. 128]. Серед земель України, де нацисти на практиці втілювали свою людожерську політику щодо «нижчих» рас, називалась і Харківська область. Ішлося, зокрема, про застосування німцями тактики «випаленої землі», масове знищення цивільного населення, військовополонених, депортацію молоді на рабську працю до Німеччини [489, с. 353–388; 490, с. 128–180]. Крім того, були названі втрати України, завдані німецькою окупацією: на підставі відомостей, зібраних НДК, наводилися дані по областях УРСР [491, с. 150].

Слід зазначити, що в даний період досить активно розроблялася регіональна тематика окупаційного режиму в межах областей України. 1960 р. було опубліковано ґрунтовну розвідку з історії краю «Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне» [487]. На підставі архівних матеріалів, колектив авторів у рамках радянської парадигми війни розглянув внесок жителів області в перемогу над гітлерівською Німеччиною. Окремий підрозділ видання був присвячений звірствам, які чинили загарбники на харківській землі. У своєму творчому доробку автори не лише викрили численні воєнні злочини окупантів (запровадження системи заручництва, масові розстріли, застосування «душоубок» тощо), а й ідентифікували основних жертв нацистського геноциду на Харківщині – радянський актив, євреїв, пацієнтів психоневрологічних закладів [487, с. 46–50].

Ще однією темою, яка доволі активно висвітлювалася радянською історіографією, була діяльність харківських медиків під час окупації. Саме через неї опосередковано можна було дізнатися про трагічну долю радянських військовополонених. Так, 1966 р. Я. Донський, А. Шаповал опублікували роботу

під назвою «Бойцы в белых халатах», на сторінках якої висвітлили патріотичну роботу лікарів під керівництвом О. І. Мещанінова, які рятували полонених Холодногірського табору від неминучої смерті [316].

Особливу групу складають дослідження, присвячені проблемі притягнення до відповідальності за воєнні злочини. Аналіз цих робіт показує, що автори акцентували увагу в основному на загальноісторичному чи міжнародно-правовому аспекті [331; 393; 448; 380; 444; 268–269]. Інформація щодо Харківського судового процесу над нацистами час від часу з'являлася в місцевій пресі [345]. Згадки про нього траплялися і в наукових публікаціях. 1975 р. Н. С. Лебедева в дослідженні «Подготовка Нюрнберзького процесу» відзначала особливу роль показового суду в Харкові як першого юридичного прецеденту покарання нацистських воєнних злочинців. Цей суд, на думку авторки, став результатом реалізації декларацій союзників про покарання воєнних злочинців і надав незворотній характер урядовим заявам. «Харківський процес став важливим чинником впливу на уряди союзних держав, зробив неможливим відмову від проведення подібних процесів. Одночасно харківський процес чинив свого роду тиск на уряди союзників, зробивши неможливим відмову від проведення подібних процесів», – зазначала Н. С. Лебедева [375, с. 30–31].

До трагедії майже дворічної окупації Харківщини намагалися привернути увагу також і непрофесійні історики. Серед них слід назвати харківського драматурга З. В. Сагалова, який у другій половині 1980-х років написав документальну повість «705 дней до Нюрнберга», присвячену проведенню 1943 р. в м. Харків суду над воєнними злочинцями. У своєму творі автор на підставі вивчення доступних джерел, спілкування з учасниками тих подій, власних вражень у характерній для творчої людини формі описав драматичні події перебігу показового процесу [451].

Таким чином, у зазначений період радянські історики значно розширили джерельну базу, створили узагальнюючі, масштабні праці, які висвітлювали події німецько-радянської війни. Виразним домінантом стала загальнорадянська концепція вивчення війни й окупаційного режиму. Історія України взагалі, і

Харківщини зокрема, розглядалася винятково в загальносоюзному контексті. Загалом історіографії цього періоду притаманна ідеологічна спрямованість, декларативність висновків.

У перші двадцять років після закінчення Другої світової війни західні дослідники історії Радянського Союзу зосередилися виключно на описах перебігу військових дій на Східному фронті. Наукові праці, присвячені німецькій окупаційній політиці з'явилися лише наприкінці 1950-х рр. У дослідженні професора Колумбійського та Стенфордського університетів О. Далліна «*German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies*» (1957 р.) чи не вперше в західній історіографії були розглянуті особливості нацистського окупаційного режиму на різних територія СРСР, зокрема і в Україні [520, р. 107–165]. В подальшому зросла кількість публікацій щодо окремих аспектів націонал-соціалістичної окупаційної політики. У 1970-х рр. зарубіжні історики почали все частіше звертатися до таких «неприємних» тем, як доля радянських військовополонених, а також роль Вермахту в націонал-соціалістичній війні на знищення. Справжньою сенсацією у науковому світі стала праця німецького історика К. Штрайта «*Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*» (1978 р.). Ця публікація мала значний вплив на подальші дослідження, які розкривали причетність Вермахту до злочинів націонал-соціалізму [535, s. 15].

Третій період історіографії проблеми хронологічно охоплює період із початку 1990-х років – до сьогодні. У політичному вимірі він припав на розпад СРСР, здобуття та утвердження Україною незалежності, у світоглядному – крах панування ідеології марксизму-ленінізму. Для науковців – це час відкриття раніше засекречених архівних фондів, зняття обмежень щодо тематики досліджень. Значний вплив на переосмислення подій війни та окупаційного режиму мали праці М. В. Ковалю [355–358].

Результатом перегляду радянської концепції Другої світової війни стали ґрунтовні праці сучасних дослідників, в яких у контексті характеристики німецького окупаційного режиму приділялась увага злочинам нацистів. Так,

2000 р. було опубліковано завершальний том історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України», в якому на основі аналітико-документальних матеріалів показано вагомий внесок українського народу в перемогу над нацизмом. Один із параграфів цієї колективної монографії, що висвітлював окупаційний режим в Україні, містив деякі, хоча й досить суперечливі, відомості про воєнні злочини нацистів на Харківщині [276, с. 180].

Важливі статистичні відомості щодо втрат жителів України в Другій світовій війні наводилися в працях М. В. Ковалю, І. Т. Муковського та О. Є. Лисенка [355, с. 120; 400, с. 547], а також у роботі французького історика українського походження В. М. Косика [365, с. 456]. Автори оцінили безповоротні людські втрати України у 8 мільйонів осіб. Згідно з відомостями, наведеними А. Л. Перковським та С. І. Пирожковим, за період із 1 січня 1941 р. по 1 липня 1946 р. населення Харківської області зменшилося на 577 тисяч осіб [419, с. 17].

Одне з маловивчених питань Другої світової війни – колабораціонізм – було порушене українською дослідницею В. О. Шайкан. В опублікованій 2006 р. монографії авторка комплексно розглянула проблему співробітництва українського населення з окупантами на території райхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. На підставі масиву маловідомих та невідомих для дослідників архівних документів українських архівосховищ, В. О. Шайкан здійснила типологізацію різних проявів колаборації в залежності від конкретних умов, характеру окупаційного режиму, ментальних і морально-психологічних чинників тощо. Зокрема вона торкнулася питання військової колаборації, а також правового підґрунтя кваліфікації воєнних злочинів, скоєних колаборантами в роки війни, та їх судового і позасудового переслідування [499]. Особливості українського колабораціонізму досліджувалися в роботах В. С. Орлянського, О. В. Потильчака, О. М. Гончаренка [410; 430; 304; 306].

Важливі деталі щодо структури німецьких каральних органів, які діяли під час війни на території України, воєнних злочинів нацистів та їх покарання містяться в загальних та спеціальних працях українських дослідників, як-от: І. І. Дерейка, І. С. Тарнавського, В. Ю. Васильєва [312; 478; 286], а також

російських та західних істориків С. Г. Чуєва, О. Є. Єпіфанова, В. Я. Бірштейна, О. Прусина, С. Кудряшова та В. Вуазен [497–498; 324; 279; 553; 544]. Питання застосування нацистами на окупованих територіях газвагенів детально проаналізоване в працях П. Море та С. Альвареса [549; 512].

У працях Д. М. Титаренка розкривається радянсько-німецька правова співпраця, спрямована на виявлення та кримінальне переслідування нацистських злочинців та їх пособників у 1950-х–1980-х рр. У своїх дослідженнях він дійшов висновку, що, попри значні труднощі об'єктивного характеру, пов'язані з Холодною війною, співробітництво ФРН та СРСР було досить плідним [483–484]. У своїх напрацюваннях Д. М. Титаренко також розглянув стратегії виживання місцевих мешканців, еволюцію духовних та ціннісних орієнтирів радянських громадян у жорстких умовах нацистської окупації [485].

Окрім того, слід відзначити зацікавлення українських істориків питанням політики нацистів щодо різних категорій хворих та інвалідів з числа цивільного населення [481–482; 406]. Так, зокрема, в своїх працях А. Г. Венгер не лише дослідив трагічну долю людей з особливими потребами в умовах німецької окупації Дніпропетровщини [287; 308], а й звернув увагу на особливості радянської «політики відплати» щодо персоналу підкупаційних медзакладів [288–289; 406, с. 311–325].

Окремі аспекти нацистського окупаційного режиму на Харківщині стали об'єктом вивчення в працях багатьох дослідників Другої світової війни в Україні. Питанням реалізації політики «нового порядку» в м. Харків, злочинам німецької окупаційної влади, Харківському судовому процесу була приділена увага в колективній праці харківських дослідників «Історія міста Харкова ХХ століття» (2004) [342]. Значний внесок у вивчення злочинів нацизму зробив А. В. Скоробогатов. У монографії «Харків у часи німецької окупації» автор, спираючись на широку базу раніше недосліджених архівних документів, розкрив трагічну долю окупованого Вермахтом Харкова. У своєму доробку науковець охопив досить широке коло питань життя й боротьби в поневоленому місті. Крім усього іншого, він досить детально розглянув загальну структуру німецької

окупаційної влади, зокрема, і німецьких поліцейських органів, а також описав воєнні злочини нацистів, скоєні щодо цивільного населення та військовополонених [463]. Особливостям реалізації окупаційної політики у військовій зоні, зокрема й на Харківщині, присвячені дослідження В. А. Нестеренка, Ю. Ф. Скрипниченка [408; 466]. Стисла інформація щодо проведення Харківського судового процесу містилася в статті Б. Г. Головка [302].

Питання воєнних злочинів нацистів розглядалися опосередковано через дослідження суміжних тем. Так, зокрема, дослідники історії вітчизняної психіатрії та психології П. Т. Петрюк та О. П. Петрюк у своєму творчому доробку висвітлили трагічну долю пацієнтів Харківської психіатричної лікарні «Сабурова дача» в часи німецької окупації міста, а також їх місце в повоєнній політиці пам'яті [421–424].

У першій половині 1990-х років відбувся сплеск наукового інтересу до питання особливостей реалізації нацистами політики Голокосту на територіях колишнього СРСР. За сприяння єврейської діаспори було реалізовано ряд регіональних досліджень із цієї теми. Помітний внесок у вивчення Голокосту в Україні зробили І. Арад, Ф. Л. Левітас, Ю. М. Ляховицький, О. Й. Круглов [273; 377; 367–369]. У роботах авторів уперше були розкриті відмінності нацистського Голокосту на територіях окремих адміністративно-територіальних одиниць. Дослідженню трагедії харківських євреїв присвячені публікації Л. Ф. Воловик – громадської діячки та директорки Харківського приватного музею Голокосту. У своїх статтях вона описала не лише воєнні злочини нацистів щодо єврейського населення Харківщини, а й приділила значну увагу Харківському судовому процесу [292–294]. Представник нової генерації дослідників Голокосту Ю. Ю. Радченко у своєму творчому доробку звернув увагу на структуру німецьких каральних органів (таємної польової поліції, поліції безпеки та СД, української допоміжної поліції), відповідальних за терор та знищення єврейської громади м. Харків та Харківської області [433–437]. Одна із статей автора присвячена використанню газвагенів на території СРСР [438].

Особливості офіційної радянської політики пам'яті про нацистську окупацію України на прикладі Харківщини досліджувала І. Є. Склокіна [457–460]. У своїх працях вона відзначала, що в радянському наративі про війну жертви нацизму не набули достойного вшанування: про них згадували принагідно, лише тоді, коли мова заходила про внесок Радянського Союзу в перемогу над нацизмом [458]. Питання встановлення скульптурних композицій на братських могилах радянських воїнів на території Харківської області розглянуто в праці Я. Пересьолкової та Н. Мархайчук. У своїй роботі авторки виявили основні художні образи та визначили їх зв'язок із радянською політикою вшанування пам'яті учасників та жертв війни [418]. Також слід відзначити колективну працю харківських науковців «Скрижалі історії Харкова». У цьому виданні значну увагу приділено об'єктам монументального мистецтва, які увічнюють у міському просторі пам'ять про події Другої світової війни. У статтях авторів приділено увагу також місцям пам'яті жертв нацистського терору [464–465]. Цікаві відомості щодо меморіалізації місць масового знищення жителів Харкова містяться в статті О. І. Вовк «Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні: хронологія, типологія, топографія». Як зазначала дослідниця, пам'ять про війну «є набагато більш героїчною, ніж трагічною» [291, с. 292].

Інтерес західних істориків, соціологів, політологів та істориків права до екстраординарної політики покарань воєнних злочинів нацизму виник майже одночасно з її впровадженням, але тривалий час обмежувався національними (державними) кордонами. Лише в 1990-х рр. це європейське й навіть світове явище, як, власне, і сама війна, почали розглядатися як транснаціональний феномен. Повоєнна політика «відплати» аналізувалася в контексті створення нового повоєнного суспільства, з критичними зауваженнями щодо її результатів [534, с. 8–9].

Початок ХХІ ст. ознаменувався появою нових досліджень, в яких розглядалися роль та значення СРСР у «глобальному моменті правосуддя» після завершення Другої світової війни. Американська історикиня Ф. Гірш у своїй статті «The Soviets at Nuremberg: International Law, Propaganda, and the Making of

the Postwar Order» (2008) зазначала, що, незважаючи на те, що радянська внутрішня юридична практика суперечила західним ліберальним принципам права, Радянський Союз зробив значний конструктивний внесок у ранню історію міжнародного кримінального права [537, р. 710].

У західній історіографії спостерігалось зростання інтересу як до історії міжнародного права, так і до радянської правової історії, що призвело до публікації емпірично багатих наукових робіт, заснованих на архівних матеріалах [538; 544; 561; 551]. Досліджувана нами тема розглядалася західними вченими через призму історії Міжнародного військового трибуналу, а також покарання осіб, причетних до воєнних злочинів нацизму, зокрема, і колабораціоністів. 1991 р. професор сучасної історії Хайфського університету А. Кохаві в статті «The Moscow Declaration, the Kharkov Trial, and the Question of a Policy on Major War Criminals in the Second World War» простежив еволюцію поглядів союзників стосовно покарання нацистських лідерів. Він відзначив Харківський процес як важливий крок на шляху формування Міжнародного військового трибуналу [541].

У колективній монографії «Stalin's Soviet Justice: «Show» Trials, War Crimes Trials, and Nuremberg» була зроблена спроба узагальнити та переоцінити результати діяльності Радянського Союзу в Міжнародному військовому трибуналі. Окрім розгляду міжнародних аспектів Нюрнберзького судового процесу, у праці приділена увага питанню кримінального переслідування колаборантів та формуванню радянського наративу щодо злочинів нацизму. Підсумовуючи свої роздуми, О. Прусін зазначав, що судові процеси над воєнними злочинцями виконували одразу декілька важливих функцій: «здійснювали державне правосуддя, розкривали політичну культуру, яка впливала на радянську систему судочинства, і нагадували населенню, що режим має добру пам'ять та «довгі руки» [562, р. 97].

Грунтовний творчий доробок стосовно Харківського процесу належить професору права Університету Чепмена М. Базилеру. У своїх працях «The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943» та «Forgotten Trials of the Holocaust» [515–516] автор відзначав, що попри те, що євреї

не були ідентифіковані як головні жертви нацистів, де-факто Харківський трибунал був першим у світі прецедентом засудження винуватців Голокосту. «Харківський процес допоміг донести до німців, радянських громадян, британців, американців та всього світу, що «воєнні злочинці» не уникнуть покарання за свої злочинні дії...», – підкреслив М. Базилер [515, р. 117].

Важливі висновки щодо Харківського трибуналу зробила британська дослідниця Ф. Екселер у статті «Nazi Atrocities, International Criminal Law, and Soviet War Crimes Trials: The Soviet Union and the Global Moment of Post-Second World War Justice». Харківський суд, на думку авторки, був «лакмусовим папірцем» ставлення західних союзників до покарання нацистських воєнних злочинців. Окрім того, він зробив важливий концептуальний внесок у формування Міжнародного військового трибуналу. Хоча радянська сторона, зазначала Ф. Екселер, зробила продуктивний внесок в історію міжнародного права, однак їй бракувало фундаментальних стандартів правових систем, заснованих на верховенстві права [531].

Чеський правознавець Я. Беранек у статті «Charkovský proces 1943 a jeho ohlasy ve světě» констатував, що попри беззаперечну важливість Харківського процесу, він довгий час залишався в тіні Міжнародного військового трибуналу. Вчений стверджував, що важливо і сьогодні пам'ятати про Харківський суд через його історичне значення, яке полягає у публічному доведенні жахливих злочинів нацистів і підтвердженні рішучості антинацистських сил справедливо покарати винуватців, незалежно від їхнього статусу та впливу, а також часу, що минув з моменту вчинення злочинів [518, s. 129].

Вагомий внесок у вивчення структури нацистських каральних органів, причетності місцевих жителів до злочинів націонал-соціалізму, радянських судових процесів над воєнними злочинцями зробив О. Прусін – американський історик українського походження. Особливу увагу дослідник зосередив на вивченні питання відображення Голокосту в судових процесах над воєнними злочинцями, зокрема й Харківському [431; 553–554].

Окрім науковців, Харківський показовий судовий процес аналізувався й сучасними західними публіцистами. Американський журналіст Г. Довсон у книзі «Judgment Before Nuremberg: The Holocaust in the Ukraine and the First Nazi War Crimes Trial» розповів історію своєї матері, яка дивом врятувалася від розстрілу в Дробицькому Яру. Підсумувавши висновки істориків щодо Харківського судового процесу, Г. Довсон зазначив: «Оскільки Голокост, яким ми його знаємо, – масове знищення європейських євреїв – розпочався... в Україні, не дивно, що легальна дорога до Нюрнберга також почалася там». Крім того, автора, який двічі відвідував Харків, здивувала відсутність в Україні відомостей про Харківський процес, про який на Заході знали набагато більше [522, р. 261].

Таким чином, історіографічний аналіз свідчить, що питання відповідальності нацистів за воєнні злочини, скоєні під час окупації Харківщини, досить ґрунтовно було досліджене радянськими істориками та правознавцями з позицій панівних на той час ідеологічних та методологічних засад. Зарубіжні науковці розглядали покарання воєнних злочинів нацизму в рамках досліджень міжнародного кримінального права та політики «відплати», або як «правосуддя перехідного періоду», метою якого було не лише покарати злочин, але й узаконити перемогу [524, р. 1–23]. Перед сучасними українськими істориками та правознавцями стоїть важлива місія: використовуючи нові методологічні підходи й досягнення радянської та західної історіографії, узагальнити досвід попередніх поколінь щодо покарання воєнних злочинів.

1.2. Джерельна база дослідження

У практиці історичних досліджень науковці використовують теоретичну базу, напрацьовану джерелознавцями попередніх поколінь, яка дозволяє провести джерельний пошук, систематизувати, структурувати джерельний комплекс роботи. Із цією метою було використано праці М. Варшавчика [284], Д. Ковальченка [360], С. Шмідта [500], Я. Калакури [341], Л. Святця [453].

Керуючись критеріями типологічної класифікації, джерельну базу дисертаційного дослідження можна поділити на дві групи: **словесні** (писемні) та **зображальні** (кіно-, фото-, відеодокументи). У свою чергу писемні джерела необхідно згрупувати за родо-видовим принципом: *документальні (законодавчі, діловодні, судово-слідчі, дипломатичні), оповідні (публіцистика) та особового походження (спогади, мемуари, щоденники)*.

За доступністю використані джерела можна поділити на *опубліковані* та *неопубліковані*. Переважна більшість джерел була опублікована. До неопублікованих документів, що відображають різні аспекти досліджуваної теми, належать кримінальні справи, виявлені у фондах АУСБУХО, АУСБУЗО, а також Державного архіву Харківської області (далі – ДАХО). Матеріали, що зберігаються в цих архівних установах, дозволили розкрити структуру німецьких каральних органів, які діяли в різний час на окупованій території Харківської області; встановити причетність до скоєння воєнних злочинів на Харківщині нацистів та колаборантів; ознайомитися з радянською судовою практикою щодо притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців [1–44].

До іншої групи неопублікованих джерел належать документи Державного музейного фонду України. Мова йде про групу документів із фондової збірки Національного музею воєнної історії Слобожанщини, яка розкриває одну з маловивчених сторінок періоду окупації – трагедію дитячого будинку в Сокольниках. Попри те, що представлені матеріали належать до науково-допоміжного фонду, вони мають значну інформативну цінність і служать важливим джерелом збереження історичної пам'яті про дітей, які стали жертвами нацистського геноциду [68–78].

Вагомою частиною джерельної бази, яка розкриває формування юридичного підґрунтя для засудження воєнних злочинів нацизму, є збірники *законодавчого* характеру, а також тлумачення й коментарі провідних тогочасних юристів [188–189; 199]. Мова йде про збірники законодавчих актів, на підставі яких у судовому порядку переслідувалися та притягувалися до кримінальної відповідальності не лише громадяни СРСР, а й іноземці, причетні до терору та

масових убивств місцевого населення та військовополонених [179; 184–186; 190–191].

До *діловодних* джерел належать документи, зібрані й опрацьовані ХОК НДК, що містять акти комісії, висновки судово-медичних експертиз, проведених у місцях масових страт на території м. Харків та його околицях, а також статистичні дані, які надсилалися до НДК. Ознайомлення із цими матеріалами дозволило оцінити масштаби воєнних злочинів, вчинених окупантами на харківській землі, а також проаналізувати зведені статистичні звіти, сформовані в процесі роботи ХОК НДК [44]. На підставі накопичених радянською стороною доказів воєнних злочинів нацистської Німеччини 1943 р. було видано збірник «Документы обвиняют». У ньому містилися конкретні факти про звірства гітлерівців, зокрема й на території Харківської області [84]. У наступному томі цього видання, опублікованому 1945 р., було зібрано акти НДК. В окремому параграфі, присвяченому Харківщині, розміщено акти обласної комісії, висновки судово-медичної експертизи, покази свідків та вирок, ухвалений Харківським трибуналом [85].

1944 р. Управління Державних Архівів НКВС УРСР підготувало збірник документів «Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині». Дана публікація містить акти, які засвідчують воєнні злочини нацистів на Харківщині: знищення гітлерівцями пацієнтів Стрілечанської психіатричної лікарні; трагедію малюків дитячого будинку, що знаходився на вулиці Артема, 32 в м. Харків; запровадження окупаційною владою системи заручництва, упокорення місцевого населення шляхом голоду; вивезення молоді на рабську працю до Німеччини [93].

Для відтворення структури та діяльності німецьких каральних органів на території Харківської області автором дисертації були використані збірники документів, які висвітлюють дану проблему [103; 110–112; 131; 142; 157]. Так, наприклад, у виданні «Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943», зібрані звіти про діяльність оперативних груп СД на окупованих східних територіях. Опрацювання цього комплексу документів дає можливість розкрити масштаби

злочинів нацизму, пов'язаних із масовим знищенням «потенційних опонентів націонал-соціалізму»: євреїв, циганів, осіб з ментальними (психічними) порушеннями, комуністів, партизанів тощо [142; 157].

Важливою складовою даного дисертаційного дослідження стали *судово-слідчі* матеріали. У відомчих архівних установах СБУ знаходиться значний масив недосліджених архівних кримінальних справ, які дозволяють розкрити структуру та воєнні злочини німецьких каральних органів, що діяли в різний час на окупованій території Харківщини. Це стосується, зокрема, архівних кримінальних справ громадян СРСР, притягнених до відповідальності радянськими репресивними органами за службу в нацистських військових і поліцейських структурах та участь у масових стратах цивільного населення й військовополонених. У фондах Архіву Управління Служби безпеки України в Харківській області (далі – АУСБУХО) зберігаються справи, заведені проти колишніх співробітників групи ГФП 560, поліції безпеки та СД, а також поліцейських батальйону української поліції при СД [34–43]. Опрацювання цієї групи документів дозволило в деталях відтворити структуру німецьких каральних органів та встановити їх причетність до скоєння воєнних злочинів. Справжньою «енциклопедією» даного дослідження стала архівна кримінальна справа командира батальйону української поліції при СД Генерального округу «Харків» О. О. Посевіна, яка перебуває в фондах Архіву Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі – АУСБУЗО). Свого часу Слідчий відділ КДБ УРСР, спільно із співробітниками УКДБ по Запорізькій та Харківській області, в 42 томах справи зібрали не лише неспростовні докази провини підсудного, а й за короткий час (лише за півроку) провели детальне вивчення структури німецьких каральних інституцій у м. Харків та довели їх участь у геноциді місцевого населення. Матеріали справи містять покази сотень свідків, копії кримінальних справ колишніх співробітників та поліцейських батальйону СД, що зберігалися у відомчих архівах радянських силових структур по всій території колишнього Радянського Союзу. Під час проведення розслідування значну увагу було приділено Харківському судовому процесу. Усі документи, залучені з архівів,

були не лише скопійовані слідчими, а й відповідним чином завірені. З огляду на закритість багатьох архівів, зокрема Центрального архіву ФСБ Росії, де зберігається восьмитомна архівна справа № Н-16707 «Харьковский процесс над немецкими военными преступниками», на сторінках кримінальної справи О. О. Посєвіна можна ознайомитися з багатьма аспектами підготовки та проведення Харківського трибуналу [1–30; 33]. Крім того, матеріали справи містять копії документів, надісланих із Німеччини на запит слідчих КДБ УРСР, щодо структури та діяльності німецьких каральних органів, які перебували на території Харківської області впродовж 1941–1943 рр. [31–32].

Ще одна група судово-слідчих документів складається з оцифрованих документів, розміщених на інтернет-ресурсах. До таких можна віднести проекти, реалізовані німецькими («NS – Archiv: Dokumente zum Nationalsozialismus») та російськими архівістами («Федеральный архивный проект: Преступления нацистов и их пособников против мирного населения СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.»). Зазначені проекти конкретно зорієнтовані на виклад матеріалів, пов'язаних із викриттям воєнних злочинів нацизму: на сайтах викладені цифрові копії як уже відомих документів [58–59; 45–47], так і тих, які ще не публікувалися [48–56]. Особливе зацікавлення викликають матеріали, присвячені Харківському судовому процесу: протоколи допитів підсудних Г. Ріца, М. Буланова та свідків Г. Янчі, К. Коша. Аналіз і порівняння цих документів та протоколів засідання Харківського трибуналу дозволило виявити особливості організації та проведення першого радянського показового суду над громадянами Німеччини [133].

Важливим джерелом вивчення судової практики щодо покарання осіб, причетних до злочинів нацизму, стало видання «Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen seit 1945–1999», підготовлене дослідницькою групою юридичного факультету Амстердамського університету. Упродовж 1968–2012 рр. було опубліковано 49 томів, до яких увійшло понад 1 500 судових рішень, що стосуються злочинів націонал-соціалізму. Зазначені рішення взяті з кримінальних проваджень, які

відбувалися в американській, британській, французькій окупаційних зонах, а також – у ФРН. Додаткова збірка «DDR–Justiz und NS-Verbrechen» того ж видання складається із 14 томів (публікувалася з 2002 по 2009 рік). Вона містить понад 1 600 вироків щодо кримінальних справ, порушених у радянській окупаційній зоні та НДР. На даний час згадані видання оцифровані й перебувають у вільному доступі в Інтернеті [143–147].

Значний масив історичних джерел стосовно злочинів нацистів на Харківщині пов'язаний із матеріалами Харківського та Нюрнберзького судових процесів над нацистськими воєнними злочинцями. Після завершення Харківського показового суду наприкінці 1943 р. російською мовою була видана брошура «Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации». Дана публікація складалася з протоколів судового засідання Харківського трибуналу, містила обвинувальний висновок та вирок [133]. У зв'язку із широким міжнародним розголосом та значенням, яке радянське керівництво надавало цьому показовому суду, на початку та в першій половині 1944 р. були опубліковані український, англійський та німецький варіанти брошури, які висвітлювали перебіг Харківського судового процесу [134; 158; 531, р. 202].

Матеріали Міжнародного військового трибуналу найповніше представлені в сорокадвотомному виданні «Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946» [162]. У СРСР через перестороги ідеологічного характеру документи Нюрнберзького процесу були засекречені й публікувалися вибірково. Варто зазначити, що послідовно вони були представлені в дво-, три-, семитомних виданнях. І лише публікація 1987–1999 рр. нараховує 8 томів [108]. Попри вищезазначені обмеження, як у радянських, так і в іноземних збірниках документів, присвячених Нюрнберзькому суду, були присутні матеріали, які висвітлювали злочини нацистів на Харківщині. Радянське обвинувачення використовувало докази, зібрані НДК на території Харківської області, під назвою «СРСР–43», а рішення Харківського трибуналу

під назвою «СРСР–32» [162, р. 573–574]. 2012 р. за редакцією відомої російської дослідниці Н. С. Лебедевої в серії «Невідомі та маловідомі сторінки історії» було видано збірник документів «СССР и Нюрнбергский процесс», який містив важливі деталі, що стосувалися Харківського судового процесу [128, с. 147].

Упродовж 1946–1949 рр. американські військові трибунали провели 12 процесів проти медиків, членів айнзатцгруп (далі – АГ), представників органів юстиції та міністерства закордонних справ Німеччини, членів німецького військового головнокомандування, а також німецьких промисловців. Матеріали цих судових засідань були зібрані в 12 томах видання «Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law № 10. Nuernberg October 1946 – April 1949». Для даного дослідження найбільший інтерес становить п'ятий том, присвячений викриттю злочинної діяльності АГ, зокрема й на Харківщині [166].

Висвітленню *дипломатичних* аспектів, які вплинули на проведення показового суду в Харкові, сприяла робота над вивченням та аналізом двотомних видань «Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны» [81–82] та переписка між В. Черчиллем, Ф. Рузвельтом та Й. Сталіним [113–114]. Мова йде, зокрема, про Московську декларацію, підписану союзниками на конференції в Москві (19–30 жовтня 1943 р.). Зазначена декларація відкрила шлях до практичних дій щодо засудження воєнних злочинів нацистів. Важливі документи, які розкривають міжнародний резонанс Харківського трибуналу, знаходяться в оцифрованому вигляді на інтернет-ресурсі Державного департаменту США під назвою «Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943». Закордонні відомства США й Великобританії досить активно обговорювали Харківський судовий процес: відповідність чи невідповідність його проведення досягнутим домовленостям, а також прогнозування можливих наслідків [151–156; 159–161].

Цінним джерелом даного дослідження є *публіцистичні* видання, які, попри заідеологізованість та пропагандистське спрямування, відображали ставлення самовидців до питання покарання воєнних злочинів нацистів. Поява значної

кількості публікацій у ЗМІ була пов'язана з проведенням суду над громадянами Німеччини в м. Харків. Коментарі, оцінки радянських, американських та британських журналістів, письменників, публіцистів дозволяють деталізувати й визначити офіційну позицію урядів різних країн до Харківського судового процесу та до питання засудження головних воєнних злочинців гітлерівської Німеччини. Так, у творчому доробку І. Еренбурга, Д. Заславського, О. Кононенко, Л. Леонова, К. Симонова, О. Толстого висловлювалась одностайна позитивна оцінка Харківського трибуналу та відповідність його Московській декларації [202–208; 210–212; 221–222; 233–237]. У публікаціях західних журналістів (Е. Джемса, Д. Лоуренса, Е. Стівенса) переважає позитивне ставлення до проведення першого у світі суду над нацистськими воєнними злочинцями. Однак автори виявляли занепокоєння стосовно реакції керівництва Німеччини та відповідних дій нацистів щодо американських та британських військовослужбовців, які перебували в полоні [239–240; 243; 245–249].

Джерела особового походження (спогади, мемуари, щоденники), з огляду на специфіку даного дослідження, умовно можна поділити на три підгрупи. До першої відносяться публікації, які характеризували життя харків'ян у підкупаційному місті. 1963 р. було опубліковано збірник «В боях за Харьковщину». Це видання містило спогади очевидців та учасників війни. У ньому акцентувалася увага на важливій ролі Харківської області у військово-стратегічних планах воюючих сторін, робився акцент на героїзмі та самопожертві радянських воїнів, самовідданій праці в тилу, патріотизмі, інтернаціоналізмі, висвітлювався радянський рух Опору [251]. Жертви нацистського терору не згадувалися, як і, власне, Харківський судовий процес. Більше того, навіть відому фотографію рову з трупами в Дробицькому Яру було неправильно ідентифіковано: євреї, розстріляні у вищезазначеному урочищі, вказані на фото як «поранені воїни, спалені фашистськими убивцями під час відступу» [251, с. 145].

Результатом копіткої праці харківських істориків та краєзнавців стало видання «Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны» (2012). У цьому збірнику вміщено спогади, щоденники, листи харків'ян, які пережили

нацистську окупацію міста [254]. Важливими для характеристики німецького окупаційного режиму були також свідчення професора медицини Л. Ніколаєва та дитячі спогади радянської актриси Л. Гурченко [260; 265, с. 145–234; 255]. Цікаві спостереження залишив по собі радянський партійний функціонер В. Рибалов [266, с. 20–66]. Своїми враженнями про наслідки німецького панування в місті поділилися також український письменник і кінорежисер О. Довженко та британський журналіст О. Верт [256; 252]. Еміграційні мемуарні видання представлені спогадами колишнього обербургомистра м. Харків О. Семененка й представниці українського національного руху О. Соловей [263; 257].

Інша підгрупа джерел особового походження викриває воєнні злочини гітлерівського режиму на Харківщині. До неї можна віднести спогади лікаря Г. Джинчвіладзе, опубліковані в мемуарно-публіцистичному виданні Харківського національного медичного університету «Вустами спогадів і пам'яті». У березні 1943 р. він став свідком жорстокого знищення військовослужбовцями 1-ї танкової дивізії СС Лейбштандарте-СС «Адольф Гітлер» поранених червоноармійців, яких під час відступу радянське командування не встигло евакуювати з Харкова [253, с. 26–31]. Збірник «Трагедія в Сокольниках» містить спогади колишніх вихованців дитячого будинку № 2, яких нацисти використовували як донорів крові та кісткового мозку [262].

Ще одна частина джерел особового походження безпосередньо пов'язана з проведенням 1943 р. в Харкові судового процесу над гітлерівцями. Найґрунтовніші спогади про цей процес належать радянському письменнику К. Симонову [264] та американському журналісту Е. Стівенсу. Останній у своїй книзі «Russia is no riddle» дуже вдумливо описав та охарактеризував Харківський судовий процес. Його робота наповнена важливими деталями та містить цікаві подробиці [267].

Із *зображальних* джерел у даному дослідженні представлені радянські документальні фільми 1943–1945 рр., зокрема англійською та німецькою мовами [60–67]. Попри їх заідеологізованість, упередженість та авторське бачення, вони відображали реальні події, фіксуючи трагічні наслідки німецької окупації краю.

Представлені в документальних фільмах сюжети, які демонстрували звірства нацистів на окупованих територіях, становили важливу складову радянської пропаганди як усередині країни, так і за її межами. У фільмі «Битва за нашу Советскую Украину» значну увагу було приділено воєнним злочинам нацистів, скоєних у м. Харків. Згадувався, зокрема, військовий госпіталь, в якому есесівці «розстріляли і спалили більше 400 поранених... бійців і командирів», а також демонструвалися жахливі кадри проведення ексгумації трупів Дробицького Яру, в якому було «розстріляно 14 тисяч громадян міста» [60]. Харківському судовому процесу цілком присвячений фільм режисера І. Копаліна «Суд идет» [63]. Цей фільм був розрахований не лише на внутрішню аудиторію. Враховуючи міжнародний резонанс Харківського трибуналу, радянські режисери створили англо- та німецькомовні варіанти цієї кінохроніки, розраховані на західного глядача [65–67; 266, р. 117]. Крім того, 1945 р. було змонтовано документальну стрічку «Кинодокументы о зверствах немецко-фашистских захватчиков. Представляется главным обвинителем от СССР», яку, як доказ воєнних злочинів нацистів, надала радянська сторона Міжнародному військовому трибуналу в Нюрнберзі. До кінохроніки увійшли й сюжети, що демонстрували жахливі злочини гітлерівців на Харківщині [64].

Окремо слід виділити збірники документів і матеріалів, де одночасно знаходяться різні види писемних джерел. Їх можна згрупувати за хронологією видання. Перші публікації документів, які висвітлювали злочини окупаційного режиму на території Харківської області, з'явилися ще під час війни. З 1942 р. Головне політичне управління РСЧА започаткувало видання під назвою «Зверства немецко-фашистских захватчиков». Попри те, що дана серія мала суто пропагандистське спрямування й використовувалась як допоміжний матеріал для агітаторів, у ній були розміщені накази німецького командування; акти про звірства щодо цивільного населення та військовополонених, зокрема й на території Харківської області; листи й щоденники військовослужбовців Вермахту; покази полонених німецьких солдатів тощо [86–92].

Необхідно виокремити пласт джерел, пов'язаних з Голокостом на території СРСР. Ще 1945 р. в «Чорній книзі» за редакцією В. Гроссмана та І. Еренбурга були зібрані матеріали, які розповідали «про масові, повсюдні убивства радянських громадян-євреїв» гітлерівцями на тимчасово окупованих територіях Радянського Союзу та Польщі. В одному з розділів цього видання були розміщені спогади самовидців про злочини, скоєні нацистами в Україні; окремі свідчення стосувалися трагічної долі харківських євреїв. Але, на жаль, із політичних міркувань ця книга була заборонена, а колектив письменників і журналістів, який працював над її створенням, розігнаний та репресований. Ознайомлення із цим виданням стало можливим лише після розпаду СРСР [139].

У загальних збірках джерел, присвячених Другій світовій війні, висвітлювалися різноманітні аспекти німецької окупаційної політики, воєнні злочини нацистів [117–118]. Непересічне значення для вивчення досліджуваної проблеми мала публікація 1963 р. збірника документів і матеріалів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [106]. Один із розділів збірника «Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг.)», виданий 1965 р., був присвячений воєнним злочинам гітлерівців, скоєним на території міста та області. Крім того, у ньому були наведені уривки з матеріалів Харківського судового процесу [138, с. 118–186]. В академічному тритомному виданні «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны» (1985 р.) кожен том містить розділ, присвячений встановленню «нового порядку» та злочинам гітлерівців «на тимчасово окупованій території республіки» [123–125]. У публікації зустрічалися вже відомі за попередніми збірниками документи, пов'язані з Харківською областю [123, с. 320; 124, с. 296–298]. Наступного року було опубліковано збірник документів «Історія застерігає», в якому з позицій радянського бачення Другої світової війни, викривалася злочинна діяльність «нацистського керівництва, командування вермахту, каральних органів, фашистської окупаційної адміністрації та зрадників свого народу – українських буржуазних націоналістів» щодо цивільного населення та військовополонених [94].

У подальшому активізація публікації документів прийшла на початок ХХІ ст. У зв'язку з ростом інтересу до історії Голокосту, зокрема й на території Харківської області, 2002 р. було видано «Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах» за редакцією О. Й. Круглова. У збірці міститься цінна інформація щодо структури й завдань айнзатцгруп та стосовно знищення єврейського населення на Харківщині [120]. 2004 р. був опублікований документальний збірник «Книга пам'яті Дробицького яру», до якого увійшли акти ХОК НДК, спогади та нариси, які описували трагедію єврейського населення м. Харків [100]. 2011 р. з'явився збірник «Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни». За задумом укладачки, він мав висвітлити «життя і діяльність мешканців Харківської області у роки Великої Вітчизняної війни на підставі архівних документів, спогадів свідків тих подій, висновків учених і краєзнавців» [137].

2018 р. вийшов цікавий для досліджуваної теми збірник «Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944», в якому були опубліковані документи нацистських та радянських спецслужб, присвячені проблемі насильства над цивільним населенням України в часи німецько-радянської війни. Ряд документів цього збірника розкриває воєнні злочини, вчинені нацистами на території Харківської області [104].

Відомості щодо організації та проведення Харківського судового процесу довгий час залишалися малодоступними та розпорошеними. Щоб подолати цей недолік, 2022 р. нами було опубліковано збірник документів і матеріалів «Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року). До збірника увійшли документи ХОК НДК, радянських слідчих органів; протоколи судових засідань; статті та спогади радянських та зарубіжних публіцистів, журналістів, письменників – учасників Харківського процесу; документи Державного департаменту США тощо [116].

Таким чином, з метою висвітлення різноманітних аспектів такої багаторівневої та складної теми дослідження, як воєнні злочини нацистів і їх

покарання, виникла необхідність проаналізувати сукупність вищезазначеної джерельної бази.

1.3. Методологія та методи дослідження

Упродовж останніх 80-ти років різноманітні аспекти питання покарання воєнних злочинів нацизму досить детально розглядалися в багатьох наукових працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Попри наявність значної історіографії проблеми, вона продовжує залишатися надзвичайно актуальною й сьогодні. Об'єктом дослідження ми обрали один з регіонів України – Харківську область, де під час німецької окупації діяли численні каральні структури Третього Райху й були вчинені масові злочини щодо цивільного населення та військовополонених. На сьогодні такі складові збройних конфліктів як окупація, колабораціонізм, воєнні злочини та їх покарання потребують застосування нових підходів та використання відповідного методологічного інструментарію.

Невід'ємною складовою будь-якого дослідження є з'ясування принципів, категорій і методів історичного пізнання. У цій тріаді принципи – це вихідні положення, які визначають ставлення (підходи) дослідника до історичних фактів, джерел, методів та сприяють отриманню наукових висновків. Категоріальний апарат – це система погоджених і взаємозалежних понять, необхідних для теоретичного пізнання. Методи – це шляхи, способи досягнення наукових результатів.

Принцип *історизму*, на якому ґрунтується дане дослідження, потребує розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій згідно з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку та взаємообумовленості, із врахуванням уроків минулого, вітчизняного та світового досвіду, конкретно-історичних обставин та характеру епохи. Застосування цього принципу дало можливість дослідити послідовність подій, які вплинули на формування юридичного концепту «воєнний злочин», що, у свою чергу, через впровадження нових нормативно-правових положень до міжнародного та національного кримінального законодавства,

сприяло здійсненню справедливого покарання винуватців. Крім того, вдалося виявити особливості реалізації політики «відплати» на території СРСР, що дозволило краще зрозуміти специфіку кримінального переслідування військовослужбовців країн Осі та колаборантів, причетних до скоєння воєнних злочинів на Харківщині в 1941–1943 рр. Принцип історизму дозволив дослідити проблему притягнення до відповідальності за воєнні злочини – від розробки загальних принципів та правил ведення війни до збору доказової бази та засудження винуватців. Одночасно покарання за воєнні злочини, скоєні на Харківщині, досліджується як органічна складова радянської системи правосуддя, у нерозривному зв'язку зі змінами, що відбувалися в політичній та правовій сферах.

Принцип *об'єктивності* вимагає спиратися на всю сукупність фактів, не спотворюючи їх і не підганяючи під заздалегідь сформовані схеми чи висновки. Специфіка історичних досліджень передбачає врахування впливу на позицію вченого таких чинників, як конкретно-історичні умови, в яких створювалася праця, віддзеркалення у свідомості автора сучасних йому ідей та уявлень, соціальне замовлення, поставлене перед наукою суспільством або державою [385, с. 90–92]. У даній дисертації дотримання принципу об'єктивності означає нейтралізацію упередженості в процесі інтерпретації фактів та максимальне врахування суб'єктивних і об'єктивних впливів на предмет і висновки досліджень.

У своїй роботі ми також поклалися на *аксіологічний (ціннісний)* підхід. «Історику пасує тільки та об'єктивність, яка не пригнічує його суб'єктивності. Адже історик – людина, і історія – це історія людей», – наголошував С. Лях [385, с. 93]. Аксіологічний підхід дав змогу розглянути таке суспільно важливе питання, як покарання воєнних злочинів нацизму з позицій визнання людини та її життя як найвищої соціальної цінності. Крім того, він сприяв визначенню мотивації осіб, які погодилися співпрацювати з німецькою окупаційною владою і були причетні до масового знищення цивільного населення й військовополонених на Харківщині (1941–1943 рр.).

Методологія дисертаційного дослідження ґрунтується на загальнонаукових, спеціально-історичних методах. Поєднання емпіричних методів дослідження, методів теоретичного пізнання й загальнологічних методів та прийомів дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, дедукція та індукція) дозволило вибудувати загальну композицію дисертації, сформулювати її обов'язкові теоретичні атрибути, узагальнення й висновки.

На підставі методу *логічного аналізу* в дослідженні було встановлено причинно-наслідкові зв'язки між створенням законодавчої бази, діяльністю ХОК НДК та проведенням Харківського судового процесу, який став першим кроком у напрямку руху світової спільноти до засудження головних воєнних злочинців гітлерівської Німеччини. Метод *класифікації* було використано під час тематичної й хронологічної стратифікації історичної літератури, виявлення в ній загального й особливого. Пояснення таких понять, як «воєнний злочин» та «показовий судовий процес» потребувало застосування в дисертаційному дослідженні *термінологічного* методу. Особливо це було важливо для тлумачення юридичних норм, за якими визначалася відповідальність осіб, причетних до знищення цивільного населення та військовополонених на території Харківської області під час німецької окупації 1941–1943 рр. [510].

Згідно з класифікацією І. Д. Ковальченка, для вивчення історичної реальності були застосовані наступні спеціальні історичні методи: історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний та історико-системний [360, с. 183]. Використання цих методів сприяло пізнанню такої багатопланової та складної проблеми як воєнні злочини нацизму та їх покарання, з'ясуванню закономірностей та особливостей судового переслідування військовослужбовців країн Осі та колаборантів за воєнні злочини, вчинені на Харківщині. За допомогою *історико-генетичного* методу вивчалися умови, які вплинули на формування законодавчої бази для притягнення до відповідальності нацистських воєнних злочинців як у межах СРСР, так і на міжнародному рівні, а також досліджувалися комеморативні практики щодо вшанування пам'яті жертв нацистського терору [505; 510; 507].

Історико-типологічний метод полягає у впорядкуванні сукупності об'єктів або явищ на типи (класи) на основі притаманних їм істотних ознак. Застосування цього методу дало можливість визначити категорії осіб, які, згідно з нормами радянського та міжнародного законодавства, підлягали судовому переслідуванню за воєнні злочини, вчинені на окупованих територіях Радянського Союзу. Крім того, він дозволив виокремити групи жертв нацистського терору.

Застосування *історико-порівняльного* методу дало змогу шляхом порівняння Краснодарського та Харківського показових судових процесів визначити внутрішньополітичне та міжнародне спрямування останнього [568].

Історико-системний метод у поєднанні із структурним та функціональним аналізом дозволив комплексно дослідити генезу, структуру, функції німецьких військово-поліцейських інституцій на Харківщині; з'ясувати роль, яку відігравали місцеві жителі в нацистських каральних органах; виявити основні закономірності виникнення й трансформації німецьких каральних органів, а також специфіку окупаційної політики на території Харківської області. Окрім цього, використання історико-системного методу сприяло виявленню взаємозв'язків та цілісності проблеми притягнення до відповідальності нацистських воєнних злочинців та їх спільників із числа місцевих жителів. На основі даного методу було встановлено зв'язок між укладеними міжнародними угодами, створенням внутрішньої законодавчої бази, діяльністю НДК та проведенням судового процесу в Харкові та іншими судами над воєнними злочинцями [503].

Використання *проблемно-хронологічного* методу дало змогу виокремити взаємопов'язані дослідницькі проблеми, зокрема, проаналізувати виникнення, розвиток та практичне застосування кримінальної відповідальності за воєнні злочини, розглянувши їх у хронологічній послідовності.

Методи *історичного джерелознавства* дозволили провести пошук та інтерпретацію джерельної бази дисертаційного дослідження. Під час вибору методів було враховано джерелознавчу специфіку комплексу документів щодо походження, мети створення, структури та функцій, історичних обставин їх виникнення, хронологічних меж, періодів існування та впливу на них

ідеологічних та політичних чинників. Під час роботи з писемними джерелами застосовувалися *текстовий, порівняльний, структурний* та інші методи. Методи та методики історичного джерелознавства сприяли проведенню аналізу значного масиву архівних справ колишніх співробітників групи ГФП 560, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків». Дослідження матеріалів кримінальних справ осіб, засуджених за участь у масових убивствах цивільного населення та військовополонених на території Харківської області (1941–1943 рр.), дало змогу виявити загальні закономірності та особливості кримінального переслідування воєнних злочинців з числа військовослужбовців країн Осі та громадян СРСР [505].

Важливим компонентом методологічного фундаменту дисертації є уточнення й використання відповідного термінологічного апарату. У зв'язку із цим вимагають пояснення засадничі поняття роботи – «*воєнні злочини*» та «*показовий судовий процес*», оскільки їхній зміст сприяв визначенню критеріїв історіографічного та джерелознавчого пошуку.

Безпрецедентні за своїми масштабами та жорстокістю воєнні злочини, скоєні під час Другої світової війни, вимагали покарання винуватців. У ході війни та по її завершенні в країнах, які зазнали жахів нацистської окупації, були розроблені правові механізми постконфліктного врегулювання, адаптовані до національного контексту. Як правило, ці заходи мали на меті дві цілі: задовольнити справедливість для потерпілих та уможливити формування майбутнього оновленого й цілісного суспільства. При цьому постало декілька питань, які потребували нагального вирішення. Перше полягало в створенні законних підстав для покарання, оскільки попередня правова традиція не мала необхідних юридичних норм. Інше було пов'язане з визначенням особи злочинця. Але тут на перешкоді стала масова колаборація місцевого населення з окупаційною владою. Відповіді, які надали уряди країн Об'єднаних Націй, не лише вплинули на розвиток внутрішнього законодавства, вони зробили важливий внесок в інституалізацію міжнародного кримінального права [534, р. 10–14].

У фаховій літературі політика притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у злочинах, скоєних під час Другої світової війни, отримала три фактично взаємозамінні назви – «відплата» чи «покарання» (англійською retribution), «чистки» (англійською purges), а віднедавна – «правосуддя перехідного періоду» (англійською transitional justice) [524, р. 83–100].

Ще під час війни Радянський Союз почав судити військовослужбовців країн Осі та власних громадян за вчинені ними воєнні злочини. Переслідування нацистів розпочалося 1943 р., досягло свого піку наприкінці 1940-х років і в основному завершилося 1956 р., коли останні військовополонені, включно із засудженими, були репатрійовані до своїх країн [184, с. 411]. За цей час радянські військові трибунали притягнули до кримінальної відповідальності, за підрахунками західних дослідників, близько 34 000 військовослужбовців німецьких збройних сил та поліцейських формувань [531, р. 206].

Однак наймасштабніші репресії торкнулися колабораціоністів. Масова співпраця з ворогом набула небувалого розмаху не лише на окупованих територіях СРСР, а й у країнах, які перебували під владою Німеччини або мали німецькі маріонеткові уряди. Покарання колаборантів стало чи не найголовнішою умовою відновлення закону та порядку після років масового насильства та свавілля, яких зазнали окуповані нацистами країни Європи. Політика «відплати» щодо громадян СРСР почала реалізовуватися радянськими органами юстиції невідкладно – одразу після звільнення територій. Це було викликано, в першу чергу, військовою необхідністю: потрібно було очистити тили армій та зробити безпечними прифронтові райони. Одразу після того, як Червона армія відвоювала певну територію, радянські правоохоронні органи проводили розслідування дій радянських громадян під час нацистського правління. Як наслідок, пік переслідувань припав на 1943 та 1944 рр., коли Червона армія досягла найбільших успіхів, а також у перший рік після нацистської окупації – 1945 р. Тим не менше, кількість арештів залишалася високою до 1952 р., після чого вона значно знизилася. З 1943 р. й до смерті Сталіна (1953 р.) 260 000 радянських громадян

були притягнуті до відповідальності за «державну зраду і допомогу німецьким окупантам» і ще 358 000 – за «зраду Батьківщини» [399, с. 217–354]. Невідомо, скільки з притягнутих до кримінальної відповідальності за державну зраду були військовослужбовцями чи цивільними особами, як і невідомо, чи всі вони були звинувачені в пособництві німцям. Особи, обвинувачені в зраді Батьківщини (зокрема, у зраді та співпраці з німецькими окупантами), притягувалися до кримінальної відповідальності за статтею 58 Кримінального кодексу РСФСР або відповідними статтями в КК союзних республік, а також згідно з Указом від 19.04.1943 р. З огляду на незастосування терміну давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів, радянська держава судила колаборантів аж до кінця 1980-х років [505].

Історія людства – історія нескінченних збройних конфліктів та постійних спроб на політичному, доктринальному та міжнародному рівнях мінімізувати їх наслідки. Формування юридичного концепту «*воєнний злочин*» тісно пов'язане із становленням таких понять як «закони та звичаї війни» та «міжнародне гуманітарне право» (МГП). В основу законів війни, що зародилися ще в давнину, покладено два фундаментальні принципи: принцип необхідності й принцип гуманності. Відповідно до першого – дозволено робити все необхідне у військовому відношенні для досягнення перемоги над ворогом та військових цілей. Згідно з іншим – заборонено вчиняти дії, що спричиняють марні страждання. МГП – є зведенням норм, мета котрих полягає в обмеженні наслідків збройних конфліктів у гуманітарній галузі. Іноді його також називають правом збройних конфліктів, або правом війни (*jus in bello*). Головна мета МГП – покращити долю безпосередніх учасників збройних конфліктів та захистити від їх наслідків усіх осіб, які не беруть участі в конфліктах, насамперед – цивільне населення [395, с. 19].

Початок систематизації МГП було покладено Женевською конвенцією «Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях», підписаною 1864 р. представниками 12 європейських країн [196]. Вона сприяла регламентації правил ведення бойових дій відповідно до закріпленого поняття «закони війни». У

подальшому з прийняттям наступних угод держави погодилися дотримуватися серії практичних норм та кодифікували їх з тим, щоб врахувати розвиток методів і засобів ведення війни та гуманітарні наслідки, до яких призводило їх застосування. Ці норми – ретельно вивіреним компроміс між вимогами гуманності та військовими потребами держав та недержавних утворень, що є сторонами в збройному конфлікті. Умовно їх можна розділити на *право Женеви* – «право, яке застосовується при наданні допомоги» та *право Гааги* – «право, що застосовується в ході насильницьких дій».

В основному все, що стосувалося захисту поранених і хворих військовослужбовців, осіб, які зазнали корабельних трощ, військовополонених, а також цивільного населення, яке опинилося під владою противника, регулювалося Женевськими конвенціями (1864 р., 1906 р., 1929 р., 1949 р.), тому й отримало назву «право Женеви» [284, с. 139].

Конвенції, підписані під час мирних конференцій в Гаазі в 1899 та 1907 рр., заклали основу правил ведення війни – звід стандартів, яких мали дотримуватися воюючі сторони в ході збройних конфліктів. Під «методами ведення війни» розумілися зброя, а також матеріальні, тактичні та стратегічні засоби, що застосовувалися під час ведення бойових дій. Єдиною законною метою військових дій, передбаченою правом збройних конфліктів, визнавалося ослаблення та підпорядкування збройних сил ворога [198; 177].

Перше застосування норм, закріплених Женевськими та Гаазькими конвенціями, було здійснене під час Першої світової війни та по її завершенні: до кримінальної відповідальності притягувалися військовослужбовці обох військово-політичних блоків [564, р. 97–98]. У Версальському договорі (1918 р.), окрім положень щодо поступок територіями, репарацій тощо, зазначалося, що німецький уряд зобов'язується видати військовим судам союзних держав осіб, «які обвинувачуються у скоєнні дій, які суперечать законам та звичаям війни» [169, с. 83]. Фактично це були судові процеси над воєнними злочинцями, хоча цей термін на той час ще не був юридично закріплений.

Друга світова війна внесла свої корективи в систему міжнародного права: було не лише встановлено перелік заборонених дій, які підпадали під визначення «воєнний злочин», але й створено механізм притягнення винних до міжнародно-кримінальної відповідальності. 13 січня 1942 р. дев'ять країн, які перебували в стані війни з Німеччиною, уклали Сент-Джеймську декларацію. У відповідних положеннях цієї декларації підписанти, посилаючись на Гаазьку конвенцію 1907 р., наголошували на неприпустимості «вчиняти акти насильства проти цивільного населення, нехтувати чинними законами або знищувати національні інституції». Хоча в самому документі термін «воєнний злочин» не вживався, але в супровідних коментарях він був досить поширеним [200, р. 3, 6, 7]. Права національних судових органів щодо винуватців масових злочинів на окупованій території було закріплено також угодами країн – учасників Антигітлерівської коаліції. У Московській декларації від 30 жовтня 1943 р. зазначалося, що під час будь-якого перемир'я німецькі офіцери та солдати, а також члени нацистської партії, які відповідали за звірства, страти і вбивства, або добровільно брали в них участь, «будуть відіслані в країни, де були вчинені їх огидні дії, для того, щоб вони могли бути засуджені та покарані відповідно до законів цих звільнених країн» [126, с. 337]. 20 жовтня 1943 р. в Лондоні було створену міжнародну інституцію – Комісію Об'єднаних Націй з розслідування воєнних злочинів (далі – UNWCC), якій було доручено реєстрацію воєнних злочинів, розшук злочинців і збір доказів [128, с. 82–83].

Розгорнуте визначення поняття «воєнні злочини» було закріплене в міжнародних правових актах 1945 р., зокрема, у ст. 6 п. «б» Статуту Міжнародного військового трибуналу (також відомого як Лондонський або Нюрнберзький статут). У ньому зазначалося, що такими злочинами слід вважати: «... порушення законів і звичаїв війни. До цих порушень належать, але не обмежуються цим переліком, убивства, жорстоке поводження або депортація на рабську працю чи з будь-якою іншою метою цивільного населення окупованої території; вбивства або жорстоке поводження з військовополоненими чи особами, що перебувають у морі; вбивства заручників; пограбування громадської чи

приватної власності; безпідставне руйнування міст чи сіл; руйнування, не виправдане військовою необхідністю, та інші злочини» [194].

Женевські конвенції 1949 р., в яких було кодифіковано МГП, між іншим, містили найповніший перелік дій, які були віднесені до воєнних злочинів [171–173; 175–176]. На даний час найактуальнішим міжнародним актом, який має вичерпний перелік воєнних злочинів, є Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. У ньому не лише зібрані всі склади воєнних злочинів, які були розпорошені серед ряду міжнародних угод, але й надано тлумачення кожному з них, що дозволяє уникнути подвійних трактувань. Воєнні злочини, відповідно до ст. 8 Римського статуту, – це злочини, які безпосередньо пов’язані та здійснюються протягом збройного конфлікту (як міжнародного, так і неміжнародного характеру), та які вчиняються в рамках плану або політики, або ж при широкомасштабному їх вчиненні. Їх також можна назвати серйозними порушеннями МГП (законів і звичаїв війни) [183].

На думку сучасних правознавців, воєнний злочин – свідоме, грубе, порушення законів та звичаїв війни, визначених міжнародними правовими актами, конвенціями, МГП. За скоєння цих злочинів винуватці несуть індивідуальну кримінальну відповідальність, згідно з рішеннями національних або міжнародних воєнних трибуналів. Дії, що складають об’єктивну сторону воєнних злочинів, вчиняються під час збройного конфлікту (міжнародного та неміжнародного характеру) й пов’язані з ним. У той час, як, наприклад, для злочинів проти людяності не важливий контекст військового протистояння. Однією з особливостей воєнних злочинів є те, що вони націлені насамперед проти цивільного населення та військовополонених [317, с. 153; 443, с. 125; 446, с. 263].

Не слід плутати *військові* та *воєнні* злочини. Військові злочини – правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби. Вони можуть вчинятися як у мирний, так і воєнний час, а воєнні злочини – лише під час збройного конфлікту. Ще однією суттєвою відмінністю є те, що військові злочини регулюються національним законодавством, а воєнні – ще й міжнародними правовими актами, МГП. Крім

того, суб'єктами військових правопорушень є військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти, а воєнних злочинів – може виступати й вище політичне та військове керівництво держави [366, с. 112–113].

Підставою для притягнення до кримінальної відповідальності військовослужбовців країн Осі та радянських громадян став Указ від 19.04.1943 р. Цей нормативно-правовий акт не встановлював юридичного визначення поняття «воєнний злочин» стосовно діянь нацистів та радянських громадян. Щодо їх характеристики слідчі й судові органи відмовилися навіть від найменування «злочин». Замість нього застосовувалися терміни «звірства» й «зłodіяння», різниця між якими, імовірно, полягала в ступені суспільної небезпеки й тяжкості наслідків [111, с. 401–402]. З 1943 по 1952 рр. за Указом від 19.04.1943 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 81 780 осіб, зокрема й 25 209 іноземців [324, с. 4]. Для покарання громадян Німеччини, звинувачених у скоєнні звірств та злочинів на окупованій території СРСР, з вересня 1947 р. радянські органи юстиції почали застосовувати Закон № 10 «Про покарання осіб, винних у воєнних злочинах, злочинах проти миру та людяності» (далі – Закон № 10), прийнятий 20 грудня 1945 р. рішенням Контрольної Ради союзників. Відповідно до ст. 2, п. 1, пп. «б» та «с» Закону № 10 дії нацистів кваліфікувалися як «воєнні злочини» та «злочинів проти людяності» [164, р. VIII–XIX; 323, с. 48–49].

Ще одним поняттям, яке потребує уточнення в даному дослідженні, є *«показовий судовий процес»*, або *«показовий процес»*. Цей термін використовується для позначення ряду юридичних процесів, яким притаманне поєднання двох основних елементів – вистави та судового процесу. Попри різницю в трактуваннях, більшість дослідників схиляється до визначення приналежності судового розгляду до показового процесу за наявністю в ньому наступних ідентифікаційних маркерів:

1. Підвищена ймовірність засудження обвинуваченого як результат планування й контролю судового розгляду з боку держави. Перебіг процесу відбувається за певним «сценарієм», його результати, як правило, наперед визначені, а вирок передбачуваний.

2. Судовий процес організований для того, щоб донести певний наратив до аудиторії, яка знаходиться поза межами зали засідань, а не лише для призначення справедливого покарання для підсудного.
3. Переслідування є політично вмотивованим. Обвинувачені – політичні вороги або противники режиму, який їх переслідує.
4. Акцент свідомо робиться на суспільно важливих питаннях, які не є засадничими для даного судового розгляду.
5. Зосередженість на створенні певного образу або насиченні цього образу.
6. Використання судової зали як своєї комунікативної платформи, на якій відбувається цілеспрямована спроба вчити, переосмислювати історію й творити пам'ять.
7. Намагання продемонструвати національній та міжнародній аудиторії ефективність застосування принципу верховенства права [511, р. 64; 551, р. 260; 519, р. 2–3].

Для того, щоб судовий процес мав атрибут «показового слідства» будь-якої модальності, за фасадом законності має бути мета – репресивна чи емансипаційна. Як зазначав британський правознавець А. К. Алло: «У показовому судовому процесі завжди є історія, яку потрібно розповісти, театр, який потрібно показати, образ, який потрібно створити, і порядок денний, який потрібно виконати з наслідками, які виходять далеко за рамки зали суду. Саме цей перформативний потенціал «показового процесу» робить його ідеальним для політичних програм» [511, р. 65]. Термін «показовий судовий процес» вживається як стосовно внутрішніх, так і міжнародних проваджень. Найвідоміші показові процеси, принаймні ті, які найчастіше зустрічаються в новітній юридичній літературі, були порушені національними судовими установами [551, р. 263].

Судовий процес стає показовим лише тоді, коли він порушує питання, які мають суспільний резонанс або стосуються публічної особи. У більшості випадків юридичні дії, які називаються «показовим судовим процесом», мають політичне спрямування. Історії та наративи, які вони розкривають, – це питання, на які суспільство потребує відповіді і які стосуються кожного політично свідомого

громадянина. У деяких випадках показові суди сприяють висвітленню складних соціальних конфліктів, допомагають сформулювати почуття суспільної моралі. На думку деяких дослідників, вони мають потенціал пробудження критичної свідомості, якщо вдало використати момент і комунікативний простір [511, р. 71].

Однак подібні судові процеси не завжди можуть бути спрямовані на користь суспільства. Насамперед поняття «показовий судовий процес» розвинулося в політичному середовищі, яке використовувало судову залу із суто ідеологічних міркувань. У 1930-х рр. Радянський Союз та нацистська Німеччина широко застосовували інструменти правосуддя в збочений спосіб для тероризування, домінування та контролю.

Потенційно позитивні аспекти показового суду виходять на передній план після вчинення масових злочинів, коли виникає потреба відновити систему правосуддя та переоцінити історію. З огляду на це, американський правознавець М. Озіел розглядав показові судові процеси як «можливість змінити життя окремих осіб і суспільства». На його думку, проведення судових процесів, спрямованих на трансформацію колективної пам'яті суспільства, за своєю суттю не є помилковим чи морально невиправданим. Усе залежало від «уроків, які викладаються, тобто від ліберального характеру історій, які розповідаються». А це, у свою чергу, було пов'язано з тим, що хотіла показати держава і як вона це реалізувала на практиці [529; 551, р. 265]. Д. Шкляр розрізняє політичні процеси, гідні засудження та інші, які «можуть справді служити ліберальним цілям, коли вони просувають правові цінності таким чином, щоб зробити внесок у конституційну політику і до гідної правової системи» [560, р. 145].

Фінський дослідник міжнародного права М. Коскенніємі відзначав, що написання «правди» та її проголошення через кримінальний процес було важливою умовою зцілення жертв. Лише тоді, коли несправедливість, якій піддавалася людина, була публічно визнана, виникали необхідні умови для її «одужання» після отриманої травми. «Визнання правди про своє минуле є необхідною умовою для того, щоб поранена спільнота – спільнота злочинців і жертв – змогла відновити життєздатність суспільства» [542, р. 4].

Проте не всі правознавці розділяли подібні погляди. Г. Арендт, наприклад, вважала, що мета «судового процесу полягає у відновленні справедливості, і ні в чому іншому; навіть найблагородніша з прихованих цілей... може лише применшувати головну справу закону: зважити звинувачення, висунуті проти обвинуваченого, винести вирок і призначити належне покарання» [513, р. 253].

Сьогодні поняття «показовий суд» є суто контекстним. Одне й теж визначення використовується для ідентифікації двох діаметрально протилежних юридичних концепцій, які ґрунтуються на різних епістемологічних та етичних точках зору. Поняття «показовий судовий процес» може означати публічний суд, спрямований на залякування та знищення політичних опонентів – з одного боку, та використання судової зали з емансипаційною метою – з іншого. Дослідження умов, які перетворили конкретний суд на «показовий», а також вивчення характеру самої «вистави» допомагають з'ясувати, які процеси відбувалися / відбуваються в суспільному житті країни.

У Радянському Союзі показові судові процеси завжди відігравали важливу ідеологічну роль у «вихованні всіх громадян СРСР у дусі вірності Батьківщині і справі соціалізму». Пропагандистська кампанія, яка супроводжувала судові процеси, була вирішальним елементом, оскільки «зала суду слугувала ідеологічним подіумом, з якого атакували зовнішніх і внутрішніх ворогів» [554, р. 17]. Показові процеси над нацистськими воєнними злочинцями відрізнялися від радянського довоєнного правосуддя в одному важливому аспекті: провина обвинувачених була цілком реальною й видимою. Дії, в яких звинувачували підсудних, такі як вбивства цивільних осіб та полонених червоноармійців, вивезення людей на примусову роботу до Німеччини або участь у каральних рейдах, під час яких населені пункти буквально рівнялися із землею, – безперечно, були скоєні. Таким чином, радянська юстиція не мала жодних труднощів представити докази звірств, скоєних німцями та їхніми союзниками, хоча це не обов'язково означало, що обвинувачених завжди притягували до кримінальної відповідальності за особисто ними вчинені злочини. Саме існування злочинів такого масштабу в поєднанні з тим, що майже кожен на

окупованій території особисто постраждав від німецької окупації, вплинуло на позитивне громадське сприйняття радянського правосуддя. Як зазначала Ф. Екселер, тяжкість вчинених діянь легітимізувала значний брак верховенства права [531, р. 194].

Під час війни на території Радянського Союзу було проведено два показові судові процеси. Перший з них відбувся в м. Краснодар 14–17 липня 1943 р. До кримінальної відповідальності були притягнуті 11 громадян СРСР – співробітників німецьких каральних органів, обвинувачених у зраді Батьківщини та причетності до воєнних злочинів нацистів. Даний процес широко висвітлювався радянською пресою і, у першу чергу, був спрямований на внутрішню аудиторію. Інший, який ґрунтовно досліджується в даній дисертації, відбувся в м. Харків 15–18 грудня 1943 р. над трьома німцями та колаборантом. З огляду на те, що на ньому вперше в юридичній практиці судили нацистських воєнних злочинців – громадян Німеччини, він мав насамперед зовнішньополітичне спрямування. Враховуючи, що радянського громадянина судили разом з трьома німцями, процес явно мав також і внутрішній вимір. Краснодарський та Харківський показові суди стали могутньою зброєю в пропагандистському протистоянні з нацизмом. Ці суди були трибуною, з якої влада голосно заявила про те, що всі злочинці, як із числа іноземних загарбників, так і місцеві колаборанти, будуть розшукані та суворо покарані [510, с. 177–178; 568, р. 33–35]. Протягом післявоєнних років радянський уряд продовжував пристосовувати показові судові процеси над військовослужбовцями країн Осі та радянськими громадянами до своїх політичних потреб [531, р. 218–219].

Отже, застосування фундаментальних принципів наукового пізнання, загальнонаукових, спеціально-історичних методів, уточнення ключових понять даної роботи дозволили розширити горизонт вивчення складної й різновекторної проблеми воєнних злочинів нацизму, скоєних під час німецької окупації на території Харківської області (1941–1943 рр.), та проаналізувати результати притягнення до кримінальної відповідальності винуватців.

Висновки до розділу 1

У дисертаційній роботі проаналізовано й узагальнено історіографію теми та виділено наступні етапи її розвитку: 1) 1940-ві – середина 1950-х рр.; 2) середина 1950-х – 1980-ті рр.; 3) від початку 1990-х років до сьогодення. За походженням творчий доробок авторів складається з праць радянських, сучасних українських дослідників, а також зарубіжних науковців. Історіографічний аналіз засвідчив, що вивчення питання воєнних злочинів нацистів на Харківщині та їх покарання розглядалося науковцями з різних точок зору в рамках відповідних методологічних підходів.

Радянські історики накопичили значну джерельну базу проблеми, створили узагальнюючі масштабні праці, присвячені німецько-радянській війні. Тема покарання воєнних злочинів нацистів розглядалася в контексті створеної моделі, яка отримала назву «Велика Вітчизняна війна». Для історіографії цього періоду були притаманні як досягнення, так і недоліки, зумовлені проведенням дослідницької діяльності в рамках панівної марксистсько-ленінської методології.

У зарубіжній історіографії роль та значення СРСР у покаранні воєнних злочинів нацистів та колаборантів почала ґрунтовно досліджуватися лише після завершення Холодної війни. Зарубіжні науковці відзначали значний конструктивний внесок Радянського Союзу у формування міжнародного кримінального права. У контексті вивчення повоєнної політики «відплати» та теми Голокосту на теренах СРСР західні учені звернули увагу на Харківський судовий процес 1943 р. як перший юридичний прецедент покарання нацистських воєнних злочинців.

Сучасним українським історикам вдалося досягнути значних здобутків у дослідженні окупаційного режиму як на загальнодержавному, так і в регіональному вимірах. З огляду на актуальність теми, потребує комплексного вивчення та переосмислення питання воєнних злочинів, скоєних нацистами та колаборантами під час Другої світової війни.

Основу джерельної бази дослідження склали писемні та зображальні джерела. Для вивчення даної проблеми були залучені наступні джерела:

документальні (законодавчі, діловодні, судово-слідчі, дипломатичні), оповідні (публіцистика) та особового походження (мемуарна література), а також кіно-, фото-, відеодокументи. Переважна більшість використаних у даній роботі джерел опублікована. Поряд з цим до наукового обігу дисертантом було введено значний обсяг недосліджених архівних матеріалів. Сукупність проаналізованої джерельної бази дозволила розкрити структуру німецьких каральних органів та причетність нацистів і колаборантів до скоєння воєнних злочинів на території Харківщини; проаналізувати формування юридичного підґрунтя та висвітлити історичне значення Харківського судового процесу; виявити специфіку судового переслідування воєнних злочинців; з'ясувати особливості вшанування пам'яті жертв нацизму.

Багаторівневість теми та предмета дослідження обумовили необхідність аналізу теоретико-методологічних засад та ключових понять, використаних у дисертації. Обрана теоретико-методологічна основа дослідження є підґрунтям нашого трактування змісту предмета дослідження, виявлення сутності та причинно-наслідкових зв'язків подій, пов'язаних з вивченням проблеми воєнних злочинів, скоєних німецькими окупантами на території Харківської області під час Другої світової війни, формуванням правового підґрунтя та притягнення до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців.

РОЗДІЛ 2. ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ, СКОЄНІ НАЦИСТАМИ НА ХАРКІВЩИНІ (1941–1943 рр.)

2.1. Структура, функції, завдання та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині

Протягом 1941–1943 рр. Харківська область стала ареною запеклого німецько-радянського протистояння, на її території майже безперервно точилися бойові дії. На відміну від центральних областей, які увійшли до складу Райхкомісаріату «Україна» і де влада була передана цивільним органам, Харківщина весь час перебувала в руках німецької військової адміністрації. З метою зміцнення окупаційної влади, насадження «нового порядку», придушення опору з боку місцевого населення та убезпечення військ Вермахту територія військового управління була розділена на три зони:

- безпосередньо фронтовий район, глибиною до 20 км від лінії фронту;
- тилловий район армій, який розпочинався за прифронтовою зоною й простягався до 100 км у глибину окупованої території;
- тилловий район груп армій, кордони якого встановлювалися в межах 350–500 км від лінії фронту [398, с. 72–73]

З кінця вересня 1941 р. окупована гітлерівцями частина Харківської області перебувала в зоні управління фронтового району. З грудня 1941 р. й до лютого 1942 р. влада на Харківщині належала військовій адміністрації 6-ї німецької армії. Охорону тилу 6-ї армії здійснювала «комендатура тилу смуги армії – 585», а також польові та місцеві комендатури. За безпеку військ та управління м. Харків відповідала польова комендатура 787 із трьома місцевими комендатурами, згодом, після підсилення іншими підрозділами, вона отримала назву штандорткомендатури «Харків» [463, с. 44, 47]. Унаслідок літнього наступу 1942 р. територія України була повністю захоплена гітлерівцями. Харківська область у результаті декількох розмежувань перейшла до тилового району групи армій «Південь», згодом – групи «Б». Район м. Харків був підпорядкований не

командувачу тилу групи армій «Б», а безпосередньо групі армій «Б». З 12 вересня 1942 р. штаб групи армій був передислокований із Кременчука до Харкова [31, арк. 2; 32, арк. 102].

Вермахт встановлював «новий порядок» на окупованій території Харківщини за допомогою жорстких каральних заходів, націлених на залякування, придушення опору та знищення місцевого населення. Одночасно з розробкою планів захоплення країн Європи («Вайс», «Маріта», «Зеелеве», «Барбаросса» тощо) нацисти продукували численні директиви, накази, розпорядження, які мали на меті зняти перестороги щодо застосування німецькими військовослужбовцями прямого насильства стосовно мирного населення та військовополонених, а також були спрямовані на економічне пограбування підкорених народів. Так, у розпорядженні начальника штабу ОКВ «Про військову підсудність у районі «Барбаросса» і про особливі повноваження військ» від 13 травня 1941 р. передбачалися заходи, що мали забезпечити окупаційні війська від партизанських дій та нападів «вороже налаштованих цивільних осіб». Згідно з розпорядженням, партизани повинні були знищуватись одразу в бою або під час переслідування. Напади на німецькі збройні сили з боку цивільних осіб мали придушуватися військами на місці. Офіцер Вермахту вирішував долю особи, запідозреної у ворожих діях, а командир батальйону – населеного пункту, в якому війська зазнали нападу [118, с. 31–33]. Тим самим фактично узаконювалося безкарне знищення населення окупованих нацистами територій.

Наказ командувача 6-ї німецької армії генерал-фельдмаршала Вальтера фон Рейхенау від 10 жовтня 1941 р. «Поведінка військ на Сході» став програмою дій для особового складу німецьких збройних сил та в повній мірі застосовувався на окупованій території Харківської області. Основною метою війни проти «єврейсько-більшовицької системи», підкреслювалося в наказі, є «повний розгром державних підвалин та викорінення азійського впливу на європейську культуру». «Солдат на Сході – не тільки борець за перемогу військового мистецтва, але й носій невблаганної народної ідеї і месник за всі

звірства, завдані німцям та спорідненим народам. Тому солдат повинен мати повне розуміння необхідності суворої, але справедливої спокути з боку єврейських недолюдків. Ще одна мета полягає в тому, щоб придушити в зародку повстання за спиною Вермахту, які завжди провокували євреї», – наголошувалося в наказі [118, с. 68–69]. Вальтер фон Рейхенау закликав жорстко реагувати на будь-які прояви опору з боку місцевих мешканців. Карати мали осіб, які могли запобігти нападу або вчасно повідомити про намір його здійснити, але цього не зробили. Будь-який цивільний житель мав виявляти не тільки пасивну лояльність стосовно окупантів, але й демонструвати активність у боротьбі з більшовизмом. Інакше до нього буде відповідне ставлення, як до прибічника радянського ладу. «Страх перед німецькими контрзаходами повинен переважити загрози з боку бродячих більшовицьких недобитків», – підкреслювалося в наказі [57]. Отже, відповідно до нацистської ідеології, командування Вермахту розглядало кампанію на Східному фронті як війну світоглядів, війну на знищення, зокрема й цивільного населення.

Отримуючи подібні настанови, відповідним чином діяли й підлеглі фон Рейхенау. Напередодні захоплення Харкова 23 жовтня 1941 р. командувач 55-го армійського корпусу генерал Е. Фіров видав наказ «Керівна лінія поведження з цивільним населенням», в якому містилися наступні вказівки для німецьких вояків:

«1. Усі засоби переможців правильні, якщо сприяють встановленню в Харкові спокою та порядку.

2. Неслухняних елементів, саботажників та партизанів, яких слід шукати майже винятково в єврейських колах, карати на смерть.

3. Німецький вермахт не має зацікавленості в підтримці населення Харкова. Постачання населення є турбота винятково міського управління.

4. Німецький вермахт не зацікавлений утримувати населення Харкова в місті.

5. Крайня жорсткість у поведженні з місцевим населенням є необхідною та обов'язковою...» [цит. за: 463, с. 69].

З метою залякування та придушення можливого спротиву з боку місцевого населення в перші дні окупації Харкова німці «повісили на балконах центральних вулиць та площ 116 мирних жителів і заборонили їх знімати» [138, с. 148]. Уже 7 грудня 1941 р. командування 6-ї армії повідомило групу армій «Південь» про практично повну ліквідацію радянського Руху опору. Це було досягнуто шляхом застосування каральних заходів. У разі переховування партизан німці погрожували забрати все продовольство та спалити населений пункт. До того ж у повідомленні зазначалося, що, крім справжніх партизанів, були розстріляні підозрілі особи, які пересувалися без відповідних документів і могли бути агентами або зв'язківцями партизан. Тим самим фактично визнавалося безпідставне вбивство цивільного населення. Підсумовуючи свою антипартизанську діяльність, командування 6-ї армії цинічно заявляло: «Досвід показує, що тільки такі заходи сприяють досягненню мети, перед ними населення має більше страху, ніж перед терором партизанів» [32, арк. 12].

Вермахт також несе відповідальність за впровадження на окупованих територіях системи заручництва. У драконівському наказі В. Кейтеля «Комуністичний повстанський рух на окупованих територіях» від 16 вересня 1941 р. зазначалося, що будь-які прояви непокори з боку цивільного населення слід розглядати як прояв саботажу. «Щоб у зародку придушити ці підступи, слід за найменшої нагоди застосовувати найрішучіші заходи для того, щоб зміцнити авторитет окупаційної влади та запобігти подальшому поширенню руху. При цьому слід мати на увазі, що людське життя у відповідних країнах у більшості випадків нічого не варте і залякати населення можна лише застосовуючи найжорстокіші заходи. Спокутою за життя кожного німецького солдата у таких випадках, як правило, повинна вважатися смертна кара для 50–100 комуністів. Спосіб виконання вироків повинен посилити жах від страти», – наголошувалося в документі [94, с. 38].

Відповідно до розпорядження Вермахту від 10 жовтня 1941 р. за пошкодження засобів зв'язку винуватців карали на смерть. Якщо ж призвідників не вдавалось одразу виявити, слід було заарештувати заручників «в населених

пунктах з числом жителів до тисячі – п'ять, а в більших – десять. З арештованих по можливості повинно бути процентів 50 євреїв, решта 50 процентів росіяни, поляки і українці в рівних співвідношеннях» [106, с. 43].

Подібні накази та розпорядження німецької влади вели до ескалації насилля з боку окупаційної влади й остаточно знецінили людське життя. Репресивні методи управління широко застосовувалися військовою адміністрацією й на Харківщині. У ніч на 14 листопада 1941 р. на вулиці Дзержинського, 17 була підірвана радянська радіокерована міна. У результаті вибуху загинув командувач 68-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант Г. Браун та 12 співробітників його штабу. На думку німецької влади, це сталося через відмову місцевих жителів «активно співпрацювати у розмінуванні» міста. Як ідеться в оголошенні коменданта м. Харків Е. Фірова, за вибух на вулиці Дзержинського було покарано на смерть 50 членів комуністичної партії, а 1 000 осіб утримували як заручників. За іншими даними, «у готелі «Інтернаціонал» було зігнано більше 2 000 людей, 250 з них було розстріляно того ж дня» [44, арк. 12]. Крім того, військова адміністрація наголошувала: «Кожен мешканець Харкова особисто, своїм власним життям відповідає за безпеку німецьких збройних сил і ставить на карту не лише своє власне, але також життя всіх мешканців Харкова» [93, с. 19–20]. Професор Л. П. Ніколаєв 16 листопада 1941 р. занотував у своєму щоденнику: «По місту я бачив величезну кількість повішених. Проходячи по площі Тевелева та вул. Свердлова, я нарахував більше 50 осіб. Серед повішених були й жінки. Вони висіли на балконах. Ноги деяких опускались так низько, що до них можна було доторкнутися рукою». Подібні випадки масових страт були непоодинокі. У листопаді 1941 р. за підпал на Журавлівському базарі німці розстріляли 25 харків'ян і декілька днів не дозволяли прибирати трупи [30, арк. 27]. 15 січня 1942 р. на Товкачівці було виявлено мертвого німецького солдата. «Того ж дня німці розстріляли 100 мирних жителів», – повідомлялося в «Акті про звірства та жахливі злочини німецько-фашистських окупантів у м. Харків» від 9 березня 1943 р. [44, арк. 12зв.].

Окрема трагічна сторінка Другої світової війни – доля радянських військовополонених. Відповідно до директиви головної ставки А. Гітлера «Про поводження із захопленими у полон радянськими політичними і військовими працівниками» від 12 травня 1941 р. радянські військові політпрацівники не вважалися полоненими й мали знищуватися на місці, у крайньому випадку – у пересильних таборах. Державні, комунальні та господарчі керівники, які готові були співпрацювати з німцями, могли залучатися до управління захопленими областями. Їх доля вирішувалася в залежності від того, яку користь вони могли принести Райху [109, с. 201–202]. Згідно з директивою ОКВ від 8 вересня 1941 р. №3058/41 «більшовицький солдат» розглядався не тільки як супротивник, який мав військову підготовку, а як насамперед ідеологічний ворог націонал-соціалізму, який повсякчас готовий чинити опір. Тому, на думку нацистського керівництва, він втратив право претендувати на ставлення до нього як до солдата у відповідності до Женевських угод, які в повному обсязі СРСР так і не ратифікував. За найменшу непокору радянських бранців карали на смерть, під час спроби втечі в них стріляли без попередження. Крім всього іншого, червоноармійців, яких не вважали взагалі за людей, мали таврувати, як робочу худобу [109, с. 208, 213].

У період окупації в Харкові знаходилися два великих табори для військовополонених. Найвідоміший з них – «Шталаг 363» – був розміщений на території колишньої тюрми на Холодній Горі. Одночасно там перебували 3–4 тисячі бранців. «Камери і територія внутрішнього двору табору на Холодній Горі в м. Харків були переповнені червоноармійцями та мирним населенням, серед яких були євреї, цигани та люди інших національностей. Євреї і цигани утримувались окремо, в спеціально відгороджених частинах табірної двору. Умови утримання в цьому таборі були жахливі, люди спали на землі під відкритим небом. Хворим і пораненим медична допомога не надавалась, у таборі панували бруд і антисанітарія. Тіла померлих тривалий час лежали поряд на території двору, демонструючи жахливу перспективу кожному, хто туди потрапив», – пригадував колишній військовополонений П. Д. Мельников [7,

арк. 240]. Ув'язненим давали раз на добу 200 мл юшки з висівок та лободи. Щоб посіяти розбрат та зламати дух опору, одним полоненим німці давали більше їжі, іншим – менше. Голодним та знесиленим бранцям привселюдно за миску баланди пропонували виказати людину єврейської національності [6, арк. 78–79]. Єдиною надією вижити було влаштуватися в робочу команду, яку німці виводили в місто, і під час перебування в якій можна було сподіватися роздобути їжу [7, арк. 107–108]. Не кращі умови утримання були в іншому таборі в Орджонікідзевському районі Харкова, де перебувало 2 500 військовополонених. Годували ув'язнених «один раз на добу юшкою з просяної муки та горохового лушпиння». У таборі панувала дизентерія, медична допомога хворим не надавалася. За підрахунками ХОК НДК, за час нацистської окупації в Холодногірському таборі загинуло більше 10 000, а в Орджонікідзевському – понад 1 000 бранців [44, арк. 14зв.].

Нелюдські умови утримання були і в інших таборах на території Харківської області. Так, пересильний табір «Дулаг 205», що слідував за 6-ю німецькою армією, залишив свої криваві сліди в містах Дергачі та Красноград. Голод, виснаження від тяжкої праці, жорстоке побиття табірною охороною, висипний тиф стали причинами масової загибелі в'язнів цього табору [131, с. 356–363].

Для придушення опору з боку місцевого населення нацисти створили потужний та розгалужений військово-поліцейський апарат, який тісно співпрацював з Вермахтом у питаннях «умиротворення» загарбаних земель. До репресій проти цивільного населення та військовополонених долучилися структурні підрозділи німецьких збройних сил такі, як таємна польова поліція (ГФП). Вона вважалася «військовою поліцією охорони та безпеки Вермахту під час війни». Відповідно до зведень командувача прифронтового району «Б» відділення ІЦ/АО від 1 жовтня 1942 р. ГФП в зоні дії військової адміністрації мала наступні завдання:

1. Виявлення та придушення державної зради, шпіонажу та саботажу, боротьба з ворожою пропагандою та деморалізацією у військових частинах.
2. Спільно з представниками Абверу надання консультацій бойовим підрозділам із питань контррозвідки.

3. Проведення заходів щодо захисту району бойових дій та охорона таких заходів.
4. Виконання функції поліції охорони, доки вони ще не передані польовій жандармерії чи шефу охоронної поліції.
5. За необхідності, здійснення розшукових заходів спільно з регулярними частинами Вермахту з метою знищення партизанів [32, арк. 28–29].

Співробітники таємної польової поліції мали право арештовувати за злочини не тільки військовослужбовців, а й цивільних осіб, проводити обшуки та здійснювати конфіскацію. У випадках виявлення фактів шпіонажу, саботажу, державної зради, ворожої пропаганди, терористичних актів проти Вермахту та деморалізації всередині німецьких збройних сил виконували ексекутивні функції для Абверу, карали зловмисників [32, арк. 29]. Таємна польова поліція передавала до абверкоманд ворожих агентів-парашутистів, розвідників та радистів. Натомість отримувала партизанів, військовополонених та осіб без документів [497, с. 334–335].

Керівні вказівки таємній польовій поліції надходили від управління «Абвер–Закордон», у складі якого знаходився спеціальний реферат «Польова поліція німецького Вермахту» під керівництвом оберфюрера В. Кріхбаума. Йому підпорядковувалися начальники поліції сухопутних сил, морського та повітряного флоту. У складі штабу ОКВ перебував шеф-офіцер польової поліції, який здійснював керівництво підрозділами таємної польової поліції на Східному фронті. На окупованій території СРСР роботою підрозділів ГФП опікувався директор польової поліції «Схід» – Ляйм [17, арк. 37–38; 497, с. 332]. У підпорядкуванні останнього перебували групи таємної польової поліції при арміях. Очолював підрозділи таємної польової поліції в штабі армійських угруповань, як правило, директор польової поліції, який звітував шефу ГФП та відділу 1Ц/АО армійського угруповання. У рамках армії група ГФП безпосередньо підлягала офіцеру Абвер III відділу 1Ц, від якого отримувала накази та розпорядження. Дисциплінарно чиновники та нижчий персонал підпорядковувалися начальнику відділу 1Ц. Структурною одиницею таємної

польової поліції була група, в особливих випадках – самостійний комісаріат [32, арк. 29–30]. У межах армії створювалися зовнішні команди при коменданті управління охорони тилу армії та, за необхідності, при корпусах. Групи ГФП при арміях налічували до 100 осіб, зовнішні команди – від 3 до 15 осіб. Для координації дій та накопичення даних щодо Руху опору створювалися спеціальні інформаційні пункти боротьби з партизанами. Таємна польова поліція діяла тільки в прифронтових районах, у тилу армій та груп армій її функції виконували інші поліцейські структури [17, арк. 37–38; 497, с. 333].

Підрозділи ГФП, зазвичай, комплектувалися військовослужбовцями з обмеженими фізичними можливостями (після поранень, старшого віку тощо). Майбутні чиновники проходили навчання в запасному піхотному батальйоні «Альтенбург». «З менш освічених була організована група для підготовки шоферів, а з інших було створено 6 груп, у середньому по 30 осіб у кожній, для підготовки чиновників допоміжної польової поліції. Вивчали ми, в основному, криміналістику. Щоденно 4 години ми проходили курс військової підготовки та 4 години займалися у групах. Після трьох тижнів навчання з менш успішних була організована група для підготовки денщиків... По закінченню підготовки у батальйоні ніхто чинів не отримував, а відряджалися в групи ГФП, де вони спочатку служили як кандидати в чиновники допоміжної поліції», – свідчив обер-ефрейтор таємної польової поліції Р. Рецлав [17, арк. 24–25].

При штабі 6-ї німецької армії, який у той час знаходився в Полтаві, діяла група ГФП 560 [17, арк. 33–34]. Її керівником був комісар польової поліції Меріц, його заступником – комісар польової поліції Карган [17, арк. 26]. У рамках армії ГФП 560 була підпорядкована майору Абверу Люляй [39, арк. 96; 17, арк. 26]. У прилеглих до Харкова районах знаходилися зовнішні команди ГФП 560 при 51-му та 17-му армійських корпусах. Їх діяльність була пов'язана з роботою в рамках своїх військових з'єднань, тому вони не мали можливості обслуговувати велике місто [17, арк. 27; 39, арк. 93]. У грудні 1941 р., за іншими даними це відбулося на початку листопада [39, арк. 14], з групи ГФП 560, яка знаходилася в Полтаві, було виділено окремий підрозділ під назвою «таємна поліція», польова пошта 27201, та

направлено для роботи в м. Харків. «Таємна поліція» по суті була зовнішньою командою групи ГФП 560 при 6-й армії, проте не була прикріплена до певного військового підрозділу, а створювалася для «ведення боротьби з партизанським рухом, шпіонажем та саботажем» у м. Харків [17, арк. 28]. Начальником ГФП Харкова призначили комісара польової поліції В. Каргана, його заступником – секретаря польової поліції Г. Вульфа. Поділу на відділи, підвідділи або групи в ГФП м. Харків не було [39, арк. 54, 96–97]. «Таємна поліція» Харкова займала 4 поверхи 1-го під'їзду будинку на вулиці Сумській, 100 [39, арк. 93]. До її складу належало 18 осіб (12 – німців, 6 – перекладачів із числа місцевого населення, за походженням німці, росіяни та українці) [17, арк. 28–30].

Одним із напрямків діяльності «таємної поліції» в Харкові була перевірка радянських громадян, що працювали в німецьких установах та при військових частинах, на предмет політичної благонадійності. Наприклад, чиновник «таємної поліції» Р. Рецлав, за його словами, із січня по квітень 1942 р. перевіряв більше 500 осіб. «Якщо кількість осіб, що підлягали перевірці була невелика, то я встановлював їх автобіографічні дані у сусідів. Якщо ж потрібно було перевірити велику кількість осіб, то я обмежувався лише викликом їх на допит, а потім про результати допиту та свої враження доповідав начальнику команди таємної поліції», – свідчив Р. Рецлав [17, арк. 31–32]. Своєї агентури чиновники не мали, послугами інформаторів користувалися лише начальник команди та його заступник. Ці особи із числа місцевого населення, російської та української національності, називалися «довіреними особами» [38, арк. 40]. Начальники персональних відділів районних бургомістратів Харкова тісно співпрацювали з ГФП: надавали інформацію щодо облікованих членів ВКП (б), колишніх співробітників НКВС тощо [40, арк. 78зв.].

За словами співробітниць «таємної поліції» м. Харків Н. Н. Лещишиної та М. О. Догаєвої, ГФП була військово-поліцейським каральним органом. Основна діяльність «таємної поліції» її спрямовувалася на боротьбу з партизанами, диверсантами, шпигунами та іншими особами, що вели боротьбу проти німецьких окупантів. Також вона займалася виявленням підпільних груп, діяльність яких

становила загрозу безпеці Вермахту [39, арк. 95; 38, арк. 40зв.]. Під час проведення допитів арештованих били, проти них використовували провокаторів [17, арк. 44–45]. Так, слідчий ГФП фельдфебель Хоєр «змушував працювати як внутрішньокамерних агентів, так і ув'язнених за дрібні злочини, які підлягали звільненню. Він залякував таких арештованих, а потім обіцяв їх звільнити, якщо вони «розроблять» ту чи іншу названу Хоєром особу» [17, арк. 33, 44]. За результатами розслідувань, проведених ГФП, рішення приймав уповноважений поліції м. Харків підполковник польової жандармерії Росс. За його відповідної санкції ув'язнених розстрілювали поліцейські 314-го охоронного батальйону [17, арк. 27, 31].

Команда ГФП 560 «таємної поліції» Харкова співробітничала з іншими зовнішніми командами та інформаційними пунктами боротьби з партизанами, що знаходилися в містах Суми, Валки та Охтирка, а також з політичним відділом (гестапо) поліції безпеки та СД. Так, «якщо в таємну поліцію потрапляли політичні справи чи особи єврейської національності, то їх необхідно було передавати до «СД» і, навпаки, остання повинна була передавати в таємну поліцію або таємну польову поліцію справи щодо шпіонажу та саботажу в армії, а також справи, що стосувались партизан» [17, арк. 33; 392, с. 104]. ГФП головним чином проводила роботу в таборах для військовополонених, виявляючи в них комуністів, комісарів, політруків, офіцерів та осіб із числа єврейської національності та передавала до рук СД. Влітку 1942 р. за участі співробітників «таємної поліції» в Холодногірському таборі було виявлено та передано до СД 80 радянських комісарів, політруків та командирів РСЧА. Згодом вони всі були розстріляні в Лісопарку [43, арк. 21–21зв.].

У «Зведенні про бойові дії за період 21.02–05.03.1942 р.» групи ГФП 560 зазначалося, що головним завданням у цей період залишалось розкриття випадків шпіонажу та партизанських дій, а також перевірка осіб. У зведенні вказано, що з 22 людей, арештованих за звітний період,

- виявлено та відправлено до СД двох євреїв, які мали українські паспорти;

- за шпіонаж та партизанські дії розстріляна 1 особа, 9 – інтерновано та направлено до таборів військовополонених, 2 – після перевірки відпущено;

- 7 осіб перебували в «розробці» та очікували рішення.

Крім того, у документі було вказано, що інформацію про діяльність партизанів у населеному пункті Колонтаїв та інших місцях, які знаходилися поза зоною діяльності групи 560, передали до Центрального пункту збору відомостей щодо партизанів [31, арк. 74–79].

Підсумовуючи свою роботу за січень 1942 р., відділ 1Ц 6-ї армії зазначив, що найбільший ефект у боротьбі зі шпигунами, підпільниками та партизанами, що діяли переважно на Харківщині, мали наступні заходи:

1. Обробка всіх шпигунських та партизанських справ офіцером Абверу з подальшою передачею їх до ГФП.
2. Створення центрального інформаційного органу боротьби з партизанами.
3. Формування єдиної «таємної поліції» в районі м. Харків.
4. Залучення охоронних підрозділів міліції (Miliz), сформованих з місцевого населення, для боротьби з невеликими партизанськими загонами.
5. Повідомлення через плакати місцеве населення про відповідальність за підтримку шпигунів та партизан [32, арк. 93].

З другої половини 1942 р. на території Харківської області діяли дві групи ГФП – 725 та 721, які в тактичному плані підпорядковувалися 213-й охоронній дивізії. Територіально група ГФП 725 охоплювала своєю діяльністю північ та північний схід області, місцем її розташування було м. Куп'янськ. Група ГФП 721 знаходилася в м. Чугуїв та контролювала м. Харків та південну частину Харківщини [463, с. 57]. Так, за результатами діяльності ГФП 721, за вересень 1942 р. було заарештовано 557 осіб, з них 172 – розстріляно, а 213 – переведено до табору [463, с. 58].

Хоча причетність Вермахту до скоєння воєнних злочинів не викликає сумнівів, проте наймасштабніші масові страти на окупованих територіях були пов'язані з діяльністю поліцейських структур Г. Гімmlера. У наказі А. Гітлера від

17 липня 1941 р. наголошувалося: «Поліцейське забезпечення окупованих східних областей є обов'язком райхсфюрера СС та начальника німецької поліції» [80, с. 99–100]. Для здійснення поліцейського забезпечення на місцях вводилися посади верховних начальників СС та поліції (Hohere SS und Polizeiführer, HSSPF). Саме вони стали організаторами масового терору, спрямованого проти цивільного населення та військовополонених. Відповідно до наказу Г. Гімлера від 21 травня 1941 р. №114/41 на верховних начальників СС та поліції були покладені обов'язки з підтримання порядку на окупованих територіях та контроль за виконанням «особливих завдань». В їх підпорядкуванні перебували формування поліції, підрозділи СС, а також поліція безпеки та СД [80, с. 100–102]. Для проведення каральних заходів та масових страт на окупованій території СРСР поліцією безпеки та СД були створені оперативні групи – айнзатцгрупи «А», «Б», «Ц» та «Д». В Україні діяли дві останні. До складу АГ входили загони спеціального призначення – зондеркоманди (ЗК), які перебували в прифронтових зонах, та оперативні команди – айнзатцкоманди (АК), що знаходилися в армійському тилу. Основним завданням айнзатцгруп, або, як ще їх називали, «гестапо на колесах», було «умиротворення» загарбаних районів шляхом масового знищення цивільного населення за національною ознакою (євреїв та ромів), а також радянських партійних працівників і активістів, співробітників органів внутрішніх справ і державної безпеки тощо. У «Повідомленні про події в СРСР» від 12 жовтня 1941 р. № 111 зазначалося, що АГ застосовували каральні заходи до наступних категорій місцевого населення:

- політичних функціонерів, активних комуністів та носіїв політичних ідей;
- євреїв, які за допомогою фальшивих даних змогли звільнитися з таборів для полонених, та й взагалі до всіх євреїв;
- осіб, які брали участь у депортації етнічних німців;
- агентів та інформаторів НКВС, заколотників і агітаторів;
- партизанів та всіх, хто їм допомагав;
- грабіжників та диверсантів;
- озброєних повстанців та безпритульну молодь [157, р. 185].

Початок співпраці Вермахту й поліції безпеки та СД було покладено наказом головнокомандувача ОКГ Вальтера фон Браухіча від 28 квітня 1941 р. №11/2101/41 «Про введення поліції безпеки до складу армії». Підрозділи айнзатцгруп СД підпорядковувались арміям у питаннях гарнізонної служби (передислокація, постачання та розміщення). У всьому іншому, що стосувалося поставлених перед ними завдань, могли діяти на власний розсуд, виходячи з інструкцій, отриманих від шефа поліції безпеки та СД. Для централізованого управління цими підрозділами при штабах армій вводилася посада шефа таємної поліції та СД. Формування СД під власну відповідальність мали право застосовувати репресивні заходи проти цивільного населення. При цьому вони були зобов'язані тісно співпрацювати з контррозвідкою. «Заходи, які можуть вплинути на операції, потребують дозволу командувача армії», – наголошувалося в наказі [403, с. 363–366]. Таким чином було налагоджено тісну співпрацю між Вермахтом та айнзатцгрупами СД, які широко застосовували терор та масове знищення цивільного населення.

У подальшому відбувалося регулювання взаємовідносин та уточнення завдань між Вермахтом та поліцейськими структурами СД на окупованих територіях шляхом видання відповідних наказів, директив та інструкцій. Так, у зведеннях командувача прифронтовим районом «Б» від 1 жовтня 1942 р. №4518/42 відділу ІЦ/АО «Про завдання служби безпеки (СД), військової контррозвідки (Абвер) та таємної польової поліції (ГФП)», а також від 12 жовтня 1942 р. були окреслені конкретні обов'язки військової контррозвідки, таємної польової поліції та поліції безпеки. На поліцію безпеки та СД, зокрема, покладалися наступні завдання:

1. В оперативному тилу армії:

- перед початком операцій забезпечення охорони важливих об'єктів (матеріалів, архівів, картотек ворожих Райху і державі організацій, союзів, груп тощо) та осіб (керівників, саботажників, терористів тощо);

- головна умова використання зондеркоманд – їхня діяльність не повинна перешкоджати проведенню військових операцій армійськими підрозділами.

2. У прифронтовому районі:

- моніторинг внутрішньополітичного становища, складання відповідних зведень;
- боротьба з таємними політичними інформаційними службами противника;
- придушення всіх ворожих сил, зокрема з боку місцевого населення, покарання зловмисників;
- тісна співпраця з відділами 1Ц штабів армій чи командувачів оперативним тилом військ та органами контррозвідки Абвер у справі боротьби з політичною пропагандою ворога, спрямованою на саботаж і терор;
- оперативна передача трофейних документів військового, військово-політичного змісту або пов'язаного зі шпіонажем чи контррозвідкою до відділу 1Ц штабу відповідної армії [32, арк. 27–28, 33–34].

Таким чином, таємна політична розвідувальна служба вважалася винятковою прерогативою СД.

Окрім того, за погодженням з ОКВ та відповідно до наказу начальника поліції та СД від 17 липня 1941 р. № 8 та додатків, для проведення «фільтрації» радянських військовополонених у «шталагах» та «дулагах» створювалися спеціальні команди «в складі одного СС-фюрера і 4–6 рядових». Р. Гейдріх закликав позбавитися «бюрократичних і управлінських впливів» та «взяти окуповану територію в тверді руки». Підрозділи СД мали діяти «в міру своїх знань і можливостей і на власний розсуд». Ув'язнених таборів слід було розділяти за наступними ознаками:

1. Цивільні особи.
2. Солдати, зокрема й переодягнені в цивільне.

3. Неблагонадійні елементи «в політичному, кримінальному та інших відношеннях» із числа 1-ї та 2-ї категорій.
4. Особи 1-ї та 2-ї категорій, які заслуговували на довіру, залучалися до роботи з виявлення підозрілих осіб 3-ї категорії та «до інших робіт по керівництву табором», а також могли використовуватися «під час відбудови в окупованих областях».
5. Національні групи серед цивільних осіб і солдатів.

Виділення осіб 1-ї та 5-ї категорій покладалося на військову адміністрацію таборів, 3-ї та 4-ї категорії – органів СД. Офіцери контррозвідки мали тісно співробітничати із зондеркомандами СД. Крім того, у таборах слід було виявляти видатних партійних та державних діячів СРСР, політкомісарів Червоної армії, господарських керівників, радянсько-російських інтелігентів, євреїв, «всіх осіб, які є підбурювачами або комуністами-фанатиками». Екзекуції рекомендувалося проводити «не в самому таборі і не в безпосередній близькості від нього; вони негласні і повинні проводитися по можливості непомітно» [106, с. 16–22].

Головним завданням Абверу – розвідувального та контррозвідувального органу Вермахту – було добування військових відомостей щодо ворожих держав, захист власних секретів, а також «виявлення та блокування іноземних інформаційних служб». В інструкції «Про службові зв'язки між військовими органами Абверу та установами поліції безпеки та СД» від 1 березня 1942 р., за підписами Р. Гейдріха та В. Канаріса, зазначалося: «Передумовою досягнення спільної мети є розуміння та товариська співпраця, заснована на взаємній довірі, як між самими підрозділами, так і між працівниками самих відділів». У випадку виявлення інформації, яка могла зацікавити СД і Абвер, перевага надавалася останньому, якщо, звичайно, зволікання не загрожувало політичній безпеці Райху. Проведення екзекутивних та каральних, заходів, зокрема й профілактичних, було винятково справою поліції безпеки та СД, зондер та айнзатцкоманд. «Допити є поліцейською справою і повинні проводитись поліцією безпеки та СД», – підкреслювалось у службовій інструкції [32, арк. 31–32]. Підрозділи військової контррозвідки активно діяли також у таборах для військовополонених. У

кожному таборі був відділ Абверу, який вів вербування агентури серед полонених з метою виявлення радянських розвідників, а також тих, хто готував втечу. Ідентифікованих під час слідства політпрацівників і командирів РСЧА, євреїв та антинімецьки налаштованих військовополонених співробітники Абверу передавали до органів ГФП чи СД [497, с. 325].

На практиці співпраця між німецькими спецслужбами Вермахту й поліцією безпеки та СД реалізовувалася наступним чином. Згідно з розпорядженням командувача 6-ї німецької армії групи армій «Південь» від 18 жовтня 1941 р. №3276/41 «Про використання зондеркоманд 1Ц» штабу 55-го корпусу, який вів бої на околицях Харкова, для використання в місті були передані «зондеркоманди Абверу, служби безпеки та МЗС з підпорядкуванням із точки зору організації пересування, розміщення та з господарських питань». Свої завдання вони отримували та звітували про виконання відповідно перед Абвером, Вермахтом, райхсфюрером СС та МЗС. Керівники зондеркоманд повідомляли про результати своєї роботи командуванню корпусу усно. Командиром від армії було призначено радника-інтенданта доктора фон Таубе. Після взяття Харкова всі ці загони мали одночасно з військовими потрапити в місто, у розпорядженні зазначалося, що від «цього залежав успіх виконання поставлених перед ними завдань». Відомо, що наприкінці жовтня 1941 р. зондеркоманда СД в складі 28 есесівців на чолі з оберштурмфюрером СС Мюллером активно діяла в м. Харків. Вона розмістилася на вулиці Пушкінській, 94 [32, арк. 10–11; 39, арк. 13].

Щодо конкретних завдань, які були поставлені перед підрозділами Абверу, служби безпеки та МЗС в Харкові достеменно нічого не відомо. Проте, виходячи із загальних обов'язків, які покладалися на ці структури, можна припустити, що їхня діяльність була спрямована на

- захоплення матеріалів, справ, картотек партійних та державних працівників;
- отримання військових відомостей;
- захист Вермахту від шпигунів та запобігання саботажу;
- нейтралізацію військової служби зв'язку противника [31, арк. 1–2].

Жертвами злочинної діяльності айнзатцгруп на теренах України стало щонайменше 300 тисяч чоловіків, жінок та дітей [166, р. 18–20]. Команда ЗК 4а АГ «Ц», яка нараховувала 140 осіб, діяла в прифронтових районах та пересувалася слідом за 6-ю німецькою армією. Наприкінці листопада 1941 р., за іншими даними в грудні 1941 р., до Харкова прибув один із передових загонів зондеркоманди 4а під командуванням штурмбанфюрера СС Г. Гелленбройха. У березні 1942 р. ЗК 4а в повному складі перебралася до Харкова та розмістилася на вулиці Чернишевській, 76. Очолював її на той час оберштурмбанфюрер СС Е. Вайнманн [144, s. 228; 31, арк. 15; 30, арк. 232; 17, арк. 27, 186].

Окрім виявлення та знищення радянських розвідників, комуністів, комсомольців, партизанів, на зондеркоманду було покладено завдання остаточно «вирішити єврейське питання» [43, арк. 196–197; 44, арк. 3; 144, s. 228]. Ця команда несе відповідальність за повне знищення єврейської громади міста. У жовтні 1943 р. нарком НКДБ УРСР С. Р. Савченко в доповідній записці повідомляв, що в грудні 1941 р. «у зруйновані бараки тракторного та станкобудівного заводів було зігнано 16 тисяч осіб – робітників, службовців, лікарів, професорів, інженерів та значна кількість дітей, які в січні 1942 р., всі до одного, були розстріляні». Страта відбувалася в Дробицькому Яру. Вона була ретельно спланована й тривала декілька днів. Для проведення масштабної каральної акції зі знищення єврейського населення Харкова, крім співробітників ЗК 4а, залучили військовослужбовців 3-го взводу 3-ї роти 9-го резервного поліцейського батальйону та 314-й поліцейський батальйон [144, s. 229]. У 20-х числах січня 1942 р. під час облави, проведеної на чоловіків зондеркомандою, було заарештовано 1 000 осіб, «з цієї кількості 200 осіб були розстріляні знову ж таки за тракторним заводом, а 50 осіб – повішені» [30, арк. 219, 233]. На думку дослідника Голокосту в Україні О. Й. Круглова, у грудні 1941 р. та в січні 1942 р. командою ЗК 4а в м. Харків було розстріляно близько 10 000 євреїв [367, с. 56].

Тотальному винищенню з боку айнзатцгруп СД піддавалося цивільне населення у відповідності до реалізації нацистської програми «Т-4», яка передбачала вбивство людей із розумовими або інтелектуальними психічними

(ментальними) порушеннями та спадково хворих, пізніше до них доєдналися непрацездатні особи (люди з інвалідністю та хворі понад 5 років) [422]. Крім знищення єврейського населення м. Харків, ЗК 4а брала участь у вбивстві пацієнтів психіатричних закладів та інвалідів. 21–22 листопада 1941 р. загін зондеркоманди під командуванням штурмшарфюрера СС В. Неймана вчинив розправу в Стрілечанській психіатричній лікарні Липецького району Харківської області. В «Акті про звірства та злочини німецько-фашистських окупантів» від 18–20 жовтня 1943 р. зазначено, що «в саду радгоспу було викопано траншеї, недалеко від них на землі заліг загін німецьких автоматників, хворих групами по 10 осіб почали виводити з лікарні, ніби на роботу, до цього саду; хворих супроводив посилений конвой німецьких солдатів; при появі хворих автоматники відкривали стрільбу, і хворі падали мертвими на землю. Офіцер карального загону, що керував розстрілом, підходив до убитих уже людей і, цинічно знущаючись, випускав у них з пістолета по кілька зарядів». Частина важкохворих німці розстріляли прямо в палатах. Всього було вбито 435 осіб, зокрема 255 жінок [93, с. 10, 12]. На початку грудня 1941 р. команда ЗК 4а стратила близько 200 хворих-євреїв Українського психоневрологічного інституту. 18 грудня 1941 р. було вивезено та розстріляно в яру за селищем Кірова 470 пацієнтів та співробітників Сабурової дачі. Таким чином, всього було знищено 670 осіб [30, арк. 220].

У зв'язку з рухом фронту на схід, у червні 1942 р. ЗК 4а була подрібнена. Пересувні групи рушили слідом за військом у міста Вовчанськ, Новий Оскол, Клин, Міллерово та Фатіж. Власне, сама зондеркоманда в складі 15 осіб 12 червня 1942 р. виїхала до м. Вовчанськ Харківської області для проведення каральних акцій. Саме тут вона вчинила ще один жахливий злочин: отруїла в газвагені 90 пацієнтів та працівників Вовчанського будинку інвалідів. Також упродовж 13–27 червня 1942 р. ЗК 4а розстрілювала цивільне населення в сосновому бору за містом. Далі вона переїхала до м. Короча Белгородської області [30, арк. 235–238].

У червні – липні 1942 р. відбулася зміна каральних органів у Харкові. Одні з них виїхали на фронт, інші були подрібнені й рушили слідом за Вермахтом на

схід. Спочатку начальники айнзатцгруп керували всіма органами поліції безпеки та СД. Згодом на окупованих територіях, загалом на базі оперативних груп поліції безпеки та СД та їх структурних підрозділів, були створені стаціонарні органи СД на місцях. У «Повідомленні про події в СРСР» від 11 березня 1942 р. № 179 начальника поліції безпеки та СД Р. Гейдріха містилася згадка про верховного начальника СС та поліції групи армій «Південь» Г. Прютцмана, а також про начальників поліції безпеки генеральних округів, у підпорядкування яких перейшли зондеркоманди та айнзатцгрупи. Загалом на території України було створено 9 таких округів. Генеральний округ «Харків», згідно з планами німців, мав займати площу 115 000 кв. км з населенням 7 680 000. Поліцію безпеки та СД Генерального округу «Харків» очолив штурмбанфюрер СС регірунгсрат доктор Ф. Кранебіттер [32, арк. 14, 19; 30, арк. 7]. З метою об'єднання поліцейських сил у великих містах, центрах генеральних округів були запроваджені також посади начальників СС та поліції, які підпорядковувалися верховним начальникам СС та поліції. У серпні 1942 р., після переходу Харкова в зону управління командувача тилу групи армій «Б», начальником СС та поліції було призначено бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції В. Тенсфельда. У його розпорядженні перебувала поліція порядку, охоронна поліція та фельджандармерія, а також поліція безпеки та СД [463, с. 59–60; 26, арк. 253].

У червні 1942 р. до Харкова прибула оперативна команда АК 5 (польова пошта № 35102), яка склала основне ядро управління поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» [30, арк. 4]. Команду АК 5, яка налічувала 20 осіб, очолював спершу гауптштурмфюрер СС Рейхельд, а згодом – штурмбанфюрер СС Кранебіттер [27, арк. 25]. Із часом особовий склад поліції безпеки та СД поповнився, зокрема й за рахунок місцевого населення. У результаті її загальна кількість сягнула 250 осіб (40–60 – німці, решта – радянські громадяни) [27, арк. 38; 43, арк. 197]. Штаб начальника поліції безпеки та СД Харкова знаходився на вулиці Сумській, 100. Під час боїв за місто в лютому – березні 1943 р. будівля на Сумській була частково пошкоджена вибухом. Тому під час другої окупації

керівництво СД разом із більшістю відділів перебалося на вулицю Максиміліанівську, 4 [9, арк. 132–133; 31, арк. 4].

Територіальні органи поліції безпеки та СД загалом повторювали структуру РЗГА, яка виглядала наступним чином:

- I-й відділ – персональний, займався комплектуванням та підготовкою поліцейських кадрів;
- II-й відділ – господарське обслуговування та фінансово-матеріальне забезпечення;
- III-й відділ – власне СД, служба безпеки;
- IV-й відділ – таємна державна поліція (гестапо), політичний відділ;
- V-й відділ – кримінальна поліція або кримінальний відділ.

Кожен відділ мав реферати та підреферати [30, арк. 6; 39, арк. 212–214]. За словами співробітника АК 5 штурмшарфюрера СС М. Єнтцша, підрозділи поліції безпеки та СД займалися наступним:

- I-й відділ реєстрував різну секретну документацію, що надходила до СД; проводив облік справ, що заводилися командою; складав списки на підзвітних осіб.
- II відділ займалися господарськими справами із забезпечення та обслуговування співробітників СД.
- III-й відділ – орган безпеки, мав агентуру серед місцевого населення й через неї виявляв осіб, які виступали проти окупаційної влади та німецької армії; контролював усі підприємства міста; вів облік населення за національною ознакою.
- IV-й відділ – гестапо, через агентуру викривав «політично ненадійних осіб», членів комуністичної партії та її керівників, представників радянського Руху опору, а також євреїв, проводив арешти вищезазначених категорій населення та їх розстріли.
- V-й відділ – кримінальний, також мав у себе в розпорядженні агентуру з місцевого населення, виявляв осіб, причетних до вбивств німецьких

солдатів та офіцерів, розслідував справи щодо крадіжок, хабарництва, незаконної торгівлі тощо [27, арк. 11–12].

Основна діяльність поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків», як і її попередників, була зосереджена на виявленні «осіб з числа радянського та партійного апарату, що залишились на окупованій території», боротьбі з радянським підпіллям та антинімецьки налаштованими особами, а також кримінальними злочинцями [43, арк. 6]. Практична діяльність поліції безпеки полягала в проведенні розслідувань, арештів, допитів із застосуванням тортур, масових розстрілів та страт цивільного населення й військовополонених [43, арк. 6, 17зв.; 21, арк. 211].

Усі категорії цивільного населення та військовослужбовців, на які поширювала свою діяльність поліція безпеки та СД, підлягали спеціальному обліку. Відповідно існувало й декілька видів картотек: «картотека на арештованих, картотека на громадян, що скомпрометували себе карними справами, картотека на втікачів з таборів військовополонених, а також картотека на дезертирів з числа німецьких військовослужбовців» [9, арк. 309–310]. Картки на комуністів, комсомольців та радянський актив заводилися на підставі списків, що надавалися персональними відділами райуправ, а на арештованих – з матеріалів слідчих справ. На дезертирів з німецької армії, німців та із числа радянських громадян, військовополонених, втікачів із таборів, і осіб, діяльність яких була спрямована проти окупаційної влади, дані надходили з військових комендатур, таборів для військовополонених та з показів арештованих у слідчих справах. Усього, за підрахунками співробітника реферату картотеки та архіву І. Ф. Шевцова, було заведено більше 3 000 карток на осіб, що скомпрометували себе, та 500–600 штук на тих, хто підлягав розшуку [38, арк. 23].

У підпорядкуванні поліції безпеки та СД знаходилася тюрма на вулиці Чернишевській, 21 (колишня внутрішня тюрма НКВС), де перебувало від 300 до 900 в'язнів. У брудних переповнених камерах утримувалося до 20 осіб у кожній. Дезінфекція приміщень не проводилась, арештовані спали на голій цементній підлозі, опалення не працювало. Зазвичай, політичні утримувалися разом з

кримінальниками. На прогулянки арештованих не виводили, побачення не дозволяли, в'язні отримували передачі до серпня 1942 р., потім їх заборонили. Щоденно 20–30 ув'язнених відправляли на різноманітні роботи. Раціон арештантів був більш ніж скромним. За словами заступника начальника тюрми з господарських питань П. К. Сіренка, один раз на добу в'язням давали по 50 г хліба та 1 літр пустого супу, пізніше – 200 г хліба та борщ майже без всяких жирів [40, арк. 40зв., арк. 108зв., 292зв.].

У тюрмі арештованих не лише били та піддавали тортурам, там їх і страчували. Розстріли проводилися систематично в напівзруйнованій будівлі на території в'язниці по 40–60 осіб одночасно. Трупи частково спалювали на території тюрми, решту вивозили й закопували в Лісопарку. Приблизна кількість убитих у в'язниці СД склала 1 000 осіб. [40, арк. 308, 309]. Наймасовіші страти відбулися наприкінці січня 1943 р., під час відступу німців з Харкова. Близько 600–700 в'язнів були розстріляні на території тюрми й у Лісопарку, а 150 – безпосередньо в камерах [40, арк. 294–294зв.].

Поліція безпеки та СД на Харківщині також керувала трудовими таборами. На території колишньої дитячої колонії НКВС у с. Куряж Дергачівського району знаходилося підсобне господарство СД, в якому засуджені відбували покарання. Очолював Курязький табір, в'язнями якого були переважно жінки, гауптштурмфюрер СС Венгольц. У серпні 1943 р. всіх бранців цього табору було страчено [38, арк. 22; 43, арк. 17зв.–18]. Крім того, 9–10 серпня 1943 р. на узліссі в районі с. Подвірки розстріляно 500 осіб. «Серед них були чоловіки та жінки різного віку: від 20 до 60 років. З ними знаходилися й діти 10–13 років. Деяких з них жінки тримали на руках, інші самі чіплялись за одяг матерів», – пригадавав І. Є. Лохматиков – колишній поліцейський українського батальйону СД [7, арк. 73].

Ще відомо принаймні про два табори, в яких в'язні також відбували покарання. В одному з них, у смт Пересічне Дергачівського району, утримувалися під вартою та працювали в господарстві «якогось німецького генерала» особи, заарештовані за кримінальні злочини, в основному за крадіжки [40, арк. 55; 43,

арк. 180зв.]. Інший трудовий табір СД знаходився на території колишнього радгоспу «ВІБЕС» (Всесоюзного інституту біологічної експертизи імені І. М. Сеченова), поблизу смт Пересічне. Він складався з декількох господарських та житлових споруд, в яких перебували колишні працівники даного радгоспу. Тут також постійно знаходилося близько 30 в'язнів-чоловіків у віці від 20 до 40 років, які переважно займалися заготівлею дров. Наприкінці січня 1943 р. у зв'язку з наступом Червоної армії всі арештанти були розстріляні в силосній ямі [7, арк. 70; 9, арк. 132–133].

Наймасовіші страти цивільного населення й військовополонених поліція безпеки та СД проводила в лісопарковій зоні м. Харків, у районі Сокольників. У Лісопарку, ліворуч від Белгородського шосе, знаходилася велика галявина, на якій 1942–1943 рр. нацисти знищували радянських громадян. Співробітник поліції безпеки та СД штурмшарфюрер СС М. Єнтцш таким чином описав типовий випадок масового розстрілу: «У січні місяці 1943 р. я отримав наказ від штурмбанфюрера СС Кранебіттера про те, щоб вивозити ув'язнених з тюрми м. Харків до місця розстрілу. Вивозити цих людей я почав о 5 годині ранку на одній вантажній машині за допомогою 3–4 українських поліцейських з нашої команди. Я зробив на своїй машині 4–5 рейсів. У кожному рейсі в автомашину сідало 25–30 ув'язнених жінок та чоловіків. Вивозили ми цих людей до одного лісу по дорозі Харків–Белгород, приблизно за 3–4 км від міста. Ми підвозили цих людей приблизно за 200 метрів від місця розстрілу й передавали їх розстрільній команді. Розстрільна команда складалася з 15 працівників нашої команди СД. Вивозили ми цих людей у відкритій машині, люди мали весь час слідування сидіти, вони не знали куди їх везуть. Я цим ранком вивіз від 120 до 150 радянських громадян на розстріл. Окрім моєї машини, цим ранком ув'язнених з тюрми на розстріл возило ще 4–5 автомашин. За моїми підрахунками, тим ранком було розстріляно приблизно 800 радянських громадян: чоловіків та жінок. Мені казали, що це були вбивці, партизани, грабіжники, агенти та інші, які боролися проти німецького окупаційного режиму і німецької влади. Місце розстрілу було оточене українською поліцією. За розповідями моїх товаришів Шульца й

Фойкель, розстріли проводились наступним чином: людей заганяли в яму, наказували лягати животом униз і після цього розстрільна команда зверху з автоматів та гвинтівок розстрілювала цих людей. Потім на цих розстріляних лягала інша партія і її розстрілювали таким же чином тощо. Я сам під час розстрілів не був присутній, хто закопував ями мені також не відомо, але я припускаю, що це робила розстрільна команда чи українська поліція. Я був як німець на війні, я не міг не виконувати накази, які віддавало мені начальство» [27, арк. 41–42].

1942 р. СД перейшла в рішучий наступ проти націоналістичного підпілля на Харківщині. Мельниківці та бандерівців прибули в Харків разом з окупаційними військами восени 1941 р. [121, с. 178]. Представники самостійників долучилися до створення Харківської міської управи та районних бургомістратів, а також української допоміжної поліції. За словами співробітниці ГФП та СД Н. М. Лецишиної, бандерівці навіть вивішували у місті плакати з написом «Хай живе Бандера» [39, арк. 17]. У Харкові був створений досить міцний осередок націоналістичного руху. Із Західної України прибували кадри та література, проводилася робота серед місцевого населення. Через кур'єрів література та пошта переправлялась і в інші міста, зокрема Суми [39, арк. 18]. Проте відсутність єдності в поглядах щодо співпраці з німецькою владою між поміркованими мельниківцями та радикальними бандерівцями призводила до гострих суперечок і ослабляла національний рух на Харківщині. Німці спочатку не втручалися в справи «західників». ГФП та ЗК 4а через своїх агентів лише збирали відомості про діяльність українських націоналістів [39, арк. 17зв., 18зв.].

Із часом самостійницький рух здобував усе більше прихильників серед місцевого населення й, на думку окупаційної влади, вже становив загрозу її пануванню на загарбаних теренах України. Найбільші побоювання викликала в німців група радикально налаштованих бандерівців, які створили досить міцне й розгалужене підпілля. Співробітник української допоміжної поліції ГФП та СД П. К. Сіренко свідчив, що бандерівці – організація українських націоналістів, яка мала на меті створення самостійної української держави. Для цього вони хотіли

«скористатися радянсько-німецькою війною, зачекати доки ослабнуть воюючі сторони, і тоді виступити з вимогою очищення української території і німецькими, і радянськими військами» [40, арк. 111]. Про активність націоналістичного руху на Харківщині, зокрема бандерівського підпілля, свідчить і спецдонесення наркома держбезпеки УРСР С. Р. Савченка [120, с. 56].

За допомогою агентки СД Н. М. Лещишиної були отримані відомості про підготовку бандерівцями в жовтні 1942 р. збройного повстання в м. Харків [39, арк. 20–20зв.]. Відповідно до «Звіту з окупованих східних територій» від 13.11.1942 р. № 29 бандерівці «...нібито мали намір здійснювати диверсійно-терористичні акти» [141, s. 525]. 17 жовтня 1942 р. поліція безпеки та СД викрила підпільну друкарню, провела арешти, під час яких представники ОУН (б) чинили збройний опір. У результаті проведених обшуків було вилучено агітаційну літературу, 14 ящиків зі шрифтами, типографську фарбу, а також велику кількість зброї, серед якої були автомати, гранати тощо [120, с. 201; 39, арк. 20зв.]. З керівного складу бандерівського підпілля були заарештовані Любомир Яшан, Михайло Мудрик, згодом до рук СД потрапив і Роман Процинський [39, арк. 20зв.–21зв., 64–65]. Арештовані були піддані побиттю та жорстоким тортурам. Німці дізналися імена зв'язківців, паролі та явочні квартири осередків націоналістичного руху в містах Полтаві, Києві, Львові. По всій території України прокотилася хвиля арештів. Частина представників підпілля була розстріляна, іншим зберегли життя та направили до таборів, з розрахунком використати в майбутньому [39, арк. 24].

Репресії торкнулися також української допоміжної поліції, міської управи та більшості районних управ. За звинуваченням у націоналізмі в серпні 1942 р. було заарештовано керівника української поліції при СД Л. Є. Кублицького, колишнього обербургомистра Харкова О. І. Крамаренка, заступника директора сільськогосподарського банку, бургомістрів багатьох райуправ тощо [40, арк. 43, 110зв.].

Що стосується загальної кількості цивільного населення та військовополонених, убитих поліцією безпеки та СД на Харківщині, то, за

підрахунками М. Єнтцша, «...під час перебування в Росії наш начальник штурмбанфюрер СС Кранебіттер виніс 2 000 смертних вироків у слідчих справах, які проводила наша команда. За цими слідчими справами було страчено від 2 000 до 3 000 громадян Радянського Союзу» [27, арк. 39]. Більш ґрунтовну та підтверджену доказами цифру назвала слідча комісія УКДБ УРСР 1988 р. під час проведення розслідування в справі О. О. Посєвіна – командира батальйону української поліції при СД м. Харків. У 42-х томах кримінальної справи було ретельно досліджено каральну діяльність поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків». У результаті було беззаперечно доведено 13 випадків масових страт цивільного населення та військовополонених, під час яких загинули 4 231 особа. З них 3 731 було вбито в ході 12 розстрілів, що відбулися в Лісопарку та тюрмі СД. 500 осіб було страчено в с. Подвірки Дергачівського району Харківської області [33, арк. 15–106].

Війська СС або Ваффен-СС, що перебували під особистим командуванням райхсфюрера СС Г. Гімлера, не лише брали участь у бойових діях, а й також причетні до скоєння воєнних злочинів на окупованій території Харківщини. Так, у березні 1943 р. під час боїв за оволодіння Харковом особливо відзначилася 1-ша танкова дивізія СС Лейбштандарте-СС «Адольф Гітлер». Саме вона перший час виконувала функції військової адміністрації. Харків'янка Г. Й. Черненко пригадувала: «Коли прийшли німці вдруге, – це була не армія, просто звірі. Вони відчиняли двері і стріляли, входили в квартиру і, якщо бачили чоловіка, виводили і розстрілювали. На вулиці Леніна було розстріляно 26 чоловіків. Вони ховалися в підвалі. Німець у підвал не піде. кине гранату, скаже «виходь». Вони вийшли, і їх розстріляли» [цит. за: 463, с. 80]. До трагічних сторінок другої окупації м. Харків належать і події, що сталися в 1-му сортувальному госпіталі 69-ї армії на вулиці Трінклера, 5. У 8-й корпус евакогоспіталю есесівці накази зібрати всіх поранених червоноармійців. 13 березня 1943 р. близько 15-ї години німці забили вхідні двері й закидали будівлю запалювальними боєприпасами. У результаті живцем згоріло чи було розстріляно під час спроби врятуватися понад 350 важкопоранених бійців РСЧА. Проте на цьому справа не завершилася: протягом 14–17 березня 1943 р.

вояки дивізії СС Лейбштандарте-СС «Адольф Гітлер» дізналися, «що багато поранених переховуються ще в підвалах інших корпусів та газових сховищах, і вони протягом декількох днів приходили на територію госпіталю, шукали поранених і, коли знаходили, то розстрілювали». Всього, за різними підрахунками, есесівці знищили від 600 до 800 важкопоранених бійців та командирів Червоної армії [252, с. 70; 132, с. 92].

Таким чином, німецький окупаційний режим, установлений у м. Харків та в Харківській області, вирізнявся винятковою жорстокістю. Його діяльність мала на меті не лише упокорення та експлуатацію місцевого люду, передусім вона була спрямована на повне знищення цілих груп населення за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Вермахт, група ГФП 560, ЗК 4а, АК 5, поліція безпеки та СД Генерального округу «Харків», війська СС причетні до скоєння масових убивств цивільного населення та військовополонених на Харківщині.

2.2 Місцеве населення в складі нацистських каральних органів на Харківщині

Одним зі складних і суперечливих питань в історії Другої світової війни продовжує залишатися співпраця громадян окупованих Німеччиною держав з нацистами. Масштабність цього явища не дає підстав вважати проблему другорядною, а факти – поодинокими. Колабораціонізм набув небувалого розмаху не лише на території УРСР та інших республік СРСР, а й у країнах Європи, окупованих нацистами. Сучасні дослідники умовно розділяють колабораціонізм на декілька категорій: урядово-державний, соціально-побутовий, культурний та військовий. Під урядово-державним колабораціонізмом мають на увазі створення та функціонування на окупованих територіях владних структур із залученням до них місцевого населення. Соціально-побутовим колабораціонізмом називають співпрацю пересічних громадян з окупантами, тобто співробітництво на нижчому рівні: створення органів місцевого самоврядування (районні, міські, обласні, сільські управи). Культурний колабораціонізм був властивий в основному

країнам, де проживали етнічні німці. Термін «військовий колабораціонізм» передбачав участь місцевих жителів у військових та поліцейських формуваннях Третього Райху [319, с. 10].

Співпраця з нацистами цивільного населення, дезертирство та здача в полон червоноармійців на початковому етапі німецько-радянської війни нашттовхує на думку про наявність серйозної проблеми з мотивацією в значній кількості радянських громадян. У випадку України дослідники називають серйозні помилки, яких радянська влада припустилася в 1920-х–1930-х рр.: незадоволення громадян «експериментами» радянської влади в сфері економіки (розкуркулення, Голодомор), масові репресії передвоєнного часу [430, с. 98]. Як підкреслював С. В. Кульчицький: «Вони не бажали воювати за той лад, при якому були можливі депортації, голодомори і масові репресії» [372, с. 49]. Крім того, на думку В. С. Орлянського: «Масове фізичне та духовне знищення носіїв етнічної української ідентичності та й у цілому всіх, хто був не зовсім лояльний до інтернаціонального сприйняття своєї країни, привело до розмивання в більшості українців образу Батьківщини, рідної землі» [410, с. 206]. З цього приводу О. П. Довженко у своїх «Щоденникових записах» констатував: «Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду без племені. Де ж і рости дезертирам, як не у нас... Єдина країна у світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось заперетним, ворожим і контрреволюційним. Це Україна. Другої такої країни на земній кулі немає, де ж рождатися, де плодитися дезертирам, як не у нас, де рости слабодухим і запродавцям, як не у нас. Не вина це дезертирів, а горе. Не судить їх треба, а просить пробачення і плакати за погане виховання, за духовне каліцтво у великий час» [256, с. 94, 98]. У радянській системі виховання поняття «Батьківщина» було витіснене абстрактним образом влади, яка наразі була при силі. «Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців. Яка батьківщина? Були руські, пришли німці, стали німецькі», – з гіркотою наголошував О.П. Довженко [256, с. 151]. Подібний психологічний фактор цікавий уже тому, що порушує питання про можливість розгляду співпраці з ворогом як форму протесту стосовно більшовицької влади.

Таким чином, політична й соціально-економічна політика більшовиків налаштувала певну частину громадян УРСР проти сталінського режиму й створила підґрунтя для їх співпраці з окупантами. Разом з тим, це було лише підґрунтя. Головним винуватцем колабораціонізму в Україні була, у першу чергу, гітлерівська окупаційна політика. Вона насамперед переслідувала наступні завдання:

1. Якнайшвидше організувати ефективну експлуатацію природних багатств окупованої України.
2. Забезпечити Райх дешевою робочою силою за рахунок насильницького вивезення до Німеччини частини працездатного населення.
3. Реалізувати расистську політику нацистів, спрямовану на знищення цілих груп населення за етнічними, політичними та фізичними ознаками.

Для виконання перерахованих завдань було сформовано розгалужений військово-поліцейський апарат, до якого було залучено значну кількість радянських громадян.

Після захоплення німцями Харківської області її територія перейшла до так званої зони «А», де вся повнота влади належала військовому командуванню. Основними одиницями військово-адміністративного управління стали комендатури (Kommandanturen), які знаходилися в підпорядкуванні тилу ОКГ. Існували головні комендатури (Oberfeldkommandanturen), польові комендатури (Feldkommandanturen) та гарнізонні комендатури (Ortskommandanturen) [555, р. 6]. За характером завдань, що постали перед військовою адміністрацією, можна виділити наступні: адміністративні, економічні, військово-поліцейські, каральні. Проте німецький військово-поліцейський апарат не міг самостійно впоратися з усіма питаннями, які потребували оперативного вирішення. На відміну від окупованих західноєвропейських держав, де поліцейські функції продовжували виконувати національні органи правопорядку, на сході ситуація була зовсім іншою. Місцеві представники силових структур в основному були мобілізовані до армії, винищувальних загонів та партизанських формувань, або, побоюючись репресій з боку німців, евакуювалися вглиб радянської території. Для

ефективного управління, експлуатації, а головне, для реалізації військово-поліцейських та каральних завдань, пов'язаних з реалізацією нацистської расової політики, до своїх репресивних органів гітлерівці активно почали залучати цивільне населення та військовополонених. Для встановлення бажаного порядку, згідно з інструкцією командувача ОКГ від 3 квітня 1941 р., військова адміністрація могла створювати органи влади з місцевого населення та в обсягах, необхідних для армії. На цій підставі організовувалися міські, районні та повітові управи, які мали у своєму розпорядженні місцеву допоміжну поліцію (службу охорони порядку). Усі ці органи місцевої влади повинні були перебувати під жорстким наглядом німецьких військових комендатур [488, с. 49].

Основним документом, який регулював формування та діяльність загонів допоміжної поліції із числа місцевих колаборантів, зокрема й у військовій зоні, став наказ начальника Генерального штабу ОКГ Ф. Гальдера від серпня 1942 р. № 8000/42 «Місцеві допоміжні сили на Сході». У документі досить детально були розглянуті категорії населення, які могли використовуватись окупаційною владою. Одні з них могли залучатися до війська, інші несли охоронну службу та виконували поліцейські функції, а деякі залучалися тимчасово – для виконання спецробіт (гужова повинність, дорожні роботи, прибирання снігу, облаштування стоянок тощо). Відповідно до цього наказу військово-поліцейські частини в районі бойових дій мали формуватися з добровольців або звільнених військовополонених. Але всі вони повинні були пройти попередню перевірку та отримати відповідну військову підготовку. Після просування лінії фронту вглиб ворожої території питання щодо формування місцевої поліції передавалося до компетенції «відповідного управління поліції», тобто до поліцейських інституцій РЗГА [32, арк. 52–59]. Додатки 5 та 7 до наказу № 8000/42 регламентували питання заробітної плати, продовольчого та речового постачання, а також детально розглядали питання надання медичних послуг та соціального забезпечення у випадку поранення чи загибелі співробітника допоміжних формувань тощо [32, арк. 59–70].

Діючи згідно з наказом ОКГ № 8000/42, командувачі прифронтових районів вносили свої доповнення та корективи. У наказах головнокомандувача прифронтового району «Б» від 23 вересня 1942 р. № 9900 В/42 та 3 жовтня 1942 р. № 9900 h/42g розглядалися різні аспекти використання допоміжних частин із місцевого населення, зокрема питання особливостей застосування та дислокації в тиловому районі групи армій «Б», формувань допоміжних сил Гіві (Hilfswillige), військово-комендантської служби Оді (Ordnungsdienst), батальйонів поліції Шума (Schutzmannschaft), охоронної поліції громад Гема (Gemeinden). У наказі № 9900 В/42 зазначалося, що добровольці з Гіві, які охороняли шляхи, мости та інші важливі військові об'єкти, тактично підпорядковувалися ротам, у зоні дії яких знаходилися. В означених місцях вони мали постійну дислокацію й не переміщувалися під час руху військ. Крім того, у наказі зазначалося: «Охорона господарських об'єктів (електростанцій, заводського устаткування тощо) після приходу сил поліції і жандармерії верховного начальника СС та поліції є їх завданням. Для цього потрібно підрозділам поліції та жандармерії передати списки місцевих жителів, які використовуються для охорони цих об'єктів, для подальшого їх застосування у поліцейських підрозділах. Одночасно повинні бути передані й списки господарських об'єктів, що перебувають під охороною». «Добровільних помічників» із Гіві та Оді слід було перевести до категорії вільнонайманих цивільних службовців Вермахту та не вважати в подальшому їх солдатами [32, арк. 72–74]. Під час переміщення військ вони передавалися «за списком до найближчого в зоні дії органу командування СС та військової поліції». Про це йшлося в наказі № 9900 h/42g [32, арк. 72].

Початком діяльності окупаційної влади на Харківщині стало формування адміністративно-поліцейського апарату. Необхідно було створити повністю новий апарат примусу, бо попередня радянська адміністрація перестала діяти. Цілком природно, що найбільш чисельний за складом та розгалужений репресивний апарат постав у м. Харків, де, за переписом, проведеним Харківською міською управою в грудні 1941 р., проживало 456 639 осіб [463, с. 32]. Під час формування адміністрації та поліції окупаційна влада керувалася національними критеріями

підбору особового складу. На службу рекрутували українців та росіян, особливо охоче сюди вербували фольксдойче [38, арк. 40; 39, арк. 16]. До допоміжної поліції німці широко залучали радянських військовослужбовців, яких набирали в таборах для військовополонених [40, арк. 20].

Командування 55-го армійського корпусу в спеціальному «Положенні про службу порядку у Харкові» поклало обов'язки із створення допоміжної поліції на фельдкомендатуру 787. Загальна кількість допоміжної поліції – гільфсполіції – (Hilfspolizei) була обмежена до 1 000 осіб. Поліцейські мали бути озброєні дубинками, багнетами та іншою холодною зброєю [463, с. 61].

До організації допоміжної поліції, як і до формування місцевої адміністрації, активно долучилися представники українського націоналістичного руху, вихідці із Західної України. Дані інституції відкривали широкі можливості для проведення пропагандистської та просвітницької діяльності прихильників української державності. Ще напередодні взяття німцями Харкова, 20 жовтня 1941 р., у Полтавський табір військовополонених прибули представники ОУН (м) Богдан Коник (справжнє ім'я та прізвище – Петро Онуфрик) та Іван Черевиченко. Вони оголосили про набір добровольців для охорони державного майна на території Харківської області. У таборі, «де було близько 30 тисяч полонених, де кожен день виносили мертвих сотнями», знайшлося досить добровольців. Було відібрано 200 чоловіків, після проведення фільтрації залишилося близько 120, переважно жителів Харківської області, українців за національністю. Співробітник української поліції П. К. Сіренко зазначив, що під час вербування до української поліції «відбирали фізично здорових, не старших 35-річного віку, які служили в кадрових частинах Червоної армії і які дали згоду служити в органах поліції». Перед відправкою до Харкова полонених перевели в інший барак, де їм забезпечили посилене харчування, дали можливість помитися та привести себе до ладу [40, арк. 25; 21, арк. 272]. На початку листопада 1941 р. пішим ходом полонені прибули до Харкова. 10 листопада 1941 р. подібна процедура вербування відбулася й у Холодногірському таборі. 180 військовополонених українців та росіян погодилися служити в поліції [19, арк. 337]. Полонених із

Полтавського та Холодногірського таборів розмістили в будівлі на вулиці Артема, 30, де саме в розпалі був процес формування школи української поліції. Її організатором та першим очільником став Б. Коник. Термін навчання першого випуску Харківської школи поліції тривав близько 2 тижнів, у подальшому – близько 1,5 місяців [21, арк. 274; 7, арк. 299]. Підготовкою курсантів займалися німецькі інструктори з фельджандармерії, а також кадрові військові із числа військовополонених [17, арк. 27]. За словами Г. І. Демедюка, у поліцейській школі вони займалися стройовою підготовкою, вивчали німецькі статuti стройової та караульної служби, а також матеріальну частину гвинтівки [19, арк. 339]. Крім того, члени ОУН (м), які опікувалися формуванням української поліції, проводили серед майбутніх поліцейських політико-виховну роботу. Було організовано навіть декілька демонстративних проходжень загонів поліції вулицями Харкова із співом українських пісень та гімну «Ще не вмерла Україна» [463, с. 61].

Стосовно режиму та порядків, які панували в школі поліції, П. К. Сіренко свідчив: «У місто виходити не дозволялось, підйом о 5 год. ранку, після чого проводилась повірка, а потім 10–15 хвилин була молитва. Після молитви проводили прибирання ліжок, приміщення, після цього туалет, а о 7-й ранку – сніданок. Після сніданку проходили двогодинну стройову підготовку, а потім цілий день і вечір були вільні». Годували в школі тричі на добу: «О 7 ранку на сніданок давали одне яйце або 80 г ковбаси, 20–25 г повидла або меду та склянку чорної кави. О 13 годині на обід давали тарілку борщу та шматочок вареного м'яса. О 18 годині на вечерю давали тарілку супу та шматочок вареного м'яса. Хліба в день давали 600 г» [40, арк. 34–34зв.].

Після завершення навчання поліцейських розподілили по районах міста Харкова. Більшість із них відправили охороняти фабрики та заводи [40, арк. 20зв.; 21, арк. 262].

Створенням української поліції опікувалися члени ОУН (м) Б. Коник, І. Черевиченко та М. Кравчук. Для кадрового забезпечення місцевих осередків із Західної України прибували оунівці [39, арк. 17зв.]. Організаційним центром

українських допоміжних формувань стала, так звана, «Харківська обласна поліція», яка розмістилася в будівлі колишнього районного відділення міліції на вулиці Короленка, 4. Очолив її колишній полковник армії УНР О. В. Манжулівський. Штат Харківської обласної поліції складався з 10 випускників школи поліції, які несли патрульну службу, а також була «набрана група з цивільних харків'ян як секретні агенти, які виявляли партизанів». За словами М. Н. Нечепуренка: «Він [Манжулівський] видав мені та іншим поліцейським офіційне посвідчення щодо нашої роботи в обласній поліції. На озброєнні я в цей час мав гвинтівку, патрони, а на рукаві носив пов'язку з німецькою свастикою» [40, арк. 19зв.; 25, арк. 37–38]. Проте штаб української поліції проіснував недовго – близько місяця. Окупаційна влада доволі насторожено поставилася до активних потуг українських націоналістів у справі формування допоміжної поліції. Побоюючись посилення впливу українського національного руху серед місцевого населення, окупаційна влада вирішила ліквідувати Харківську обласну поліцію, приєднавши на початку грудня 1941 р. «групу Манжулівського» до «таємної поліції» м. Харків на правах кримінального відділу. З одного боку, німці отримали підготовлені кадри, з іншого – запобігли подальшому поширенню впливу оунівців на формування української поліції в Харкові. З метою подальшої нейтралізації впливу українських націоналістів, навесні 1942 р. німці заарештували О. В. Манжулівського за звинуваченням у використанні службового становища. Йому інкримінували привласнення житла та використання працівників ГФП для його облаштування. Наступником О. В. Манжулівського став І. К. Мещеряков – фігура політично нейтральна [40, арк. 69зв.–70].

За свідченнями перекладачки ГФП М. О. Догаєвої, загальна чисельність «таємної поліції» м. Харків становила близько 60 осіб, з яких 12 – німці, інші – українці та росіяни з колишнього апарату обласної української поліції. ГФП мала наступну структуру:

- канцелярія – 3 особи (1 начальник та 2 машиністки);
- слідча група – 10 осіб (7 німців, 3 українці);

- оперативна група – 12 осіб (7 – із числа колишніх військовополонених, 5 – українська поліція);
- перекладачі – 9 осіб (3 фольксдойче, 1 латиш, інші – українці);
- караул з 8–10 осіб (колишні військовополонені);
- решта – водії та обслуговуючий персонал [21, арк. 245; 40, арк. 76–76зв.].

Під час оформлення до «таємної поліції» українські співробітники заповнювали анкету, писали автобіографію, а також давали підписку про нерозголошення службової таємниці. Крім того, на оперативних працівників О. В. Манжулівський додатково складав характеристику [40, арк. 25зв.; 25, арк. 40]. Гільфсполіцаї (Hilfspolizei) ходили в цивільному одязі, були озброєні радянськими револьверами системи «Нагана». Для підтвердження приналежності до ГФП їм видали спеціальні перепустки жовтого кольору з фотографією та печаткою «таємної поліції» м. Харків. З метою втаємничення роботи працівники оперативної та слідчої групи отримали псевдоніми, які мали приховати їхні справжні прізвища [21, арк. 245–246; 25, арк. 39; 40, арк. 38зв., 64].

До службових обов'язків гільфсполіцаїв належала перевірка місцевих мешканців, які працювали в німецьких установах, стосовно їх приналежності до ВКП(б) та НКВС. Також вони проводили обшуки й арешти підпільників, партизанів та інших осіб, запідозрених в антинімецькій діяльності. Перевірці підлягали всі працівники німецьких установ із числа місцевих колаборантів. Від О. В. Манжулівського співробітники оперативної групи «таємної поліції» щоденно отримували список осіб, про яких потрібно було зібрати інформацію. Наприкінці дня кожен оперативник складав звіт – «беріхт», в якому викладав усі відомості про людину, із зазначенням джерела отримання інформації. За словами П. К. Сіренка, його «обов'язки полягали у встановленні політичного обличчя того чи іншого громадянина: з'ясувати його соціальне й політичне минуле, ким він працював за радянської влади, чи належав до радянського активу, був у партії більшовиків, не є партизаном, як налаштований до німців та інші анкетні дані». Всі звіти перечитував О. В. Манжулівський, у разі потреби – корегував та

віддавав перекладачам. Згодом «беріхт» надходив на розгляд до німецьких чиновників ГФП [40, арк. 27, 78].

Проте основним профілем «групи Манжулівського» вважалися кримінальні злочини, пов'язані з розкраданням військового та «державного майна». На міських ринках гільфсполіцаї відслідковували осіб, які машинами привозили продукти харчування чи інші товари. Для перевірки їх направляли на Сумську, 100. Якщо власник міг підтвердити походження краму, йому його повертали. Проте в більшості випадків товар вилучався. При цьому поліцейські отримували свою частку як «прибавку до пайка». Арешту підлягали також особи, які торгували бензином та іншими забороненими товарами [40, арк. 21–21зв.].

Караульна команда зі складу української поліції конвоювала арештованих із тюрми та виконувала охоронні функції. Арештовані «таємною поліцією» особи знаходилися на 2-му поверсі колишньої внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області на вулиці Чернишевській, 21. Перший поверх цієї будівлі займали в'язні польової жандармерії, а третій – зондеркоманди СД [39, арк. 94; 17, арк. 31]. Крім того, за свідченням гільфсполіцая І. Ф. Шевцова, при ГФП знаходився загін української поліції в кількості 200 осіб, сформований із колишніх військовополонених. Пізніше цей загін відправили на фронт [38, арк. 18].

Наймасовіші воєнні злочини нацистів на Харківщині пов'язані з діяльністю ЗК 4а, АК 5 і поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків». Вони вчинялися за підтримки та сприяння місцевих колаборантів. Одні з них допомагали виявляти ідеологічних ворогів націонал-соціалістів із числа радянських громадян, інші у складі допоміжних формувань брали безпосередню участь у масових убивствах цивільного населення та військовополонених. Уже починаючи з серпня 1941 р., до складу команд СД охоче набирали фольксдойче (німців із числа радянських громадян), які допомагали не тільки проводити допити арештованих, а й брали участь у розстрілах. Нарешті, принаймні із жовтня 1941 р., до зондеркоманд почали залучати колаборантів для роботи водіями та автослюсарями. Так, за свідченнями колишніх військовополонених

М. П. Буланова та І. С. Бойка, наприкінці жовтня – на початку листопада 1941 р. через київську біржу праці вони були завербовані як водії до зондеркоманди 4а. Під час оформлення до команди в них взяли підписку «в формі присяги на вірність служби німецькому командуванню». Пізніше їм пояснили, що головним завданням ЗК 4а «є очищення окупованої території від осіб, вороже налаштованих до німецького командування, комуністів, радянських працівників, співробітників НКВС тощо». Щодо практичної діяльності зондеркоманди І. С. Бойко зазначав, що «вона проводить роботу зі знищення єврейського населення, виявлення та знищення комуністів, партизан, комсомольців, активістів радянської влади та радянських розвідників». Для цього у своїй роботі німці «використовують антирадянський елемент, дезертирів Червоної армії та осіб, «ображених» радянською владою» [30, арк. 232–233].

На початку грудня 1941 р. ЗК 4а прибула до м. Харків і розмістилася на вулиці Чернишевській, 76 [49, арк. 263–265; 43, арк. 196–197]. На вулиці Рибній, 6, на другому поверсі приміщення колишнього телеграфно-телефонного заводу № 14, зондеркоманда обладнала тюрму: пристосувала кімнати під камери та заградувала вікна. У цій же будівлі, в одній із кімнат, розмістили 10–15 осіб із числа допоміжної поліції, які обслуговували та охороняли в'язницю. У дворі сусіднього будинку № 8 знаходився гараж, де постійно перебували 17 водіїв та автослюсарів із числа колишніх військовополонених [41, арк. 166зв]. За спостереженнями К. Д. Артамонової, мешканки будинку по вулиці Рибній № 8: «Усі ці арештовані, яких мені доводилось бачити, були євреями, тому, я вважаю, що взагалі вся тюрма у будинку № 6 була для арештованих євреїв... Всі вони були жителями Харкова, арештованими на вулиці чи в квартирі... Яка кількість арештованих євреїв знаходилась в цій тюрмі, я не знаю: їх поступово арештовували, і тому їхня кількість збільшувалась» [41, арк. 146]. За свідченнями двірника А. С. Подлежаєва, в'язнів вивозили в яри за Харківським тракторним заводом і там розстрілювали. Вантажівки супроводжували 10 військовополонених із Холодногірського табору, які постійно знаходилися при гаражі ЗК 4а та виїжджали для закопування трупів. За словами очевидців, розстріли відбувалися

регулярно, тому з машин навіть не знімали лопати й ломи, щоб наступного ранку знову їхати в місця масових страт. У січні 1942 р. всі в'язні тюрми на Рибній, 6 були розстріляні в Дробицькому Яру. За словами І. С. Бойка, «гестапівська команда в повному складі взяла участь у звірячих знущаннях та знищенні 14 000 ні в чому не винних мирних радянських громадян, «провина» яких полягала тільки в тому, що вони євреї» [41, арк. 146зв., 160; 30, арк. 232].

Колаборанти, які перебували на службі в зондеркоманді 4а, сприяли нацистам у скоєнні масових злочинів на харківській землі. М. П. Буланов свідчив: «Я працював шофером вантажної автомашини у відділенні гестапо СК–4а з 22 жовтня 1941 року до лютого 1943 року. Я їздив з гестапівцями на арешти радянських громадян, возив їх на місце розстрілу. Брав участь і в інших заходах, що проводили німці зі знищення радянських громадян у місті Харкові» [49, арк. 265]. Крім того, вони не гребували речами своїх жертв. За словами К. Д. Артамонової, водії зондеркоманди привозили з місць розстрілів багато цінних речей, брали їх собі та роздавали своїм коханкам [41, арк. 146зв.]. За показами дружини М. П. Буланова, водій Л. Блохін мав при собі багато золотих речей, награтованих ним в євреїв. «Він показав мені великий кишеньковий годинник і сказав: «Взяв в однієї Сарі». Він казав мені, що перед тим, як знищити людей, пропонував віддати йому цінні речі й обіцяв за це свободу. В дійсності це був обман», – свідчила В. Д. Буланова [17, арк. 222].

У зв'язку з рухом фронту влітку 1942 р. на Харківщині відбулася зміна каральних органів. У червні ЗК 4а була розділена на загони й вирушила в східному напрямку. Група ГФП 560 слідом за 6-ю армією передислокувалася ближче до Сталінграда. Основні поліцейсько-каральні функції в регіоні перебрав на себе стаціонарний орган СД – поліція безпеки та СД Генерального округу «Харків». Перед від'їздом на фронт у середині липня 1942 р. керівництво ГФП за списком передало всіх співробітників гільфсполіції до СД [39, арк. 19; 40, арк. 26зв.; 38, арк. 40зв.]. У залежності від освіти, досвіду роботи та особистих заслуг, гільфсполіцаїв після короткої співбесіди та надання підписки про нерозголошення службової таємниці розподіляли до кримінального та політичного відділів СД.

Окрім того, були набрані нові співробітники з місцевих жителів української та російської національностей. Комплектуванням кадрів до поліції безпеки займався колишній заступник обербургомистра Харкова Л. Є. Кублицький. Пізніше він був репресований німцями, за одними відомостями, за націоналістичну діяльність, за іншими – як агент НКВС [26, арк. 216].

Перед початком роботи вільнонаймані співробітники СД писали автобіографію, заповнювали анкету з персональними даними та давали підписку про нерозголошення службової таємниці. У процесі діяльності німецьке керівництво СД проводило роз'яснювальну роботу серед співробітників стосовно заборони участі в будь-яких українських політичних угрупованнях, недопущення хабарництва під час ведення справ та про дотримання таємниці слідства [26, арк. 244–246].

Детальну структуру слідчих відділів поліції безпеки та СД у своїх показах надав В. А. Лісний – колишній допоміжний слідчий (Hilfskriminalistin) кримінального відділу. За його словами, політичний та кримінальний відділи харківського СД склалися з німецької та української груп. Начальник відділу та його заступник були німцями, решта – фольксдойче, українці та росіяни. Зокрема, кримінальний відділ складався з наступних штатних одиниць:

- начальник відділу – 1;
- перекладач начальника відділу – 1;
- заступник начальника відділу – 1;
- перекладач заступника – 1;
- старший слідчий – 1;
- слідчі – 15;
- секретар канцелярії – 1;
- старший перекладач – 1;
- перекладачі – 4;
- начальник опергрупи – 1;
- поліцейські агенти – 5.

Подібну структуру мав і політичний відділ [26, арк. 223].

До складу української частини СД входили слідчі, яких офіційно йменували гільфскриміналістами – допоміжними слідчими, та оперативні працівники – поліцейські агенти, а також перекладачі, водії та обслуговуючий персонал. Старший слідчий очолював канцелярію відділу та контролював роботу слідчих та оперативників. Оперативна група займалась обшуками та арештами осіб, яких не вдалося затримати на місці злочину. В опергрупі працювали також рядові поліцейські, які виконували конвойну службу та розносили повістки. Вони були набрані із числа військовополонених Холодногірського табору [26, арк. 174]. Поліція СД мала власний автопарк, який складався з легкових та вантажних автомобілів. Гараж вантажних автомобілів був розміщений на вулиці Рибній, 8, а легкових – на вулиці Гіршмана, біля тюрми СД. Штат водіїв та автослюсарів складався з місцевих жителі, а також працівників ЗК 4а, яких передали до АК 5 [9, арк. 4; 43, арк. 102].

Поліція безпеки та СД проводила розслідування й арешти цивільного населення у зв'язку з політичними та карними злочинами. Політичний відділ вів боротьбу з комуністами, що залишилися на окупованій німцями території, партизанами та підпільниками, виявляв євреїв, представників радянського активу та законспірованих агентів НКВС. Кримінальний відділ займався винятково карними справами: крадіжки й торгівля військовим майном, посадові злочини (хабарі та розтрати), переховування дезертирів німецької армії, побутові вбивства, кишенькові та квартирні крадіжки тощо. Ефективність роботи поліції безпеки та СД була безпосередньо пов'язана із залученням місцевих мешканців до структури СД. «Підтримувався німецький окупаційний режим за допомогою поліцейських з числа радянських громадян, які вступили на службу до німецьких каральних органів і, зокрема, до СД. Ця категорія поліцейських старанно виконувала всі вказівки німецької адміністрації. Від поліцейських важко було щось приховати, тому що вони добре знали місто Харків, а також добре володіли українською мовою та знали місцеві звичаї», – зазначала у своїх показах Л. Я. Стрикунова [9, арк. 112].

Що стосується процесуальної частини роботи апарату СД, то вона була побудована наступним чином. На заарештованих заводилися слідчі справи, які, зазвичай, були невеликими за обсягом – 10–30 аркушів. У справі знаходилися заява чи інший документ, які стали підставою для арешту, протоколи допитів обвинуваченого, свідків, проведення очних ставок, а також висновки слідчого. «У зв'язку з невідповідністю слідчого контингенту, нам були видані на аркушах паперу надруковані на друкарській машинці трафаретні зразки ведення протоколів допитів обвинувачених та свідків, а також приблизні зразки обвинувальних висновків слідчих справ без визначення міри покарання», – свідчив В. А. Лісний. Під час проведення допитів до обвинувачених могли застосовуватися засоби фізичного впливу, нерідко їх жорстоко били та катували [26, арк. 244, 247]. Висновок слідчого затверджував старший слідчий. Начальник відділу переглядав перекладений німецькою мовою висновок у справі та на власний розсуд встановлював міру покарання. Про застосування будь-яких норм кримінального права мова не йшла. У кінці висновку начальник СД Ф. Кранебіттер або його заступник накладали свою резолюцію, тим самим затверджуючи вирок. «Були вказівки ув'язнити в табір або в тюрму на декілька місяців чи до кінця війни, а в деяких рішеннях або вироках була вказана міра покарання «особливі заходи», – зазначав співробітник СД І. Ф. Шевцов [26, арк. 189; 38, арк. 23зв.–24; 21, арк. 212].

За підрахунками В. А. Лісного, результатом його піврічної діяльності на посаді гільфскриміналіста стало 60 завершених справ. Одна з них була пов'язана з убивством, решта – крадіжки, підробка документів, спекуляція та посадові злочини [26, арк. 244]. Що стосується питання матеріального забезпечення, то посадовий оклад допоміжного слідчого СД становив 900 рублів або 90 райхсмарок. Для порівняння, підсобний працівник на кухні СД отримував 22 марки. Офіційний курс радянського рубля до райхсмарки становив 10 до 1. «Крім платні, я отримував продуктовий пайок, з наступним переліком продуктів: хліб – 2,4 кг на тиждень; обід – один раз на добу з «української кухні», під час обіду я додатково отримував 200 г хліба; масло вершкове, приблизно 200 г на тиждень;

цукор – 200 г із заміною медом чи повидлом від 200 до 500 г на тиждень; ковбаса – 300 чи 400 г з можливою заміною сиром у тій же кількості; тютюн – 50 г на тиждень. На своїх утриманців, тобто дружину і сина, я кожен тиждень отримував печеного хліба 3 000 г та 600 г пшонаного чи житнього борошна. Обмундирування не видавалось і нічим не компенсувалось», – свідчив В. А. Лісний [21, арк. 212; 26, арк. 272; 6, арк. 24]. Не дивлячись на досить пристойне утримання як для міста, яке помирало від голоду, слідчі не гребували нічим, щоб покращити свій матеріальний стан за рахунок арештованих. Зокрема, В. А. Лісний визнав 4 випадки отримання ним хабарів: від О. Шматченка з Липової Році – 3 000 рублів; від торговців П. Снопкова і С. Тарасова – 10 000 рублів; К. Бодянської – півпуда пшона та пляшку олії; «жінки одного викладача», яка за звільнення чоловіка дала 1 000 рублів. Німці доволі жорстко карали за подібні злочини, тому за словами В. А. Лісного, «ця справа була ризикована – і я не хотів широко застосовувати її» [26, арк. 315].

Оперативна робота поліції безпеки та СД була неможлива без створення розгалуженої агентурної мережі. Без допомоги місцевих жителів німецька окупаційна влада не змогла б за короткий час виявити та вбити таку кількість «потенційних опонентів». Частина агентури до СД була передана «таємно поліцією» м. Харків, інша – завербована поліцією безпеки. Роботою з агентурою опікувалися заступник начальника поліції безпеки та СД унтерштурмфюрер СС А. Фрезе, начальник політичного відділу гауптшарфюрер СС В. Шульц, а також начальник кримінального відділу обершарфюрер СС О. Горн [21, арк. 313; 43, арк. 35; 26, арк. 148]. Фактично вся робота поліції безпеки та СД була побудована на доносах цієї агентури. Кожен агент отримував обліковий номер, тому їх ще називали «номерними». З метою дотримання правил конспірації, своїх агентів співробітники СД відвідували особисто. Розраховувалися з ними в залежності від значущості останніх. Для одних достатньо було продуктового пайка, іншим – надавали певні пільги. «Номерні» були підібрані з різних прошарків населення. Зокрема, серед них багато було торговців, приватних підприємців, рестораторів та буфетників. Вербування відбувалося за надання певних послуг із боку німецької

влади. Так, водій СД Ф. П. Гречишкін пригадав характерний випадок, коли один вірменин, на ім'я Ваню, за надане йому приміщення на вулиці Сумській, 3 під ресторан «Данциг» зобов'язався працювати таємним агентом СД. Згодом завербували більшість співробітників цього ресторану. [43, арк. 20–20зв.]. Агентами поліції безпеки та СД були також власники комісійного магазину на вулиці Сумській, буфету на розі Шпитального провулку, ресторану «Берлін» на вулиці Катеринославській тощо [38, арк. 25]. Таким чином, подібне явище набуло певного розповсюдження в підкупаційному Харкові.

Крім того, траплялися громадяни, які з власних міркувань обмовляли своїх співвітчизників. Наприклад, колишня паспортистка з Основ'янського району м. Харків повідомила слідчих СД про те, що в паспортах осіб, що мали зв'язок з НКВС, містився характерний запис за підписом певного відповідального працівника. Після проведених персональними відділами райбургмістратів перевірок було вилучено 50 паспортів. Після чого їх власників викликали до гестапо на допит, частина з них була заарештована. В іншому випадку, викладач хімії одного з вузів у кінці 1942 р. з власної ініціативи надав компромат на своїх колег – професуру Харкова, у результаті чого всі вони потрапили під пильний нагляд поліції безпеки та СД [38, арк. 24зв.].

Для підтримання окупаційного режиму та виконання репресивно-каральних функцій на захоплених східних територіях, поліцейським структурам райхсфюрера СС власних людських ресурсів та вільнонайманих співробітників СД із числа місцевих колаборантів було недостатньо. Вже через місяць війни проти СРСР у своєму наказі від 25 липня 1941 р. Г. Гіммлер змушений був визнати, що завдання, які «поставлені перед поліцією в окупованих східних областях, не можуть бути виконані лише наявними підрозділами поліції та СС». Тому райхсфюрер СС наголосив на необхідності створення «додаткових охоронних формувань із відповідної частини населення окупованих областей, як це вже частково відбулося з оперативними групами поліції безпеки». Охоронні формування мали створюватися з українців, прибалтів та білорусів, цивільних і «військовополонених-некомуністів» [135, с. 17–18]. У наступному наказі

Г. Гімлера від 31 липня 1941 р. за цими охоронними загонами закріпилась офіційна назва «охоронні формування» («Schutzmannschaft», або скорочено «Schuma»). Відповідно до наказу вони мали носити однострої, які отримали під час попередньої військової служби. Знаки розпізнавання потрібно було зняти, а гудзики – замінити. Представники допоміжної поліції отримували нарукавну пов'язку, яка містила такий напис: «Schutzmann», персональний номер та назву населеного пункту. Озброїти загони Шума німці збиралися гумовими та дерев'яними дубинками. Хоча після проведення ретельної перевірки, не виключалася можливість отримання «шумцманами» пістолетів та гвинтівок для виконання поставлених завдань. Очолювати підрозділи допоміжної поліції повинні були офіцери та командири поліції та СС і придатні до цього вахмістри військової поліції. Згодом майбутні командири та молодші командири повинні були підбиратися із числа охоронних команд після проходження відповідної підготовки. «Шумцмани» спочатку перебувають на самозабезпеченні, щодо подальшого заохочення за особливі заслуги надійде спеціальне розпорядження», – зазначалося далі в документі [135, с. 19–21].

На виконання вищезгаданих наказів І-е управління РЗГА 19 січня 1942 р. видало розпорядження щодо посилення поліції безпеки «відповідними елементами» з місцевого населення. Після проведення навчання їх можна було використовувати, але під пильним наглядом чиновників поліції безпеки. Згідно із цим розпорядженням з місцевих жителів та добровольців із числа військовополонених при командах СД почали створюватися батальйони шумцманшафту (Sicherheits-Schutzmannschaft). Підрозділи Шума з місцевих жителів використовувалися для виконання охоронних завдань, проведення облав, арештів, оточення місць масових страт [367, с. 47–48].

Відповідно до розпорядження командувача СС та поліції в Україні від 12 червня 1942 р. поліція безпеки та СД Генерального округу «Харків» почала формувати батальйон української поліції [33, арк. 3]. До шумцманшафту рекрутувалися військовополонені з Холодногірського табору. Через нестерпні умови утримання більшість з них розглядали службу в поліції як єдиний шанс

вижити. Колишній шуцман Х. П. Волох так описав типовий випадок вербування військовополонених: «Приблизно в другій половині липня 1942 року в табір військовополонених на Холодній Горі прибув німецький офіцер і з ним перекладач, який був одягнений в цивільний одяг. Перекладач оголосив, що їм потрібно 40 осіб для виконання робіт... У цей час до строю став і я. Перекладач не хотів приймати мене в стрій, але я ублагав його... Мій фізичний стан був поганий, я сильно голодував і пропозицію перекладача про роботу я тоді розцінював як єдину можливість вижити». На території табору військовополонених переодягли в придатну для носіння червоноармійську форму без знаків розпізнавання. Потім їх відвели до будинку, де надали можливість помитися та поголитись. «Я добре пам'ятаю, що нам видали чорний хліб і велику миску з галушками», – пригадував Х. П. Волох [6, арк. 81]. Потім колишніх військовополонених розбили повзводно й відправили на Артема, 30, де протягом місяця вони перебували в школі поліції. За словами М. Н. Борисенка, під час навчання вони проходили стройову та фізичну підготовку, слухали політичні бесіди в антибільшовицькому дусі, охороняли штаб СД, а також будинок, в якому жили офіцери СД [24, арк. 92].

На початку серпня 1942 р. відбулося зарахування шуцманів до складу СД з оформленням відповідних документів, під час якого вони писали автобіографію, заповнили «персональний листок» – анкету та дали підписку про нерозголошення службової таємниці. Через декілька днів після написання вказаних документів особовий склад батальйону української поліції вишикували в дворі будинку на вулиці Сумській, 100. Командир батальйону О. О. Посевін з аркуша паперу зачитував текст присяги, а шуцмани за ним повторювали. «На скільки я зараз пам'ятаю, текст присяги говорив про те, що кожен поліцейський СД, а такими ми стали вважатися після оформлення документів, клянеться чесно й добросовісно виконувати покладені на нього обов'язки, вірно служити Німеччині та її фюреру – Адольфу Гітлеру. За порушення цієї присяги кожен з нас підлягав покаранню за законами воєнного часу», – свідчив Х. П. Волох [6, арк. 83–84, 128]. Прийняттям присяги документально було завершено вступ колаборантів на службу до поліції

СД. Кожен поліцейський отримав посвідчення – «аусвайс», де була фотографія, зазначалося прізвище та посада – «шुцманшафтполіцай СД» [5, арк. 273].

Особовий склад батальйону української поліції, який складався з понад 200 осіб, був розбитий на 2 сотні, сотня – на 3 взводи, взвод – на 3 відділення по 10 осіб у кожному, одинадцятим значився командир відділення. Відповідно взвод нараховував 33–35 осіб. Командиром батальйону шуцманшафту при СД у серпні 1942 р. став колишній сержант Червоної армії О. О. Посевін, який згодом отримав звання унтершарфюрера СС [9, арк. 126; 7, арк. 48]. Командири взводів та відділень були призначені із числа військовополонених офіцерського та сержантського складу. Перша сотня, яку очолив колишній лейтенант РСЧА М. Єрмаков, була розміщена в гуртожитку поліцейських на вулиці Рибній, 6. Вона була розбита на відділення, які охороняли наступні об'єкти поліції безпеки та СД:

- гараж на вулиці Рибній, 8;
- квартири німецьких офіцерів, що жили на вулиці Максиміліанівській, 4;
- тюрму на вулиці Чернишевській, 21;
- підсобне господарство, що знаходилося на території колишньої дитячої колонії в с. Куряж.

Друга сотня української поліції, яку очолив І. Петренко, у повному складі постійно знаходилася при поліції безпеки та СД на Сумській, 100 [9, арк. 119–121]. Крім того, у батальйоні української поліції був окремий взвод з 15 осіб, який виконував смертні вироки [21, арк. 7]. До штату СД був зарахований також музичний взвод, до обов'язків якого належало грати під час урочистостей, в їдальні СД, а також звеселяти публіку в ресторані, який знаходився в будівлі готелю «Інтернаціонал» [7, арк. 100; 26, арк. 29].

Спочатку шуцмани були екіпіровані в однострої радянського зразка – червоноармійську форму без знаків розпізнавання. Під час несення караульної служби та виходу в місто вони одягали білу пов'язку з німецькою свастикою та літерами «SD». Приблизно в кінці листопада 1942 р. весь особовий склад батальйону поліції СД був обмундирований у німецьку форму. Частина отримала зелену форму німецьких солдатів, що складалася із шинелі, пілотки, чобіт,

френча, брюк, коричневої сорочки, чорної краватки. На пілотці був зображений череп із двома перехрещеними кістками, а на лівому рукаві френча розташоване зображення орла із свастикою. Решта шуцманів була одягнена в однострої чорного кольору, які склалися «з чорної пілотки з черепом та кістками у вигляді кокарди, кітеля чорного кольору з сірими обшлагами на рукавах, коричневої сорочки, чорної краватки, брюк-галіфе чорного кольору, чорних чобіт радянського виробництва» [7, арк. 150–151, 251; 8, арк. 136]. Особистої зброї рядовий склад поліцейських не мав. На час виконання службових обов'язків їм видавали гвинтівки радянського або німецького зразка з 15 бойовими патронами до них. Лише командири взводів постійно були озброєні «наганями» [8, арк. 32].

У питанні оплати праці та матеріального забезпечення українського батальйону СД керівним документом був Додаток № 5 до наказу № 8000/42. Відповідно до нього щомісячна плата рядового шуцмана складала 24 райхсмарки; у випадку, якщо був одружений, платня зростала до 54 марок. Крім того, він отримував триразове безкоштовне харчування в їдальні СД, а також продуктовий пайок за нормами німецьких солдатів. Щомісячне грошове забезпечення командира батальйону української поліції О. О. Посевіна складалося з 144–148 райхсмарок. [32, арк. 60; 6, арк. 24, 86; 5, арк. 218]. У вільний від несення служби час поліцейські могли виходити в місто. За сумлінне виконання службових обов'язків шуцманів заохочували короткотерміновими відпустками. «У перших числах жовтня 1942 року мені надали відпустку терміном на 15 днів, я їздив у Горлівський район Сталінської області до своєї родини. Після закінчення відпустки я повернувся знову в Харків, де продовжував служити в батальйоні СД...», – свідчив П. О. Мацнев [7, арк. 152]. Подібні випадки були непоодинокими [20, арк. 287; 24, арк. 70].

З іншого боку, за скоєні службові правопорушення та кримінальні злочини командування поліції безпеки та СД суворо карало своїх поплічників. Так, у жовтні 1942 р. в дворі будинку на Сумській, 100 був повішений поліцейський С. Мешков. Його провина полягала в тому, що, перебуваючи на посаді заступника начальника караулу тюрми СД, він повідомив жінці арештованого про смерть

чоловіка. Про цей факт стало відомо керівництву СД. Після проведення службового розслідування С. Мешков був арештований за недотримання службової таємниці. Його страта відбулася публічно й мала служити застереженням для поліцейських СД [5, арк. 298; 40, арк. 293зв.]. Інший відомий інцидент трапився з П. К. Сіренком – українським комендантом тюрми на Чернишевській, 21. Перебуваючи в місті в службових справах, він добряче випив. Під час «інспектування» наступної закускочної шуцман почав вимахувати зброєю та вимагати ще горілки. У цей момент під'їхав автомобіль зі співробітником СД, який заарештував п'ятика «за хабарництво та дискредитацію органів гестапо». Після місяця перебування у в'язниці П. К. Сіренку призначили покарання у вигляді виправних робіт терміном на 6 місяців, яке він відбував у трудовому таборі в смт Пересічне [40, арк. 54зв.]. Взагалі судові справи, які проводили радянські «компетентні органи» проти колаборантів, рясніють фактами покарання німецькою владою співробітників поліцейських структур [40, арк. 55; 38, арк. 21; 7, арк. 49; 43, арк. 19зв.].

Основна діяльність батальйону української поліції СД полягала в охоронних функціях та проведенні карально-репресивних заходів на території Генерального округу «Харків». Шуцмани охороняли об'єкти СД, конвоювали заарештованих на допити, брали участь в облавах проти підпільників, партизанів, радянських парашутистів, а також проти молоді, з метою відправлення її на роботу до Німеччини тощо [5, арк. 156; 9, арк. 224; 26, арк. 31–32]. Про один типовий випадок каральної діяльності українського батальйону СД розповів О. П. Добровольський: «Весною 1943 року, приблизно в квітні, я разом з іншими поліцейськими їздив в с. Данилівка Харківської області, де брав участь в оточенні села, а німці тим часом в селі проводили обшуки у мирних жителів, тих, кого підозрювали у приналежності [до партизанів], арештовували. Всіх заарештованих німці вивели за село і розстріляли. Під час оточення села ми мали завдання не допускати туди партизанів. У цей час було розстріляно близько 10 людей» [19, арк. 161–162].

Підрозділи шуцманшафту СД стали співучасниками воєнних злочинів нацистів на Харківщині. Руками колаборантів німецькі каральні органи знищували місцевих мешканців. Символом нацистського терору в Харкові є Лісопарк, де протягом окупації поліція безпеки та СД проводила масові страти цивільного населення та військовополонених. «У зазначеному лісопарку, ліворуч від шосе, була велика галявина, на якій у 1942–1943 роках проводили розстріли радянських громадян. Туди їх вивозили на вантажних бортових автомобілях. Людей розстрілювали в заздалегідь викопаних ямах. Перед розстрілом їх роздягали, заводили в яму, вкладали рядами й розстрілювали з автоматів та пістолетів. Потім ями засипали землею, а одяг забирали та використовували поліцейські та німці», – свідчив колишній поліцейський І. Є. Лохматиков [7, арк. 49]. Батальйон української поліції брав безпосередню участь у розстрілах на території Лісопарку. Одні з поліцейських копали ями-могили, інші конвоювали людей до місця страти. Треті перебували в оточенні місця розстрілів та закопували трупи вбитих. Були й такі, які брали участь у самих розстрілах. Щоб залучити якомога більше співучасників до своїх злочинів, крім розстрільної команди, німці змушували інших поліцейських власноручно стріляти в бранців [5, арк. 13–16; 7, арк. 169–170]. Крім того, у Лісопарк поліцейські вивозили тіла в'язнів, страчених у тюрмі СД. Жахливі подробиці тих подій пригадував П. А. Мацнев: «Трупи були ще теплі, з деяких текла кров. Рани були помітні в області потилиці й голови. Деякі з трупів були одягнені у верхній одяг, інші – в нижній білизні або голі. Це були чоловіки різного віку, зустрічались жінки й діти» [7, арк. 192].

У в'язниці СД на Чернишевській, 21 постійно перебувала команда шуцманшафту в кількості 16 осіб. Українська поліція використовувалася не лише для охорони тюрми. Під час проведення допитів шуцмани брали участь у побитті арештованих, а також залучалися німцями до проведення розстрілів [40, арк. 159]. «Арештованих з будівлі тюрми у двір виводив я та інші поліцейські. У дворі тюрми арештованих брав у нас Авраменко Андрій і вів у зруйновану будівлю. Там їх розстрілювали начальник тюрми, його заступник, начальник караулу та

начальник відділення Авраменко. Вони заздалегідь отримували від німців горілку, випивали і вже в п'яному стані розстрілювали арештованих. Після розстрілу під керівництвом Авраменка Андрія рядові поліцейські, в тому числі і я, витягували трупи розстріляних у двір тюрми, складали їх в одну купу, обливали бензином чи керосином та спалювали. Зазвичай кістки не згоряли, і ми їх закопували у підвалі зруйнованої будівлі», – пригадував М. П. Верещак [24, арк. 45]. Серед жертв нацистського терору були чоловіки, жінки, люди похилого віку, а також діти, які утримувалися разом з дорослими. За словами охоронця тюрми Л. Ф. Вережникова, за наказом німців комендант в'язниці П. К. Сіренко та начальник караулу Г. Г. Кобрисев власноручно розстріляли п'ятьох дітей віком від 3 до 9 років. Їхніх матерів перед цим гітлерівці вивезли та стратили в Лісопарку [41, арк. 81].

Влітку 1943 р. за участі української поліції розстріли були проведені в декількох кілометрах від м. Харків – на узліссі в районі с. Подвірки Дергачівського району. «До цього місця розстрілу людей привозили під охороною поліцейських вантажними бортовими машинами з тюрми СД та інших місць. Розстрілювали різні категорії людей. Серед них були партизани та підпільники, комуністи й комсомольці, радянські патріоти і прості радянські люди, які висловили якимось чином свою незгоду з окупаційним німецьким режимом. Вони були різних національностей, статі та віку», – свідчив І. Є. Лохматиков [7, арк. 50–51].

Цинізм та утилітаризм, властивий нацизму, у повній мірі виявився під час проведення масових розстрілів. Одяг, знятий з убитих людей, ділився між керівництвом СД та батальйоном української поліції. За словами А. А. Ткаченка, «...найцінніший одяг, іменні речі розстріляних забирали собі німецькі офіцери. Одяг гіршої якості отримувало керівництво батальйону поліції СД, тобто Посевін та його підлеглі, а той одяг, який не мав цінності, але ще був придатний для носіння, здавався на склад при батальйоні поліції СД, який потім Посевін в якості заохочення видавав поліцейським СД» [9, арк. 208–209]. Не кращим чином вели себе й рядові шуцмани. О. П. Добровольський визнав, що неодноразово знімав із

трупів розстріляних громадян речі й обмінював їх на горілку. А. М. Фоменко після чергової страти в Лісопарку забрав «сукню та черевики, що належали одній з розстріляних радянських жінок, і продав їх на ринку в м. Харків, а отримані гроші звернув для особистого користування». Подібні факти були поширеним явищем у середовищі шуцманшафту [19, арк. 162; 26, арк. 31].

Поліцейські СД виявляли брутальність та жорстокість у поводженні зі своїми співвітчизниками. Професор медицини Л. П. Ніколаєв, який спостерігав за процесом конвоювання бранців з тюрми СД до Лісопарку, занотував у своєму щоденнику: «Проходячи повз тюрму на вулиці Раднаркомівській, я побачив вантажівку. В ній сиділи (чи точніше напівлежали) близько 20 арештованих. По краях вантажівки сиділи українські поліцейські з рушницями. Вони були прикладами по голові тих арештованих, хто намагався визирнути з вантажівки і побачити своїх родичів. Українські поліцейські за звірствами перевершили німців» [30, арк. 28]. Поведінка шуцманів вирізнялася свавіллям не лише під час виконання службових обов'язків, а й у побутових ситуаціях. На вулицях вони поводитися зухвало та розв'язно. Могли без причини образити, побити, відібрати речі. Пересічні мешканці відповідали їм своєю нелюбов'ю та презирством, намагалися обійти їх стороною. «Жителі м. Харків, як я неодноразово чув у 1942–1943 роках, нас називали «батальйон смерті». Варто було нам з'явитися на базарі як лунали вигуки: «Прийшли з батальйону смерті». Мене та інших поліцейських це смішило, тому що тоді ми не усвідомлювали справжній зміст цих слів», – зазначав у своїх показах шуцман І. Г. Подлегаєв [8, арк. 136–137].

Отже, буквально з перших днів війни Вермахт та поліцейські інституції РЗГА зіткнулися з гострою нестачею кадрів. Вирішити це питання мало формування допоміжних підрозділів із числа жителів окупованих земель. Головним джерелом кадрового поповнення німецьких збройних та поліцейських формувань на Харківщині стали місцеві мешканці із числа цивільних та радянські військовополонені. Попри те, що співпраця в основному носила вимушений характер, військові колаборанти стали співучасниками численних воєнних злочинів нацистів на окупованій території Харківської області.

2.3. Документування воєнних злочинів нацистів на Харківщині (за матеріалами Надзвичайної державної комісії)

Під час Другої світової війни гітлерівська Німеччина повністю відкинула не лише норми міжнародного права – правила та звичаї ведення війни, закріплені Гаазькими конвенціями 1899 та 1907 років та Женевськими конвенціями 1864 та 1929 років, але й загальнолюдські норми. Бойові дії велися не лише за оволодіння певною територією, її людськими та природними ресурсами. Війна на Сході трактувалась ідеологами нацизму як протистояння двох світоглядів, як боротьба, спрямована на повне знищення більшовизму. Тотальне руйнування населених пунктів, грабежі, фізична та моральна наруга, масові страти цивільного населення та військовополонених були покладені в основу злочинних методів ведення війни. Підтвердження цьому ми знаходимо в численних наказах, інструкціях, директивах керівництва Третього Райху. Зокрема, під час виступу 24 квітня 1943 р. в Харківському державному університеті перед командним складом СС Г. Гімmlер заявив: «Я звертаюсь зараз до тих, хто розуміє. Я вважаю, що ми повинні вести війну і нашу військову кампанію таким чином, щоб ми могли забирати людей у росіян, або вбиваючи їх у бою, або беручи їх у полон і застосовуючи як робочу силу. Ми повинні якнайшвидше використовувати захоплену територію, спустошувати всі території та землі, які повертає собі ворог. Населення має або працювати в Німеччині, або загинути в бою. Повернути людей росіянам, щоб вони знову мали робітників та могли їх рекрутувати, на мою думку, було б абсолютно неправильно, ми не можемо цього дозволити. Якщо, і я в цьому переконаний, війна спрямована на знищення людей, то я особисто не сумніваюся, що росіяни стечуть кров'ю ще протягом цього року і наступної зими» [59].

З початком німецько-радянської війни з окупованих українських земель до органів влади почали надходити відомості про насилля, грабежі, жорстокі масові страти цивільного населення, нелюдські умови утримання радянських

військовополонених, знищення матеріальних та культурних цінностей. Зібрана інформація використовувалася передусім як пропагандистський матеріал, спрямований на дискредитацію дій ворога. Про численні випадки злочинів нацистів писала преса [238; 215]. Крім того, Народний Комісаріат Закордонних Справ СРСР (далі – НКЗС) публікував заяви та ноти протестів, в яких повідомлялося про воєнні злочини гітлерівської армії на території СРСР. З-за лінії фронту просочувалися відомості про каральні дії нацистів і на Харківщині. У ноті НКЗС від 6 січня 1942 р. згадувалося про ряд сіл Шевченківського району Харківської області, які німці спалили вщент, а жителів повністю виселили [81, с. 179]. Також повідомлялося про страту 19 осіб у Харкові, яких повісили 16 листопада 1941 р. на балконах будинків [81, с. 184]. За радянськими даними, лише на початку окупації німці знищили 14 тисяч харків'ян [81, с. 226]. Крім того, у ноті НКЗС від 11 травня 1943 р. зазначалося, що станом на серпень 1942 р. на роботу до Німеччини з Харкова насильно було вивезено 32 тисячі осіб [81, с. 318]. Зневажливе ставлення окупантів до культурних надбань знайшло своє відображення в повідомленні про те, що для зручності проїзду автомобілів німці замостили брудну вулицю книгами Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка [81, с. 220]. Всі ці повідомлення, особливо в частині підрахунків, не можна вважати достатньо точними й документально підтвердженими. Проте вони в загальних рисах відображали наслідки «війни на знищення» та расової політики, що втілювали в життя Вермахт та німецькі репресивні органи.

З метою упорядкування обліку злочинів, скоєних нацистами, наказом НКВС СРСР від 25 лютого 1942 р. № 057 була затверджена інструкція «Про порядок збирання, обліку і зберігання документальних матеріалів про звірства, руйнування, грабежі та насильства німецької влади в окупованих ними радянських районах». До документальних матеріалів, які необхідно було збирати та зберігати, належали акти, покази свідків, різного роду листи, щоденники, плакати, друковані видання, фотографії, кінохроніки, протоколи допитів полонених німців та їх пособників, накази, розпорядження нацистського

командування. Загалом всі докази злочинної діяльності окупантів мали фіксуватися та в оригіналах передаватися до відповідних структурних підрозділів Управління державних архівів НКВС СРСР [468, с. 313].

У доповідній записці від 20 липня 1942 р. начальника Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г. Ф. Александрова зазначалося, що у зв'язку із системним характером дій збройних сил гітлерівської Німеччини та її союзників, а також карально-поліцейських структур окупаційної влади в 1941–1942 рр., обов'язки щодо проведення обліку воєнних злочинів нацистів покладалися на місцеві виконкоми Рад, планові організації, Наркомат охорони здоров'я, Союз архітекторів, Комісію з історії Вітчизняної війни, Інститут матеріальної культури, Історичний музей тощо. Проте цілком очевидно, що вищеперелічені організації не мали ні професійних навичок, ні досвіду проведення подібної діяльності. Тому, як повідомлялося в доповідній записці, робота проводилася час від часу, «без єдиного плану, була організована кустарно». Її результатами неможливо було скористатися ні для організації пропагандистської кампанії під час війни, ні для здійснення справедливої розплати після її закінчення [45]. На думку Головного військового прокурора РСЧА В. І. Носова, більшість цінних матеріалів про звірства гітлерівців початкового періоду війни через відсутність системної роботи з ними – безповоротно втрачені для судочинства. Ті з документів, які були все ж таки опубліковані, юридичної сили практично не мали, оскільки в них «офіційно висвітлювались лише випадкові епізоди» [324, с. 40].

Для об'єднання та узгодження дій усіх органів влади щодо злочинів німців та їх пособників 2 листопада 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було створено Надзвичайну державна комісію зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (НДК). На комісію покладалась обов'язки щодо повного обліку фактів насильницьких дій та убивств цивільного населення, а також збитків, завданих радянській державі та населенню з боку німецьких окупантів та їх союзників. З цією метою, зазначалося в документі, потрібно було виявляти

«факти убивств мирних громадян та насильства, що чинили окупанти над беззахисними людьми, жінками, дітьми й людьми похилого віку, а також факти вивезення радянських людей в німецьке рабство». Окрім того, за можливості, необхідно було з'ясувати «особи німецько-фашистських злочинців, винних в організації або скоєнні злочинів на окупованій радянській території, з метою засудження цих злочинців та суворого їх покарання». Детальному документуванню підлягали й дії окупантів, спрямовані на пограбування та руйнування державного та особистого майна. НДК мала право доручати відповідним органам проводити розслідування й опитування потерпілих, збирати покази свідків тощо. Органи місцевої влади мали сприяти діяльності комісії та надавати їй всебічну допомогу [81, с. 281–283].

Для розслідування злочинів нацистів у місцевостях, звільнених від окупантів, створювалися республіканські, крайові та обласні комісії, які підпорядковувалися безпосередньо НДК. Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 16 березня 1943 р. № 299 «Про роботу Надзвичайної Державної Комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників» у місцях, звільнених від окупантів, мали формуватися республіканські, крайові та обласні комісії. Склад місцевих комісій визначався наступним чином: головою призначався перший секретар ЦК компартії союзної республіки (крайкому, обкому), членами – голова чи заступник голови Раднаркому (крайвиконкому, облвиконкому), начальник Управління НКВС і ще 1–2 особи з місцевих представників [130, с. 9–10].

В інструкції «Про порядок встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників» від 17 червня 1943 р. чітко визначався алгоритм дій щодо документування виявлених фактів злочинів. Так, зокрема, у районах бойових дій, де ще не були поновлені органи державної влади, «виявлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників проводиться командним складом Червоної армії за участі військових лікарів». У разі потреби НДК могла доручати проводити слідчі дії структурним

підрозділам НКВС та прокуратурі. Виявленню та облікуванню підлягали наступні факти:

- насильства, знущання й катування, убивства цивільного населення;
- тортур, катувань та вбивств військовополонених;
- вивезення радянських громадян на рабську працю до Німеччини.

Злочини нацистів та їх спільників мали документуватися за допомогою актів, які склалися на підставі заяв громадян. Окрім опитування потерпілих, необхідно було проводити медичну експертизу та огляд місця скоєння злочину. Акти обов'язково мали містити наступні відомості: точний опис злочину (час, місце та спосіб здійснення), інформацію про осіб, причетних до вчинення звірств (їх прізвища, назви військових частин, організацій, установ), дані про осіб, які підтверджували факт скоєння злочину (ПІБ, місце проживання) тощо. Акти склалися в двох екземплярах, один з яких, разом з реєстром актів, надсилався до НДК, інший – залишався в розпорядженні місцевих комісій. На їх підставі формувалися узагальнюючі відомості щодо злочинів, скоєних нацистами на певній території. Встановлювався також граничний термін складання актів. Він не повинен був перевищувати один місяць із моменту звільнення відповідної території [46].

На початку вересня 1943 р. до м. Харків прибув член НДК О. М. Толстой, за участі якого було створено Харківську обласну комісію сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників та завданих ними збитків (ХОК НДК), яку очолив І. І. Профатилев – 1-й секретар Харківського обкому КП(б) У, а з 1944 р. – В. М. Чураєв. О. М. Толстой перебував у Харкові до грудня 1943 р. – відвідував місця масових страт, брав активну участь у роботі комісії [266, с. 51].

Діяльність ХОК НДК можна умовно розділити на декілька періодів. Кожен із них мав певні особливості, пов'язані з виконанням поставлених завдань. Перший тривав із вересня по грудень 1943 р. й характеризувався дослідженням місць масових страт у м. Харків та на його околицях. Під час другого періоду,

який тривав із січня до серпня 1944 р., ґрунтовно вивчалися та обліковувалися матеріальні збитки, завдані гітлерівцями Харківській області. Окрім того, комісія провела величезну роботу з обліку злочинів, скоєних німецькими загарбниками проти цивільного населення та військовополонених не лише в Харкові, а й на території області.

На початку вересня 1943 р. ХОК НДК було створено декілька комісій для дослідження місць масових поховань цивільного населення та військовополонених. Одна з них працювала в Дробицькому Яру та Лісопарку [44, арк. 65–72], друга – на території колишнього гарнізонного госпіталю № 384 та Подвірках [44, арк. 91–94], третя – у районі Харківського тракторного заводу [44, арк. 91–94]. Комісії відповідно очолювали І. І. Профатилов – голова ХОК НДК, В. М. Чураєв – голова Харківської міської комісії НДК, К. О. Лебедев – уповноважений НДК. Крім того, була створена судово-медична комісія, до складу якої увійшли головний судмедексперт Степового фронту, майор медичної служби М. П. Притворов; судмедексперт 69-ї армії, майор медичної служби Г. І. Городниченко; патологоанатом ПАЛ–45, майор медичної служби Д. О. Якуша. На судово-медичну комісію були покладені обов'язки з проведення ексгумації та дослідження трупів у місцях масових страт [18, арк. 17–67].

У своєму підсумковому акті від 16 вересня 1943 р. судово-медична експертиза, попередньо дослідивши 13 місць поховань (ям-могил) та провівши ексгумацію 952 трупів, узагальнила результати своєї роботи та дійшла висновку про наступне:

- різний час смерті та поховань (січень 1942 р. – II–III квартали 1943 р.);
- вік покійних коливався від 2-х до 70–80 років;
- причиною смерті стали отруєння окисом вуглецю, наскрізні кульові поранення, роздроблення кісток черепа важким предметом, спалення [18, арк. 12–16].

Процес проведення ексгумації супроводжувався фото- та відеозйомкою. Відзняті кадри злочинів нацистів на харківській землі були використані радянською пропагандою для створення документальних кінохронік та долучені

до справ як докази, що використовувалися під час проведення судів над воєнними злочинцями як на території СРСР, так і під час Нюрнберзького процесу [134, с. 103, 114; 163, р. 445, 539, 540, 573–574].

Підсумком першого періоду роботи ХОК НДК стали акти комісії з дослідження місць масових страт на Харківщині, підкріплені показами потерпілих та свідків, а також актами судово-медичної експертизи. Вся документація разом із реєстром актів 30 жовтня 1943 р. була надіслана в Москву до НДК [30, арк. 50]. Відомості, зібрані обласною комісією, були покладені в основу доказової бази під час проведення показового суду над військовослужбовцями гітлерівської Німеччини та колаборантом у м. Харків 15–18 грудня 1943 р. Зупинимося більш детально на фактах, які були використані радянським обвинуваченням на Харківському судовому процесі.

В акті від 5 вересня 1943 р. були викладені результати дослідження місця розстрілів цивільного населення в Дробицькому Яру, що знаходився за 8 км від Харкова – поблизу хутора Рогань. ХОК НДК було встановлено, що 14 грудня 1941 р., згідно з наказом військового коменданта, єврейське населення м. Харків у дводенний строк мало переселитися до бараків Станкобудівного заводу. Порушникам цього наказу загрожувала смертна кара. 400 осіб, які були не в змозі дійти до пункту призначення, німці зачинили в будівлі синагоги на вулиці Громадянській, де більшість із них померла від холоду та голоду. Протягом декількох днів вулицями поневоленого Харкова «рухався тисячний натовп людей похилого віку, жінок та дітей». Під час переселення, через комендантську годину, яка починалась о 16.00, люди змушені були ночувати під відкритим небом, на морозі, тому багато хто з них замерз. Усіх інших чекала люта наруга та неминуча мученицька смерть. «В бараки, в які заганялось єврейське населення, двері та вікна були виламані, водогін та печі зруйновані. В розраховані на 60–70 осіб бараки заганялись від 700 до 800 осіб. У створеному гето німці морили людей голодом, не дозволяли ходити по воду та продукти. У нічний час забороняли виходити з бараків навіть для задоволення природних потреб», – зазначалося в акті. Мешканці гето піддавалися систематичному пограбуванню, знущанню та

вбивствам. Протягом грудня 1941 р. – січня 1942 р. все населення єврейського гето було вивезене до Дробицького Яру й там розстріляне. Комісією була названа загальна кількість жертв, яка склала понад 15 тисяч осіб. Головними винуватцями цього жахливого злочину ХОК НДК визнала військового коменданта Харкова та ЗК 4а, за участі якої були здійснені масові страти єврейського населення в Дробицькому Яру [44, арк. 77–82].

У акті судово-медичної експертизи від 5 вересня 1943 р. повідомлялося про виявлені в Дробицькому Яру масові поховання в двох ямах-могилах, які знаходилися за 350 м одна від одної. З приблизно 500 ексгумованих трупів було досліджено 216. З них 83 належали чоловікам, 117 – жінкам, 16 – підліткам та жінкам. Причиною смерті більшості жертв в одній з ям-могил стали «наскрізні кульові поранення черепа, значно рідше масивні пошкодження кісток черепа та кульові поранення тулуба». У другому місці поховань обставини та причини смерті були ті ж самі, але додалися випадки «можливого спалення трупів». Вік жертв коливався від 2-х до 75-ти років. За приблизними підрахунками судово-медичної експертизи, в одній могилі знаходилося 8–10 тисяч трупів, в іншій – 5–6 тисяч [44, арк. 84–86].

7 вересня 1943 р. ХОК НДК дослідила згарище 1-го армійського сортувального госпіталю, що знаходився на вулиці Трінклера, 5 та місця поховань поблизу госпіталю. Було встановлено, що 13 березня 1943 р. за наказом Шульца, офіцера дивізії СС Лейбштандарте-СС «Адольф Гітлер», усі поранені були звезені до 8-го корпусу госпіталю. Згодом есесівці, забивши двері, підпалили будівлю цього корпусу. Живцем згоріло біля 300 важкопоранених бійців і командирів Червоної армії. Протягом 14–17 березня 1943 р. на території Клінічного містечка було розстріляно більше 400 поранених. Висновки комісії були підтвержені показами свідків та актами судово-медичної експертизи. ХОК НДК визначила, що покарання за цей воєнний злочин мав понести командний склад 1-ї танкової дивізії СС Лейбштандарте-СС «Адольф Гітлер». Командиром дивізії, замість Йозефа Дітріха, помилково було названо Макса Зімона, який у той час очолював 3-ю танкову дивізію СС «Мертва голова» [44, арк. 48–58].

В акті від 13 вересня 1943 р. комісія виклала результати своєї роботи в районі Лісопарку, біля поселення Сокольники, у 3-х км від Харкова. Було розкрито 6 ям-могил на місці масових розстрілів радянських громадян. Під час ознайомлення з показами свідків та висновками судмедекспертизи було з'ясовано, що із червня 1942 р. по червень 1943 р. німецькі окупанти розстріляли в Лісопарку близько 4 тисяч осіб. Серед них було цивільне населення (чоловіки, жінки та діти), а також військовополонені. На підставі проведення ексгумації 506 трупів, з яких 173 були досліджені, судово-медична експертиза дійшла висновку, що причиною смерті абсолютної більшості похованих були наскрізні кульові поранення. Також комісія звернула увагу на те, що під час проведення масових страт «людей підводили до ями в голому вигляді та примушували лягати туди рядами обличчям вниз й розстрілювали їх в потилицю». Організаторами та виконавцями масових страт у Лісопарку ХОК НДК визнала співробітників ЗК 4а й АК 5 [44, арк. 61–64].

Ще одне місце масового розстрілу було виявлено «в лісі, в 6 кілометрах від міста Харкова, поблизу села Подвірки, Дергачівського району Харківської області». Згідно з актом від 14 вересня 1943 р. німцями впродовж квітня – серпня 1943 р. було розстріляно більше 900 в'язнів тюрми СД та поховано в двох воронках. Серед страчених були діти віком від 3 до 14 років, а також 400 жінок та дівчат, які працювали в підсобному господарстві на території колишньої дитячої колонії НКВС у с. Куряж. Відповідальними за масове знищення в'язнів комісія визнала керівництво та співробітників АК 5 [44, арк. 91–94].

15 вересня 1943 р. під час огляду бараків Харківського тракторного заводу було встановлено, що в січні – березні 1942 р. німці спалили 6 бараків «...разом з трупами людей, що там знаходились, а також з мирними громадянами м. Харків, що там перебували». Залишки спалених тіл були закопані поблизу бараків [44, арк. 91–94].

В «Акті ексгумації та судово-медичного дослідження трупів на території лікарні-колонії «Стрілеча» Харківської області» від 23 вересня 1943 р. зазначалося, що наприкінці листопада 1941 р. німці розстріляли 435 пацієнтів цієї

лікарні. Тіла хворих були виявлені неподалік від господарських будівель медзакладу «Стрілеча» в двох могилах [18, арк. 63].

За ініціативи Головного управління контррозвідки «Смерш» 3 грудня 1943 р. була створена Судово-медична експертна комісія, до складу якої увійшли головний судмедексперт Наркомату охорони здоров'я, директор Державного науково-дослідного інституту судової медицини Наркомату охорони здоров'я СРСР В. І. Прозоровський; старший науковий співробітник танатологічного відділення того ж інституту П. С. Семеновський; професор кафедри судової медицини 2-го Московського медінституту В. М. Смольянінінов, а також М. П. Притворов – головний судово-медичний експерт 2-го Українського фронту; Г. І. Городниченко – судово-медичний експерт 69-ї армії та Д. О. Якуша – патологоанатом ПАЛ–45. Судово-медична експертна комісія підсумувала попередню роботу судмедекспертів та встановила численність місць поховань (ям-могил), а також колосальну кількість та різний стан збереження трупів у них. Все це «свідчило про систематичне та масове знищення радянських людей – мирних громадян та поранених військовополонених», яке здійснювалося за відповідним планом, спрямованим на масове вбивство громадян СРСР. За підрахунками комісії, «в досліджених пунктах на території м. Харків та його околицях поховано не менше 24 тисяч трупів...» [18, арк. 4–10].

Усі вищезгадані акти ХОК НДК та Судово-медичної експертизи були використані під час проведення Харківського трибуналу. Саме на цьому процесі вперше були широко оприлюднені матеріали, зібрані НДК щодо воєнних злочинів нацистів, скоєних на території Харківщини. Щоправда, зважаючи на яскраво виражене пропагандистське спрямування цього суду, кількісні показники жертв нацизму були округлені в бік збільшення. Зокрема у вироку суду було зазначено: «В період тимчасової окупації міста Харкова та Харківської області німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно і повішено, спалено живцем та задушено окисом вуглецю більше 30 000 мирних, ні в чому не винних радянських громадян, зокрема жінок, людей похилого віку та дітей». Крім того, було названо цифру «близько 20 000 мирного радянського населення», яке в листопаді 1941 р.

німці переселили в бараки ХТЗ, а згодом партіями по 200–300 осіб – розстріляли. Також уточнено, що «в березні 1943 року німцями було розстріляно та спалено живцем 800 поранених бійців та офіцерів Червоної Армії, які знаходились на лікуванні в 1-му армійському сортувальному госпіталі 69-ї армії, що розташовувався в м. Харків на вулиці Трінклера» [18, арк. 219–220].

1944 р. Харківська обласна та створені районні комісії НДК провели колосальну за обсягом роботу зі збору та обліку документальних свідчень воєнних злочинів німецьких окупантів по м. Харків та Харківській області. У «Зведеній відомості з обліку злодіянь, скоєних німецько-фашистськими загарбниками, насильного вивезення радянських людей в німецьке рабство по Харківській області за період окупації» від 20 травня 1944 р. наводяться дані по м. Харків та 23 районах Харківської області за наступними категоріями:

1. «Убито, повішено, замучено» 43 537 осіб цивільного населення (35 174 – Харків, 8 363 – Харківська область).
2. «Зазнали насильства» 309 мирних громадян (Харків – 1, Харківська область – 308).
3. «Убито, повішено, замучено» 20 273 військовополонених (Харків – 12 183, Харківська область – 8 090).
4. «Зазнали катувань» 2 010 полонених (всі – Харківська область).
5. «Відправлено на роботу до Німеччини» 41 881 особа (Харків – 10 163, Харківська область – 31 718) [44, арк. 8].

У наступній зведеній відомості від 10 липня 1944 р. вищеперелічені кількісні показники зазнали незначних змін за рахунок додавання даних по районах Харківської області, зокрема

- загальні втрати цивільного населення зросли до 45 417 осіб, що зазнали насильства – 434;
- у полоні загинуло 21 259 осіб, 2 070 військовополонених зазнали катувань;
- вивезено до Німеччини 54 045 осіб [44, арк. 1].

Окрім того, ХОК НДК склала зведену відомість із переліком 69 німецьких військовослужбовців, причетних до скоєння воєнних злочинів на Харківщині. У

документі вказувалося прізвище, військове звання, чин, посада та назва військового підрозділу особи, що вчинила злочин, містився короткий опис злочину, а також зазначався акт, який його підтверджував [44, арк. 2–7].

30 травня 1944 р. на адресу НДК в Москву за підписом В. М. Чураєва було надіслано розгорнуту «Доповідну записку про руйнування та злодіяння, вчинені німецько-фашистськими загарбниками в місті Харкові та Харківській області». У ній досить детально описувалися матеріальні збитки, завдані німецькими окупантами Харкову, які оцінювалися в 4 396 317 тисяч рублів. Значної шкоди під час війни зазнало сільське господарство області. Тільки у Валківському районі німці спалили 52 населені пункти. За підрахунками комісії, сума збитків, завдана підприємствам та закладам Харківщини, склала 1 292 415 тисяч рублів; колективним господарствам – 1 585 030 5,5 тисяч рублів; цивільному населенню – 4 640 121 рублів [30, арк. 108–109]. Щодо людських втрат Харківської області в доповідній записці було зазначено наступне: «За неповними документальними даними, німецькі нелюди розстріляли, повісили та замучили 61 431 особу» [30, арк. 110]. Окрім репресій проти цивільного населення, окупаційна влада застосовувала «стратегію голоду», яка спричинила масову загибель десятків тисяч харків'ян. Величезне місто не забезпечувалося продовольством і поступово вимирало. «Німці, що тільки могли, вивозили з Харкова, але нічого не завозили», – зазначалося в доповідній записці. Так, з дитячого будинку, що знаходився по вулиці Артема, німці забрали всі продукти харчування. Унаслідок цього 170 малюків померло від голоду. За час окупації населення хлібом не забезпечувалося. За продуктами в села виїздити заборонялося. В окремі місяці від голоду помирало по 400–500 осіб щоденно. Тільки через морг було зареєстровано 13 349 випадків смерті від голоду, повідомлялося в доповідній записці [30, арк. 112–113]. У документі також згадується про знущання над військовополоненими та їх масову загибель від виснаження та голоду. У таборі для військовополонених, що знаходився на території Орджонікідзевського району, утримувалося 2 500 осіб. У результаті знущань та поганого харчування у вересні 1942 р. померло більше 1 000 бранців. Аналогічна ситуація склалась і в

Холодногірському таборі, де знаходилося 20 000 полонених. 10 000 з них загинуло від голоду та виснаження. Крім того, за даними ХОК НДК, з території області до Німеччини насильно було вивезено на рабську працю «до 40 000 осіб, переважно молоді» [30, арк. 114].

У зазначеній доповідній записці наводилися доволі суперечливі відомості, зокрема стосовно знищення нацистами єврейського населення м. Харків. Так, у ній стверджувалося, що 15 грудня 1941 р. військовий комендант Харкова видав наказ про те, «щоб населення центральних вулиць негайно виходило за місто в бараки, захопивши з собою одяг та цінні речі». Протягом двох днів було переселено 16 тисяч сімей. У січні 1942 р. мешканці бараків у кількості 30 тисяч осіб були пограбовані, вивезені до Дробицького Яру й там розстріляні з автоматів та кулеметів. Немічних жителів гето та маленьких дітей німці загнали в 5 бараків і спалили живцем [30, арк. 111]. Очевидно, що мова йшла про розстріл єврейського населення. Проте кількісні показники, наведені в доповідній записці, суперечать даним актів ХОК НДК та судово-медичної експертизи від 5 вересня 1943 р. [44, арк. 77–82] та від 15 вересня 1943 р. [44, арк. 99–101].

У подальшому під час роботи обласної комісії чисельність людських втрат та розміри матеріальних збитків Харківщини корегувалися й змінювалися в бік збільшення. У «Довідці про збитки, завдані німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам Харківської області» голова ХОК НДК В. М. Чураєв наводить відомості, що за основними показниками значно перевищували попередні. Так, за підрахунками комісії, збитки, завдані німецькими окупантами Харківській області, склали 27 823 173 тисяч рублів [30, арк. 116]. Згідно із 760 актами про злодіяння німців, було «обліковано вбитих та закатованих мирних громадян 256 040 осіб, військовополонених – 22 732, вивезених у німецьке рабство – 164 046 радянських громадян. Обліковано 113 винуватців злодіянь» [30, арк. 118].

Суттєве зростання числа жертв нацизму пов'язане з «Актом про звірства та жахливі злочини німецько-фашистських окупантів в м. Харків» від 9 березня

1943 р., в якому наводяться кількісні показники, взяті з невідомих джерел та документально не підтверджені. Так, відповідно до даних, зазначених у цьому акті, у Харкові «німецькі нелюди розстріляли, повісили та замучили 90–100 тисяч осіб», «померло від голоду та виснаження 110–120 тисяч осіб», «гітлерівці вивезли на каторжні роботи до Німеччини до 110 000 осіб» [44, арк. 12, 13зв., 15]. З метою «легалізації» цього акту ХОК НДК 31 липня 1944 р. направила на адресу НДК листа з проханням долучити відомості щодо злочинів нацистів у місті Харкові до раніше надісланих матеріалів стосовно загальних втрат по області. Відповідно до цього акту комісія врахувала людські втрати по м. Харків у такій кількості:

- 220 000 мирних громадян загинули за час німецької окупації (з них 100 000 осіб були розстріляні, повішені та замучені та 120 000 – померли від голоду та виснаження);
- 11 000 військовополонених загинули в таборах від голоду, виснаження та звірячих знущань (1 тисяча – у таборі в Орджонікідзенському районі та 10 тисяч осіб у Холодногірському таборі);
- 110 000 радянських громадян були вивезені на каторжні роботи до Німеччини.

У зв'язку з вищезазначеним, комісія пропонувала внести до зведеної відомості з обліку людських втрат по Харківській області наступні зміни:

- у колонці «вбито, замучено мирних громадян» число 50 296 осіб замінити на – 270 296;
- у колонці «вбито, замучено військовополонених» замінити число 11 365 осіб на – 22 365;
- у колонці «відправлено в рабство до Німеччини» показник 54 045 осіб замінити на – 164 045 [30, арк. 119–120; 44, арк. 9].

Наведені в цьому листі відомості були затверджені в Москві й стали остаточними.

У підсумкових документах ХОК НДК зустрічається ще одна «Зведена відомість з обліку жителів Харківської області, які зазнали насильства з боку нацистського окупаційного режиму». Вона містила розгорнуті дані по кожному з

33-х районів Харківської області та по 9-ти районах Харкова. Відповідно до цього документа від рук німецьких окупантів на Харківщині загинуло 271 040 цивільних громадян (259 039 – Харків, 12 001 – Харківська область), 22 744 військовополонених (13 292 – Харків, 9 452 – Харківська область); було вивезено на рабську працю до Німеччини 164 562 особи (120 163 – Харків, 44 399 – Харківська область) [44, арк. 11]. Проте, ймовірно, дана відомість не була врахована НДК. У подальшому загальноприйнятими залишилися кількісні показники, зазначені в листі від 31 липня 1944 р. [491, с. 150].

Таким чином, лавиноподібне збільшення кількості жертв нацизму пов'язане з появою «Акту про звірства та жахливі злочини німецько-фашистських окупантів у м. Харків» від 9 березня 1943 р., за допомогою якого ХОК НДК внесла зміни до остаточних підрахунків людських втрат краю. Про це свідчить той факт, що відомості, зокрема й кількісні показники, наведені в даному акті, аж до 31 липня 1944 р. не використовувалися – ні під час проведення Харківського судового процесу, ні під час надання попередніх відомостей до НДК.

Радянське керівництво корегувало не лише кількісні показники, а й певні факти, які використовували з ідеологічних чи політичних міркувань. Зокрема, це стосується питання застосування гітлерівською Німеччиною спеціально обладнаних автомобілів, які отримали назву «газваген» або «душоубка». За допомогою «газових автомобілів» відбувалися масові страти населення шляхом отруєння окисом вуглецю. Застосування газвагенів, на думку радянського слідства, «свідчило про планову організованість знищення радянських людей» [18, арк. 9–10]. В актах ХОК НДК та судово-медичної експертизи, що стосувалися досліджень місць масових страт у вересні 1943 р., не містилося жодної згадки про отруєння населення окисом вуглецю в «душоубках». Подібний стан справ не влаштував Кремль, який планував використати факти застосування німцями газвагенів для проведення масових страт, як докази воєнних злочинів нацистів на окупованих територіях СРСР. Тому перед створеною 3 грудня 1943 р. Судово-медичною експертною комісією начальник слідчого відділу Головного управління контррозвідки «Смерш» (далі – ГУКР «Смерш» НКО) О. Г. Леонов доволі

категорично поставив питання: «Які причини можуть завадити експертизі виявити смертельне отруєння окисом вуглецю, у випадках, коли воно, безумовно, мало місце?» [30, арк. 2]. І, очевидно, заднім числом, з'явився акт судово-медичної експертизи ХОК НДК від 16 вересня 1943 р. У цьому акті повідомлялося, що 5–15 вересня 1943 р. судмедексперти дослідили 13 місць масових поховань, в яких, за їх підрахунками, знаходилося близько 24 тисяч трупів. Далі в документі зазначалося, що, згідно із слідчими матеріалами й даними судово-медичних досліджень, «...трупи осіб, умертвлених окисом вуглецю, були виявлені в місцях поховань «Сокольники» та «Подвірки». Відсутність будь-яких механічних пошкоджень на тілі, а також «рожево-червоний колір серозних оболонок (очеревина, серцева сумка), рожево-червоні плями на тілі й таке ж забарвлення слизової губ тощо, свідчить про даний вид смерті». Природно, що висновок судово-медичної експертизи знайшов підтвердження в слідчих матеріалах щодо «великої кількості осіб, умертвлених вихлопним газом у спеціальній автомашині та які були поховані в «Сокольниках» і в «Подвірках» [18, арк. 15].

Загальні результати роботи НДК щодо матеріальних втрат Радянського Союзу у війні з Німеччиною вперше були оприлюднені 13 вересня 1945 р. в газеті «Правда» в повідомленні під назвою «Про матеріальні збитки, завдані німецько-фашистськими загарбниками державним підприємствам та установам, колгоспам, громадським організаціям та громадянам». За підрахунками комісії, збитки, завдані народному господарству СРСР, склали 679 мільярдів рублів, із них втрати Української РСР були оцінені в 285 мільярдів рублів, що становило 41,9% загальносоюзних втрат. Між іншим, Харків був названий серед 13 найбільш зруйнованих міст СРСР. «Німецькі окупанти, винні в організації та здійсненні на території Радянського Союзу руйнувань міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів та в пограбуванні особистого майна громадян, повинні нести повну відповідальність за свої злочинні діяння, а збитки, завдані народному господарству СРСР і радянським громадянам, мають бути відшкодовані Німеччиною», – підсумовувалось у звіті [226, с. 3].

У повідомленні НДК нічого не було сказано про людські втрати. Передбачалося, що відомості про «неоціненні втрати нашого народу, пов'язані з загибеллю мільйонів радянських людей, знищених німецько-фашистськими загарбниками на тимчасово окупованій ними радянській території» мали оприлюднити в наступному повідомленні комісії [226, с. 2]. Восени 1945 р. був підготовлений проект звіту НДК «Про підсумки розслідування кривавих злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників». Проте Й. Сталін його не затвердив і друкувати не дозволив. У проекті повідомлення, зокрема, зазначалося, що на основі даних розслідування, актів судмедекспертизи, трофейних німецьких документів, протоколів опитування свідків, вивчення речових доказів, можна стверджувати наступне: за час окупації гітлерівці знищили 6 716 660 цивільних громадян та 3 912 283 військовополонених, на рабську працю до Німеччини було вивезено 3 998 795 осіб [323, с. 329]. До кінця 1960-х років ця інформація була засекречена й стала відома широкому загалу лише 1969 р.

Колишній головний обвинувач від СРСР на Нюрнберзькому процесі Р. А. Руденко в статті «Забвению не подлежит», опублікованій у радянській передовиці «Правда», назвав кількість жертв нацистського терору серед мирного населення, яка складала 6,8 мільйонів осіб [219]. Цього ж року в тритомному виданні Інституту історії партії ЦК КПУ «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1943 рр.» на підставі даних, зібраних НДК, були наведені загальні цифри втрат, яких зазнала республіка в результаті нацистської окупації: убито цивільного населення 3 898 457 осіб, вивезено на роботу до Німеччини 2 244 000 осіб. Зокрема, людські втрати Харківської області склали 270 296 цивільних та 22 700 військовополонених, 164 045 осіб були депортовані на примусову роботу до Німеччини [491, с. 150].

Оцінюючи роботу структурних підрозділів НДК, на прикладі ХОК НДК, маємо визнати, що вона в найдрібніших деталях задокументувала криваві злочини нацистів, які стали буденними на всіх окупованих землях України. Цінність матеріалів, зібраних обласною комісією, полягає в наявності величезної кількості свідчень воєнних злочинів, скоєних німецькою окупаційною владою на

Харківщині. На думку правознавця О. Є. Єпіфанова, діяльність комісій НДК можна розглядати як оперативно-розшукову, яка поступово готувала документальну базу для розслідування та суду над нацистськими воєнними злочинцями [323, с. 334].

Однак, на думку сучасних дослідників, достовірність деяких наведених НДК даних, зокрема кількісних показників, викликають певні сумніви й потребують проведення додаткових досліджень [329, с. 67; 470, с. 315]. Як слушно зауважив датський дослідник Н. Польсен: «Хоч достовірність багатьох, а можливо, й більшості, матеріалів, зібраних Комісією, не підлягає сумніву, проте слід зауважити, що від самого початку вона працювала за дуже специфічних умов сталінського режиму. Очевидно, що режим не мав на меті створити Комісію для неупередженого і незалежного збору інформації про злочини часів окупації» [429, с. 28].

Висновки до розділу 2

Упродовж майже 22-х місяців територія Харківської області перебувала в управлінні німецької військової адміністрації. Застосовуючи терористичні методи управління, нацистський окупаційний режим послідовно та цілеспрямовано впроваджував у життя так званий «новий порядок». З метою реалізації політики економічного пограбування та втілення в життя расистської теорії нацисти створили розгалужений апарат примусу. До репресій проти цивільного населення та військовополонених були залучені структурні підрозділи Вермахту та поліцейські підрозділи РЗГА. Проблема нестачі кадрів у військово-поліцейських структурах Третього Райху була вирішена шляхом широкого використання місцевого населення. Головним джерелом кадрового поповнення німецьких збройних та поліцейських формувань на Харківщині були радянські військовополонені, українці й росіяни за національністю, які до війни проживали на території УРСР та РРФСР. До роботи в німецьких каральних підрозділах залучалося також і цивільне населення.

Основна причина, яка спонукала місцевих жителів до співпраці з

нацистами, крилася в надзвичайно складних умовах окупаційного режиму. У переважній більшості випадків колабораціонізм був викликаний елементарним бажанням вижити в надскладних обставинах та прилаштуватися до жорстких умов «нового порядку». Ще одним важливим чинником, який спонукав громадян СРСР до співпраці з ворогом, була довоєнна політика радянського уряду. Розгубленість партійно-військового керівництва, сотні тисяч полонених червоноармійців, втрата значної території, а також нацистська пропаганда підірвали віру значної кількості місцевих жителів у непорушність радянської системи та стали суттєвою причиною колабораціонізму.

Однак, незалежно від мотивів, які схилили частину громадян Радянського Союзу до співпраці з гітлерівцями, не слід забувати про те, що військові колаборанти в складі німецьких карально-репресивних органів були опорою окупаційної влади. Вони стали старанними виконавцями та співучасниками воєнних злочинів нацистів на харківській землі.

Німецька окупаційна влада з її потужним військово-поліцейським репресивним апаратом докладала максимум зусиль для того, щоб приховати свої злочини, скоєні на території Радянського Союзу. Свідчення очевидців, висновки судово-медичної експертизи та інші матеріали, зібрані НДК та її структурними підрозділами, відображали дійсні події війни, переважно з позиції жертв. Крім того, вони стали одним з основних «банків інформації» для формування доказової бази, яка активно використовувалася радянськими каральними органами для проведення судових процесів над воєнними злочинцями як на території СРСР, так і за його межами.

Кількісні показники, а також деякі факти, наведені в статистичних звітах ХОК НДК, викликають небезпідставні сумніви щодо їх достовірності. Пояснення цього явища полягає в тому, що зібрані комісіями відомості використовувалися владою для проведення пропагандистських кампаній, спрямованих на дискредитацію дій ворога й привернення до себе прихильності населення, яке потерпало від жорстокості та свавілля загарбників.

РОЗДІЛ 3. ХАРКІВСЬКИЙ ПОКАЗОВИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС НАД НАЦИСТСЬКИМИ ВОЄННИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ (15–18 грудня 1943 р.)

3.1. Передумови проведення Харківського судового процесу, формування кримінально-правового підґрунтя

Інформація про масові вбивства цивільного населення та військовополонених почала надходити з окупованих Німеччиною та її союзниками територій уже на початку війни. З боку урядів країн Антигітлерівської коаліції залунали застереження та заяви на адресу нацистського керівництва. Особливо жорстокі воєнні злочини гітлерівці вчиняли на окупованих землях України, Білорусії та Росії. Відомості про розправи нацистів над цивільним населенням та військовополоненими публікувалися в радянській пресі та оприлюднювалися у формі нот протестів. Так, у заяві НКЗС від 25 листопада 1941 р. «Про обурливі звірства німецької влади стосовно радянських військовополонених» наводилися факти жорстокого поводження військовослужбовців Вермахту з радянськими військовополоненими, засуджувалися подібні методи ведення війни, які грубо порушували міжнародні угоди [81, с. 162–167]. В іншій ноті від 6 січня 1942 р. говорилося про численні грабежі, насилля, убивства, які застосовували німецькі окупаційні війська щодо цивільного населення. Подібні злочини носили системний характер і заохочувалися німецьким урядом та командуванням і мали «виховувати у кожного офіцера та солдата німецької армії почуття особистої зацікавленості у війні...» [81, с. 177].

У ноті НКЗС від 27 квітня 1942 р. «Про жахливі злочини, звірства і насилля німецько-фашистських загарбників в окупованих радянських районах та про відповідальність німецького уряду і командування за ці злочини» викривалися загарбницькі плани нацистської Німеччини щодо економічного пограбування окупованої території СРСР (так звана «Зелена папка» Герінга), наводилися факти тотального руйнування населених пунктів, застосування так званої тактики

«спаленої землі». У документі повідомлялося про використання нацистами примусової праці та про жорстокі покарання за невиконання наказів німецької окупаційної влади. Але найжахливіші факти, оприлюднені в ноті, стосувалися «винищення радянського населення, військовополонених і партизан шляхом кривавого насилля, тортур, страт та масових убивств радянських громадян, незалежно від їх національності, соціального стану, статі й віку» [81, с. 201].

Про «диявольські плани» А. Гітлера знищити в концтаборах, переважно на території Польщі, 4 мільйони євреїв з окупованих країн Європи йшлося в повідомленні Інформаційного бюро НКЗС СРСР від 19 грудня 1942 р. У документі наводилися факти масових страт єврейського населення, зокрема й на території України: у Луцьку були розстріляні 20 тисяч євреїв, Сарнах – 18 тисяч, Києві та Дніпропетровську – 60 тисяч. Наприкінці повідомлення висловлювалася впевненість у тому, що незабаром поневолені народи звільняться від гніту нацистської Німеччини, й «покарання... не уникне ні правляча гітлерівська кліка, ні підлі виконавці її злочинних кривавих наказів» [81, с. 287–293].

Заяви та протести лунали також із боку інших країн Антигітлерівської коаліції. Вражений убивством французьких заручників, а також масштабами масових убивств цивільного населення та військовополонених, що чинили «розстрільні команди Гітлера» в поневолених європейських країнах, прем'єр-міністр Великобританії В. Черчилль у своїй промові від 10 листопада 1941 р. відзначив: «Ріка крові відділила німців від усіх інших народів Європи, і вона залишається повноводною. Це не гаряча кров битв, в яких супротивники б'ються на рівних, а холодна кров шибениць та ешафотів, яку не вдасться змити протягом життя ще декількох поколінь і протягом декількох століть» [140, с. 388]. Із часом від полум'яних промов, заяв, нот протестів уряду країни, які стали осередком боротьби з гітлерівською Німеччиною, прийшли до думки про об'єднання зусиль у справі засудження та покарання воєнних злочинів нацизму.

1 січня 1942 р. у Вашингтоні президент США Ф. Рузвельт, прем'єр-міністр Об'єданого Королівства В. Черчилль, послы СРСР та Китаю в США М. Литвинов та С. Цзивень підписали невеликий за обсягом, але дуже важливий

документ, який пізніше отримав назву «Декларація Об'єднаних Націй». Наступного дня представники ще 22 країн, що протистояли осі Рим – Берлін – Токіо, долучилися до цієї декларації. Країни-підписанти, які отримали назву «Об'єднані Нації», згуртувалися для боротьби проти членів Троїстого пакту – для захисту життя, незалежності й релігійної свободи з метою протистояти «диким і звірячим силам, які прагнуть підкорити світ». Вони зобов'язалися не укладати з ворогами сепаратного миру, доки не буде досягнуто повної «перемоги над гітлеризмом» [81, с. 170–171].

У своєму зверненні до народу від 12 жовтня 1942 р. президент США Ф. Рузвельт заявив, що Об'єднані Нації вирішили «визначати особисту відповідальність нацистських вождів за незчисленні акти варварства», а також накопичувати «матеріали для невідворотного суду над ними в майбутньому». Він підкреслив, що країни «Об'єднаних Націй не ставлять перед собою мету проведення масових репресій проти населення» країн Осі. «Проте ватажків нацизму та мілітаризму, а також їх бузувірив-поплічників ми повинні назвати поіменно, арештувати та судити за нормами кримінального права», – наголосив Ф. Рузвельт [119, с. 246].

13 січня 1942 р. в Лондоні в Сент-Джеймському палаці представники 9 емігрантських урядів окупованих країн Європи (Чехословаччини, Польщі, Югославії, Норвегії, Греції, Бельгії, Голландії, Люксембурга та Французького Національного Комітету) підписали «Декларацію про покарання за злочини, скоєні під час війни». У документі було зазначено, що Німеччина, діючи всупереч положенням Гаазької конвенції 1907 року щодо законів та звичаїв сухопутної війни, встановила в окупованих країнах режим терору, який проявлявся в масових арештах, висланні, стратах заручників і вбивствах населення. До цих злочинів були причетні союзники Німеччини, а також їхні спільники із числа місцевих колаборантів. Однією з основних цілей війни, зазначалося в декларації, «є покарання шляхом організованого правосуддя як тих, хто віддавав злочинні накази, так і їх виконавців, незалежно від того, чи вчинили останні ці злочини особисто, чи вони були скоєні за їх наказом». Країни, що підписали угоду,

зобов'язувались «у дусі міжнародної солідарності слідкувати за розшуком винних та відповідальних за скоєні злочини, незалежно від їх національності, передачею до рук правосуддя, засудженням та приведенням вироків до виконання». Дану декларацію підтримали уряди Великобританії, США та СРСР, представники яких були присутні на Лондонській конференції як спостерігачі. До них приєдналися також Китай, британські Домініони та Індія [200; 81, с. 278].

У відповідь на звернення країн-підписантів Сент-Джеймської декларації від 14 жовтня 1942 р. радянське керівництво підтримало ідею притягнення до відповідальності нацистського уряду, а також запропонувало об'єднати зусилля союзних країн у питанні розшуку, видачі, суду та суворому покаранні нацистів та їх пособників, винних в організації, заохоченні або скоєнні злочинів на окупованих територіях. Набула підтримки й ініціатива президента США Ф. Рузвельта судити лідерів нацистської Німеччини міжнародним трибуналом як кримінальних злочинців [81, с. 273–277].

Реакцією на переслідування та масове знищення нацистами єврейського населення стала спільна декларація урядів Бельгії, Великобританії, Голландії, Греції, Люксембурга, Норвегії, Польщі, США, СРСР, Чехословаччини, Югославії й Французького Національного Комітету, підписана в грудні 1942 р. Декларація містила заклик до боротьби з тиранією А. Гітлера, а також попередження про відповідальність за злочини нацистів та невідворотність покарання [81, с. 286–287].

Наступним кроком міжнародної спільноти в напрямку засудження воєнних злочинів нацистської Німеччини стала пропозиція Великобританії, викладена в ноті від 3 жовтня 1942 р. й направлена на адресу уряду СРСР, щодо створення спеціальної комісії Об'єднаних Націй. На неї планували покласти завдання з виявлення та розгляду злочинів, скоєних нацистами на окупованих територіях, складання, час від часу, доповідей про окремі доведені випадки звірств [128, с. 73–74].

Уряд Великобританії в ноті від 29 жовтня 1942 р. виклав своє бачення стосовно основних обов'язків Комісії Об'єднаних Націй із розслідування воєнних

злочинів (далі – UNWCC). До складу комісії мали увійти представники Англії, США, СРСР, Китаю, Бельгії, Чехословаччини, Греції, Люксембургу, Голландії, Норвегії, Польщі, Югославії й, можливо, Франції. Британці пропонували створити декілька підкомісій, які б час від часу, за потреби, проводили засідання в тій чи іншій країні та надавали свої висновки до UNWCC. Діяльність комісії, зазначалося в документі, полягала в наступному:

- проводити розслідування всіх переданих підкомісіями випадків звірств, «скоєних підданими чи за наказом підданих будь-якої з країн, що знаходились у стані війни з Об'єднаними Націями»;
- збирати, обліковувати та надавати оцінки всім доказам, як письмовим, так і усним, стосовно злочинів, скоєних під час війни;
- виокремлювати випадки звірств, скоєних в результаті політики, яку проводять уряди відповідних країн;
- інформувати країни Об'єднаних Націй про звірства та осіб, відповідальних за них;
- висловлювати свої міркування щодо того, як чинити із злочинцями по закінченню війни [128, с. 82–83].

У відповідь на звернення Великобританії від 3 та 29 жовтня 1942 р. уряд СРСР підтримав ідею створення UNWCC, а також висловив сподівання щодо взаємодії союзних держав у питанні розшуку, видачі, суду та покаранні нацистських злочинців. Крім того, була висунута пропозиція створити Міжнародний Трибунал для оперативного покарання будь-кого з нацистських ватажків, які опиняться в руках держав Антигітлерівської коаліції. Радянське керівництво вважало доцільним здійснювати покарання злочинців невідкладно, не чекаючи закінчення війни. Така позиція мала забезпечити заслужену кару головним гітлерівським злочинцям і зміцнити довіру поневолених народів до рішучості та дієвості урядів Об'єднаних Націй. Проте ця пропозиція не отримала прихильності урядів Великобританії та США. Не бажаючи загострювати й без того непрості відносини із союзниками, Москва погодилася підтримати позицію Великобританії щодо відтермінування до кінця війни прийняття рішення стосовно

головних злочинців нацистської Німеччини [128, с. 86–89, 118–119]. Окрім того, керівництво СРСР не заперечувало проти перебування UNWCC у Лондоні. Не бажаючи поширення діяльності UNWCC на власній території, 2 листопада 1942 р. було оголошено про створення НДК. Каменем спотикання та причиною довгих та безплідних переговорів між союзниками став склад UNWCC. З метою збільшити кількість голосів в UNWCC Москва наполягала на участі в комісії представників союзних республік, які найбільше постраждали від німецьких окупантів (Української, Білоруської, Литовської, Латвійської, Естонської та Карело-Фінської), а Лондон – Домініонів, Індії та Бірми [128, с. 134–137, 139–142].

Важливою віхою в питанні засудження злочинів нацизму стала Московська міжнародна конференція. 31 жовтня 1943 р. очільники закордонних відомств Великобританії, США та СРСР підписали Московську декларацію щодо покарання злочинів нацизму. Укладення даної угоди ініціював британський прем'єр-міністр В. Черчилль [541, р. 402].

Спираючись на загальні домовленості, «три союзні держави, діючи в інтересах 32-х країн Об'єднаних Націй», заявили про свої наміри притягнути до відповідальності «німецьких офіцерів, солдатів та членів нацистської партії», причетних до звірств, убивств та страт цивільного населення та військовополонених. Усі виявлені злочинці, підкреслювалося в Московській декларації, під час виникнення будь-якого перемир'я повинні понести покарання за законами тих країн, де були скоєні звірства. Списки злочинців повинні були складатися на основі інформації, наданої з окупованих територій, особливо СРСР, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Греції, о. Крит та інших островів включно, а також Норвегії, Данії, Нідерландів, Бельгії, Люксембурга, Франції та Італії. Керівників нацистського уряду й військового командування, діяльність яких не була пов'язана з певним географічним місцем, мали бути «покарані спільним рішенням урядів союзників» [126, с. 336–337].

На початковому етапі німецько-радянської війни кримінально-правові форми боротьби з воєнними злочинцями не використовувалися. Основним завданням на той момент було зупинити стрімке просування ворога вглиб

радянської території. Ідея здійснення справедливої відплати передусім полягала в обговоренні можливості організації суду над головними злочинцями гітлерівської Німеччини. До того ж питання щодо порушення правил і законів ведення війни, а також, власне, поняття «воєнний злочин» у радянській юриспруденції не були розроблені. Відповідно не існувало й правочинних актів, які б визначали відповідальність за дані злочини. Проте масовий характер та тяжкість злочинів, скоєних нацистами, спонукали до формування нормативно-правової бази для покарання винних як кримінальних злочинців [324, с. 17–39].

Нормативно-правовою основою для їх засудження став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. № 39 «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних в убивствах та катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини із числа радянських громадян та їх пособників» (Указ від 19.04.1943 р.) [111, с. 401–402]. Даному нормативно-правовому акту була надана зворотна сила дії та санкціоноване його розширене тлумачення. Рішення про застосування даного указу носило директивний характер і приймалося «в основному з політичних міркувань» [324, с. 46]. Крім того, він мав яскраво виражене пропагандистське спрямування. Текст даного законодавчого акту сповнений експресії та емоційності. Цей указ не встановлював юридичного визначення воєнних злочинів, оскільки в ньому не використовувалося поняття «воєнний злочин». Власне, навіть термін «злочин» у ньому був замінений на «злочиння». Особи, які підлягали дії цього указу, були розділені на декілька категорій. До першої належали «німецькі, італійські, румунські, угорські та фінські фашистські злочинці», до другої – «шпигуни та зрадники Батьківщини» із числа радянських громадян, до третьої – «пособники окупантів з місцевого населення». З огляду на тяжкість злочинів, скоєних проти цивільного населення та військовополонених, застосовувалися й нові міри покарання. Перші дві категорії підлягали страті через повішення. Каторжними роботами від 15 до 20 років каралися пособники окупантів. Була затверджена процедура здійснення судочинства. Розгляд справ щодо злочинів, вчинених проти мирного населення та

полонених червоноармійців, передавався до військово-польових судів, створених при дивізіях діючих армій. До їх складу входили голова військового трибуналу дивізії, начальник особливого відділу й заступник командира дивізії з політичної частини. Вироки військово-польових судів при дивізіях затверджувалися комдивом і виконувалися негайно. Страта засуджених мала проводитися публічно, «щоб усі знали, як карають і яка помста чекає на кожного, хто чинить насилля і розправу над цивільним населенням і хто зраджує свою Батьківщину» [128, с. 120–121].

Відповідно до Указу від 19.04.1943 р., як правило, до відповідальності притягувались іноземці, які були причетні до масового терору на окупованих територіях Радянського Союзу. Громадяни СРСР переслідувались, згідно з чинним кримінальним законодавством, за статтями, пов'язаними з державними (контрреволюційними) злочинами [41, арк. 240; 5, арк. 1, 208]. Лише у випадках, коли виникала така потреба, зокрема для проведення показового суду, до колаборантів застосовували Указ від 19.04.1943 р. [132, с. 47; 133, с. 94].

Слідчі дії щодо воєнних злочинців здійснювались органами військової контррозвідки, держбезпеки, внутрішніх справ, військової й територіальної прокуратури в тісній співпраці з місцевими підрозділами НКДК. Район бойових дій та прифронтна зона належали до компетенції військової прокуратури та контррозвідки, які згодом передавали свої повноваження органам НКВС–НКДБ [324, с. 115]. Для проведення розслідування справ, пов'язаних зі скоєнням воєнних злочинів, були сформовані спеціальні оперативно-слідчі органи. Згідно з Постановою Раднаркому СРСР від 19 квітня 1943 р. № 415-138 сс у результаті реорганізації Управління Особливих відділів НКВС СРСР було створене Головне управління контррозвідки «Смерш» Народного комісаріату оборони СРСР. Новостворене управління мало займатися виявленням та знешкодженням шпигунів, агентів іноземних розвідок, дезертирів, зрадників у підрозділах Червоної армії тощо [111, с. 397–398]. Крім того, ГУКР «Смерш» НКО проводило слідчі дії «з наступною передачею справ, за згодою органів прокуратури, на розгляд до відповідних судових органів» [102, с. 625]. На практиці саме ГУКР

«Смерш» НКО та його структурні підрозділи виявляли в таборах для військовополонених військовослужбовців Вермахту та співробітників німецьких каральних органів, причетних до вчинення воєнних злочинів, а також проводили слідство в справах колаборантів, пов'язаних зі «зрадою Батьківщини».

У політичному житті СРСР показові суди відігравали винятково важливе значення. Вони використовувалися владою не лише як дієвий інструмент для знищення політичних опонентів, а також служили засобом ідеологічного виховання. Як зазначав А. Я. Вишинський, «судова зала є тією лабораторією, де формується громадська думка, де, інакше кажучи, складаються відносини, які, зникають за стінами цієї судової зали з іншими суспільно-політичними відносинами, виростають у певну політичну силу» [170, с. 34]. Для Сталіна та його найближчого оточення внутрішнє й міжнародне правосуддя, як і, власне, політика, були тісно пов'язані. Як слушно зазначив В. Прусін, «справедливість була підпорядкована політиці та ідеології» [554, р. 1]. Це явище було характерне не лише для глибоко неліберального сталінського режиму, а й для демократичних країн. Як стверджувала Д. Шкляр, навіть у ліберальних державах право ніколи не стоїть над політикою [560, р. 111].

У визволених від нацистів населених пунктах України перед партійним керівництвом постали завдання не лише щодо відбудови зруйнованих підприємств, електромереж та водогонів. Набагато серйознішим, ніж збитки матеріального характеру, були втрати «людського капіталу». Мільйони солдатів – найкращих та найталановитіших представників народу – загинули на полях битв, сотні тисяч цивільного населення були вбиті нацистами та померли від голоду. Крім того, існували втрати, які неможливо виміряти в грошовому еквіваленті та підрахувати за допомогою статистики. Це духовні та моральні травми, що отримало населення за час німецького правління, а також згубний вплив нацистської пропаганди, якого воно зазнало [267, р. 117–118]. Все це в підсумку руйнувало підвалини радянського суспільства зсередини.

У звільнених містах боротьба велася передусім за відновлення партійного впливу на всі верстви населення. Перший секретар Харківського міськкому

КП(б)У В. М. Чураєв одним із головних завдань у щойно визволеному місті назвав агітаційно-пропагандистську роботу серед «нікчемного, але нашого, радянського населення», яке зазнало «розпусного та згубного впливу фашизму». Партийного функціонера В. О. Рибалова неприємно вразили зміни, що відбулися в Харкові внаслідок німецької окупації, зокрема, деформація усталених морально-етичних норм та наявність приватної торгівлі, з якою влада певний час вимушена була миритися [266, с. 25].

Найскладнішим виявилася боротьба за зміну психології людей, за відновлення «високих моральних якостей радянської людини» [266, с. 23, 34–36]. Харківська обласна партійна організація зобов'язала місцевих керівників посилити роз'яснювальну роботу серед місцевих жителів та звернути особливу увагу на вирішення культурно-соціальних проблем. До таких дій влада вдавалася через антирадянські настрої серед частини населення, яка непогано почувала себе за німецької окупації. У звільнених Червоною армією населених пунктах на стінах будівель нерідко з'являлися написи: «Нам при німцях жилося краще!» [499, с. 349]. Серед зрадників і колаборантів опинилися не лише вороже налаштовані до радянської влади частина українського суспільства (представники українського самостійницького руху, колишні білогвардійці, розкуркулені й особи з кримінальним минулим), на «одужання» яких не було надії, а й ті, хто до війни не викликав жодних сумнівів. В умовах військових невдач 1941–1942 рр., перебуваючи в полі впливу ворожої пропаганди, вони втратили віру в силу держави й надію на повернення радянської влади [266, с. 37–39]. Майже дворічна окупація змусила жителів Харківщини так чи інакше співпрацювати з німцями. Саме це зневірене, виснажене голодом та залякане нацистським терором населення складало ту більшість, яка намагалася вижити в екстремальних умовах війни. За словами американського журналіста Е. Стівенса, громадян СРСР, які «зазнали згубного впливу нацистського вірусу, потрібно було перевиховати та психологічно продезінфікувати перед тим, як вони знову стануть здоровими клітинами радянської політичної системи» [267, р. 118].

Партійно-державне керівництво намагалося перекласти провину за перебування під німецькою окупацією цілком на місцеве населення. Виходячи з логіки сталінського режиму, кожен громадянин СРСР в умовах військової загрози повинен був зруйнувати власну оселю й виїхати на схід. Проте в реальному житті далеко не кожен мав таку фізичну можливість, а дехто – і бажання. Надалі виявилося вороже ставлення сталінського оточення не лише до радянських військовополонених, але й до оstarбайтерів, пересічних громадян, які не з власної волі опинилися в окупації. Як підкреслював А. В. Скоробогатов, партійним керівникам бракувало людяності переможців у ставленні до місцевого населення після визволення Харкова. Так, під час виступу на VIII пленумі міському партії 6 грудня 1943 р. секретарка парторганізації Харківського держуніверситету Михайлова заявила: «Ці 100 чоловік... професорсько-викладацького складу, майже всі залишалися тут. Ці люди, багато з яких принаймні мали можливість виїхати, думали про те, що радянський лад знищений, що Радянському Союзу в Харкові не бувати. Вони втратили надію на силу радянського народу, на силу більшовицької партії... Вони зганьбили нашу батьківщину... видавали секретну тематику університету... Багато з них виїхало з німцями..., але багато залишилося тут. Вони зараз... виглядають, підлещуються, але, товариші, немає впевненості в тому, що вони залишилися тут не для того, щоб вести підривну роботу..., і нам треба спільними зусиллями очиститися від таких елементів... Університет має серед студентів 95% тих, що залишалися тут, а отже, розум цих дівчат і підлітків... також зіпсований німецько-фашистською агітацією...» [цит. за: 463, с. 7–8]. Стара сталінська традиція нещирого та відверто підозрілого ставлення до підкупаційного населення так і не була подолана за радянських часів.

Важливим елементом «перевиховання» радянських громадян, які перебували на окупованих німцями територіях, стали публічні процеси над «зрадниками Батьківщини» та «пособниками окупантів». Перший показовий суд над воєнними злочинцями, громадянами СРСР, був проведений Військовим трибуналом Північнокавказького фронту 14–17 липня 1943 р. в м. Краснодар. До відповідальності були притягнуті 11 колаборантів, які, перебуваючи в складі

зондеркоманди ЗК–10а, брали участь у масових стратах цивільного населення та полонених червоноармійців. Уперше на цьому судовому процесі були викриті масштаби масового вбивства цивільного населення, зокрема шляхом отруєння окисом вуглецю в спеціально обладнаних автомобілях, що отримали назву «газвагенів» чи «душогубок». Радянське обвинувачення наголосило, що «всю повноту відповідальності за звірства та злочиння, вчинені за період окупації м. Краснодар та Краснодарського краю, за тортури та знущання, за масові розстріли та винищення бузувірськими методами... несе керівництво розбійничого фашистського уряду Німеччини та німецьке командування...». Головними організаторами масового терору були визнані командувач 17-ї армії генерал-полковник Р. Руофф та шеф Краснодарського СД штурмбанфюрер СС К. Крістман. Під час судового розгляду радянське слідство назвало й безпосередніх виконавців злочинних наказів – членів гестапо та зондеркоманди 10а. Серед них – 13 німців та 11 громадян СРСР [132, с. 13–14]. Усі колаборанти, звинувачені в «зраді Батьківщини», були притягнуті до відповідальності згідно з Указом від 19.04.1943 р. Восьмеро з них були повішені, троє – отримали покарання у вигляді 20 років каторжних робіт. Даний судовий процес отримав широкий розголос, він широко висвітлювався в радянській та зарубіжній пресі. За його результатами 1943 р. опублікували брошуру [132] та створили документальний фільм «Вирок народу» [61].

Влада надала судовому процесу широкий розголос із декількох причин. По-перше, для зміцнення морального духу всередині країни, підтримання духу помсти, а також для стримування радянських громадян від співробітництва з німецькою окупаційною владою. По-друге, керівництво СРСР хотіло вселити страх перед відплатою в лавах Вермахту та німецьких репресивних органів. На міжнародній арені Москва так визначила свою позицію стосовно уряду Німеччини та ОКВ: «Матеріали Краснодарського процесу увійдуть в той обвинувальний акт, який відкриє судову процедуру над винуватцями розбійничої війни... Настане час – народне правосуддя винесе свій суворий та справедливий вирок усім гітлерівським катам, які вчиняли звірячі розправи та насилля над

беззахисними радянськими громадянами та полоненими червоноармійцями» [223]. У такий спосіб керівництво СРСР прозоро натякало, що подібний показовий суд – це тільки початок процесу покарання нацистських воєнних злочинців.

Агітаційно-пропагандистські кампанії відігравали важливу роль у міжнародній політиці Радянського Союзу під час Другої світової війни. До цього спонукали, зокрема, дії окупантів, які активно використовували такі теми як «більшовицькі злочини», «терор НКВС», «катівні НКВС». Німці проводили власні розслідування радянських злочинів, використовуючи їх результати в пропагандистській та контрпропагандистській діяльності як на території СРСР, так і за його межами. Найвідомішим прикладом подібного слідства став Катинський розстріл польських громадян. 13 квітня 1943 р. радіостанція «Berliner Rundfunk» повідомила про виявлені масові поховання польських офіцерів у Катинському лісі, поблизу Смоленська. З огляду на поразки на Східному фронті, гітлерівська Німеччина вирішила використати злочин радянського уряду для проведення пропагандистської кампанії. Головною її метою було розколоти антигітлерівську коаліцію та переконати міжнародну спільноту приєднатися до боротьби проти СРСР. Німці навіть розглядали можливість запросити прем'єр-міністра польського уряду в екзилі В. Сікорського відвідати місця масових розстрілів [348, с. 86–87]. Експертизою тіл польських військовополонених керував професор Г. Бутц, директор Інституту судової медицини та криміналістики університету Бреслау. До проведення судово-медичних досліджень були залучені представники Міжнародного Червоного Хреста, зокрема технічна комісія з 9 представників Польського Червоного Хреста [348, с. 92–99].

Й. Сталін досить різко відреагував на початок слідства щодо причетності радянських каральних органів до розстрілу польських військовополонених. Найбільше його обурило участь у цьому розслідуванні поляків. У результаті це призвело до повного розриву відносин з урядом В. Сікорського [114, с. 121]. Очевидно, що США та Великобританія були переконані в причетності НКВС до знищення польських офіцерів під Смоленськом, проте вони не були зацікавлені в

тому, щоб дана справа набула широкого розголосу. Життєво важливим на той момент було зберегти військово-політичний союз із СРСР у війні проти країн Осі [348, с. 88–92].

Імовірно, саме німецьке розслідування Катинської справи підштовхнуло Й. Сталіна до прийняття остаточного рішення щодо проведення відкритого суду над громадянами Німеччини. Контрпропагандистською відповіддю СРСР став ретельно продуманий та добре організований Харківський показовий процес, який отримав широкий міжнародний резонанс. Хоча радянська пропаганда одразу оголосила про зв'язок Харківського процесу з Московською декларацією, але передбачити реакцію урядів країн антигітлерівської коаліції, прорахувати всі ризики цієї пропагандистської кампанії радянське керівництво до кінця не могло [151; 116, с. 267–268]. Причиною цього було порушення однієї із суттєвих умов декларації, яка стосувалася терміну проведення судів над воєнними злочинцями – встановлення перемир'я [126, с. 337].

Чому радянське керівництво обрало м. Харків, а не, наприклад, Смоленськ чи Київ, достеменно невідомо. Скоріше за все, на той час, коли приймалося рішення, дане місто відповідало необхідним критеріям відбору та поставленим завданням. Довоєнний Харків був індустріальним гігантом Радянського Союзу, входив до четвірки найбільших мегаполісів. Це було найбільше місто України, захоплене нацистами. Згідно з грудневим переписом 1941 р., під владою окупантів опинилося 456 639 харків'ян [463, с. 19], тоді як в поневоленому Києві знаходилося 365 тисяч мешканців [358, с. 28]. Член НДК О. М. Толстой так описав знелюднене місто: «Я бачив Харків. Таким, мабуть, був Рим, коли через нього прокотились орди германських варварів у V столітті, – величезний цвинтар. На місці міста, на місці всіх без винятку гігантських заводів – руїни і згарище» [235, с. 273].

Для підготовки першого показового суду над воєнними злочинцями – іноземними громадянами – знадобився час, який був використаний для формування відповідного кримінального законодавства, збору та систематизації доказової бази, відбору обвинувачених та свідків, членів трибуналу. Сотні людей

напружено та самовіддано працювали над тим, щоб викрити жахливі злочини нацизму. Вони доклали максимум зусиль, щоб винуватці отримали заслужене покарання. Не потрібно забувати й про те, що Харківський суд готувався в екстремальних умовах війни та в надзвичайно стислі строки.

Головну роль у відборі кандидатур обвинувачених відіграло ГУКР «Смерш» НКО. Ймовірно, маючи відповідні інструкції, вже у вересні 1943 р. начальник «Смершу» В. С. Абакумов запропонував провести показовий процес над німецькими офіцерами, причетними до масового знищення військовополонених у таборі «Дулаг 205» [131, с. 356–363]. Проте для організації пропагандистського суду над іноземними громадянами потрібна була ретельна підготовка.

Лише 18 листопада 1943 р. чергова пропозиція очільника «Смершу» провести відкритий процес над німецькими воєнними злочинцями та їх пособниками із широким висвітленням у пресі отримала підтримку керівництва країни. В. С. Абакумов повідомив, що ГУКР «Смерш» НКО має у своєму розпорядженні неспростовні докази убивства нацистами в містах Смоленську та Харкові більше 160 тисяч радянських громадян. Звірства окупантів були підтвержені 89 свідками, актами НДК та висновками судово-медичної експертизи. В. С. Абакумов пропонував розглянути Військовим трибуналом 4-го Українського фронту справу полонених німців та радянських громадян, причетних до зазначених злочинів. Були відібрані кандидатури підсудних, у співпраці з НДК та із залученням провідних судмедекспертів країни зібрана та підготовлена доказова база [468, с. 316–317].

У листопаді – грудні 1943 р. у вищих ешелонах влади йшла напружена робота, пов'язана з підготовкою судового розгляду. Обговорювалися та погоджувалися всі деталі. 26 листопада 1943 р. було прийняте остаточне рішення провести суд, але лише за епізодами, пов'язаними із злочинною діяльністю нацистів на окупованій території міста Харкова та Харківської області [128, с. 147]. Загальне керівництво Харківського судового процесу було покладене на начальника Головного політуправління РСЧА, начальника Радінформбюро О. С. Щербакова, прокурора СРСР К. П. Горшеніна та начальника ГУКР «Смерш»

НКО В. С. Абакумова. Про намір детально висвітлити даний процес у пресі свідчить правка, внесена до пункту 2 постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 26 листопада 1943 р. № П 42/185 «Про проведення в місті Харкові відкритого судового процесу у справі німецько-фашистських звірств». Зокрема, фраза «у короткому викладенні» Й. Сталіним була викреслена [128, с. 147].

11 грудня 1943 р. ГУКР «Смерш» НКО підготував остаточний варіант обвинувачення, який отримав назву «Обвинувальний висновок у справі про звірства німецько-фашистських загарбників у м. Харків і Харківській області» (далі – Обвинувальний висновок). Хоча необхідно зазначити, що узгодження основних обвинувальних документів відбувалося й під час судового засідання [468, с. 317–318]. Така увага до деталей свідчила про значення, яке керівництво СРСР надавало даному процесу.

В Обвинувальному висновку стверджувалося, що злочини проти цивільного населення та військовополонених на окупованих радянських територіях – це не окремі, ізольовані випадки вияву жорстокості німецьких недисциплінованих підрозділів. Вони є «ланкою великого ланцюга злочинів, які творили і творять німецькі загарбники за прямою вказівкою німецького уряду і верховного командування німецької армії» та були спрямовані на «знищення радянського народу» [18, арк. 68–71]. Під час проведення слідчих дій, зазначалося в Обвинувальному висновку, були встановлені кричущі порушення німецькою окупаційною владою правил ведення війни, які були закріплені Гаазькою 1907 р. та Женевською 1929 р. міжнародними конвенціями. Таким чином, була викрита система масового знищення населення, запроваджена нацистами на окупованій території міста Харкова та Харківської області:

- удушення шляхом застосування окису вуглецю в спеціально обладнаних автомашинах газвагенах – «душоубках»;
- звірячі розправи над цивільним населенням, масове знищення людей похилого віку, жінок і дітей;
- розстріли, спалення та знуцання з радянських поранених та військовополонених;

- знищення міст і населених пунктів на окупованій території.

Використовуючи покази свідків й обвинувачених, спираючись на висновки судово-медичної експертизи, в Обвинувальному висновку повідомлялося про доведені радянським слідством факти застосування німецькими каральними органами в містах Краснодарі та Харкові «газових автомобілів» – «душоубок» для знищення радянських громадян. Найжахливіші факти, про які повідомили обвинувачені та свідки, стосувалися вбивства в «душоубках» жінок, дітей, хворих психіатричної лікарні. Трупни знищених у газвагенах людей вивозили на околиці м. Харків, де їх «викидали в порожні бараки та інші напівзруйновані будівлі, обливали бензином і потім спалювали» [18, арк. 72–78].

Крім убивства людей шляхом отруєння окисом вуглецю, окупанти вдавалися й до інших методів масового знищення цивільного населення – «розстріли, шибениці, тортури та катування». В Обвинувальному висновку наводилися наступні доведені випадки масового знищення жителів Харківщини:

- у грудні 1941 р. «...багато мирних радянських громадян були переселені з міських квартир в спеціально відведені бараки, розташовані на території робітничого містечка Харківського тракторного заводу». Згодом із жителів гето німці формували групи по 200–300 осіб і під приводом відправки в глибокий тил вивозили їх до Дробицького Яру та розстрілювали. У числі страчених були діти, підлітки, жінки, люди похилого віку;
- у той же час у 4–5 км від Харкова, «неподалік від дороги, що веде до Чугуєва» було розстріляно 900 пацієнтів, «що лікувалися в Харківській лікарні»;
- протягом 1942–1943 рр. німці проводили масові розстріли в Лісопарку, у районі селища Сокольники [18, арк. 79–82].

В Обвинувальному висновку також наголошувалося на недотриманні нацистами міжнародних угод щодо поводження з військовополоненими. З метою винищення максимальної кількості радянських бранців німці створили в таборах для військовополонених нестерпні умови утримання. В'язнів морили голодом, холодом, тримали в умовах великої скупченості та жахливої антисанітарії, їх

«нещадно били, цькували собаками, проти них фальсифікували справи, їх безпричинно розстрілювали». Пораненим і хворим не надавали медичної допомоги. Крім того, радянське обвинувачення досить детально зупинилося на спаленні живцем та розстрілі «800 поранених бійців та офіцерів Червоної армії, що лікувалися в 1-му армійському сортувальному госпіталі 69-ї армії» [18, с. 84–86].

Підсумовуючи матеріали слідства, в Обвинувальному висновку зазначалося, що «за час тимчасової окупації міста Харкова і Харківської області [німці] умертвили в «газових автомобілях» – «душогубках» і повісили, розстріляли й замучили в катівнях гестапо понад 30 000 радянських громадян» [18, арк. 87].

Організаторами та головними винуватцями злочинів, які стали об'єктом судового розгляду, були визнані наступні підрозділи та їх командування:

- 1-ша танкова дивізія СС Лейбштандарте-СС «Адольф Гітлер» (обергрупенфюрер СС Й. Дітріх);
- 3-тя танкова дивізія СС «Мертва голова» (групенфюрер СС М. Зімон);
- Харківська «зондеркоманда СД» (штурмбанфюрер СС Ф. Кранебіттер);
- група німецької таємної поліції м. Харків (начальник – комісар поліції Карган та його заступник – секретар поліції Вульф);
- 560 група ГФП при штабі 6-ї німецької армії [18, арк. 88].

У ролі обвинувачених були обрані військовослужбовці Вермахту та співробітник СД: гауптман (капітан) В. Лангхельд – абвер-офіцер табору для військовополонених «Дулаг–205»; унтерштурмфюрер СС (лейтенант) Г. Ріц – заступник командира роти зондеркоманди СД м. Таганрог; обер-єфрейтор Р. Рецлав – чиновник 560-ї групи німецької таємної поліції (ГФП). Разом із німцями до кримінальної відповідальності був притягнений громадянин СРСР М. Буланов – водій ЗК 4а. Попереднім слідством була доведена участь обвинувачених у масових стратах цивільного населення та військовополонених на Харківщині. «Провина всіх вищезазначених осіб та вчинених ними злочинних дій повністю доведена проведеним розслідуванням, з огляду на це, всі вони підлягають кримінальній відповідальності за злочини, скоєні ними щодо

радянських громадян на радянській території, згідно з кримінальним законодавством Союзу РСР», – підсумовувалося в Обвинувальному висновку [18, арк. 88–91].

Таким чином, військові злочини, скоєні гітлерівською Німеччиною та її союзниками на окупованих територіях, викликали осуд країн – членів Об'єднаних Націй та привели до розуміння необхідності справедливої відплати. Держави з різним суспільно-політичним устроєм опинилися перед схожими викликами, а саме: як покарати ворожих солдатів та власних громадян, причетних до звірств воєнного часу. У результаті було вирішено покластися на систему кримінального правосуддя. Попри недемократичність радянського режиму, необхідно зауважити значний внесок СРСР в справу покарання воєнних злочинів нацизму.

3.2. Організація та проведення суду над воєнними злочинцями в м. Харків

Перший та єдиний, аж до 20 листопада 1945 р., на території країн Об'єднаних Націй показовий суд над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини – був проведений 15–18 грудня 1943 р. в м. Харків. За участь «у масовому і звірячому винищенні радянських громадян» на лаву підсудних потрапили гауптман Вільгельм Лангхельд, унтерштурмфюрер СС Ганс Ріц, обер-ефрейтор Рейнгард Рецлав та колаборант – водій ЗК 4а Михайло Буланов. Судову справу «Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харків і Харківській області під час їх тимчасової окупації» розглядав Військовий трибунал 4-го Українського фронту у наступному складі: голова – генерал-майор юстиції А. М. М'ясников, члени трибуналу – полковник юстиції М. О. Харчев та майор юстиції С. С. Запольський. Державним обвинувачем виступав полковник юстиції М. К. Дунаєв, секретарем суду – капітан юстиції М. М. Кандибін. За призначенням суду, захисниками обвинувачених були відомі московські адвокати. Найдосвідченіші з них – М. В. Коммодов та С. К. Казначеев – брали участь у Московських процесах 1936–1938 рр., останній також – у Краснодарському показовому суді [132, с. 3]. Їм

довірили захищати німців. Долею колаборанта опікувався адвокат М. П. Белов [18, с. 92].

До перекладу німецькою мовою було залучено військових перекладачів, співробітників ГУКР «Смерш» НКО, які брали участь у допитах підсудних ще під час попереднього слідства на Луб'янці [18, арк. 93]. Вони були знайомі з обвинуваченими, знали матеріали справи й під час проведення слухань не давали підсудним німцям схибити [48, арк. 49, 74; 51, арк. 145; 17, арк. 38, 53, 76].

У судовому процесі взяли участь також провідні спеціалісти судової медицини.

Для висвітлення процесу в пресі були запрошені відомі журналісти, письменники, пропагандисти. Центральні друковані видання представляли О. М. Толстой – газету «Правда», І. Г. Еренбург та К. М. Симонов – газету «Красная Звезда», Л. М. Леонов – «Известия». Про Харківський суд писали публіцисти, письменники, поети – Д. Й. Заславський, О. В. Кононенко, П. Й. Панч, М. Т. Рильський, Ю. К. Смолич, В. М. Сосюра, П. Г. Тичина тощо [134, с. 86–129].

Крім радянських представників преси, перебіг судового розгляду висвітлювали акредитовані в СРСР кореспонденти провідних західних агентств: Р. Паркер – від британської «The Times», Е. Л. Джеймс – американської «The New York Times», Харш – від радіомовної компанії «Colombia», Ж. Шампенуа – від французької «La France combattante», представники британських газет «Daily Express» та «Sunday Express», відомий американський журналіст Е. Стівенс. Іноземні кореспонденти прибули лише на останній день судового засідання та страту злочинців [267, р. 111]. Це, ймовірно, було пов'язане з тим, що в радянського керівництва були певні побоювання щодо ставлення союзників з Антигітлерівської коаліції до проведення суду. Передусім турбувала реакція урядів Великобританії та США. Коли ж стало зрозуміло, що попри те, що обвинувачені були іноземцями, вони поведуть себе цілком контрольовано, процес проходить у відповідності до затвердженого «сценарію», а союзники ще не

визначилися зі своєю позицією [160; 116, с. 269–270], було прийняте рішення запросити іноземних кореспондентів на фінальну частину суду [154; 116, с. 271].

Показовий процес відбувався в приміщенні Харківського академічного театру опери та балету на вулиці Римарській, 21, яке, попри воєнне лихоліття, досить добре збереглося [116, с. 233]. Потрапити до переповненої судової зали на ранкове або вечірнє засідання можна було лише за спеціальною одноразовою перепусткою, яка мала відповідний штамп. Склад присутніх постійно змінювався для того, щоб максимальна кількість харків'ян змогла відвідати судові засідання [266, с. 53; 267, р. 111]. Видовищне засідання військового трибуналу підсилювалося яскравим світлом прожекторів, встановлених операторами, які фільмували кожну хвилину суду з усіх можливих ракурсів. За матеріалами Харківського процесу відомий радянський кінорежисер І. П. Копалін створив документальний фільм «Суд іде» [63]. За мотивами судового процесу було знято англомовні фільми «Звірства» та «Ми звинувачуємо», які демонстрували у Великобританії та США [267, р. 111–112, 117; 531, р. 202].

Судовий процес проходив за західним зразком: було проведено опитування підсудних, свідків, заслухано висновки судово-медичної експертизи та встановлено факти масового знищення цивільного населення та військовополонених. Е. Стівенс зазначав: «Обвинувачені та їхні захисники мали можливість висловлювати свою думку, робити доповнення. Кожне вимовлене слово, аж до останньої коми, було перекладене німецькою мовою» [267, р. 112; 116, с. 234]. Високий рівень підготовки та проведення судового процесу відзначали журналісти зарубіжних агентств та міжнародні спостерігачі. «Американські кореспонденти, присутні під час останнього судового засідання у Харкові та під час страти засуджених, були твердо переконані у провині підсудних та в об'єктивності радянського обвинувачення щодо скоєних кривавих злочинів. Вони стверджували, що росіяни детально дотримувалися правових норм під час судового розгляду і заявляли про відсутність ознак будь-якого примусу», – підкреслювалося в телеграмі А. Гаррімана – посла США в Радянському Союзі [154; 115, с. 271].

Харківський процес готували досвідчені «сценаристи» каральних органів. Про це свідчать як матеріали попереднього слідства [17, арк. 1–92], так і безпосередньо протоколи судового процесу [18, арк. 92–217]. На суді обвинуваченим ставили ідентичні питання, що й на попередньому слідстві, чим спонукали надавати заздалегідь завчені відповіді. Часто в запитанні вже містилася відповідь [18, арк. 130; 17, арк. 86]. Якщо підсудний відволікався, питання повторювали, відповідача повертали на початок розповіді, отримуючи інформацію, яку хотіли оприлюднити [17, арк. 48].

Усі промови були емоційно насичені, продумані до дрібниць та містили жахливі подробиці. Крім того, обвинувачені мали «нестримне бажання зізнатися у своїх злочинах». Вони буквально насолоджувались описом своїх зlodіянь, доповнюючи їх усе новими моторошними деталями [267, р. 112].

Щоб продемонструвати масштабність злочинів, вчинених нацистами на окупованій території Харківської області, до відповідальності були притягнені представники різних структурних підрозділів Вермахту, СС та поліції. У ролі обвинувачених були обрані військовослужбовці невисокого рангу, дрібні виконавці злочинної волі нацистського керівництва на місцях. Для того, щоб ідентифікувати приналежність німців до відповідних військових та каральних підрозділів, вони постали перед судом у військовій формі, зі знаками розпізнавання та нагородами. Так, В. Лангхельд мав три нагороди: «Залізний хрест» II класу, хрест «За воєнні заслуги» II класу та медаль «За зимову кампанію на Сході 1941/42» [17, арк. 77]. Г. Ріц був нагороджений медаллю «Хрест воєнних заслуг» II класу за цивільну службу, Р. Рецлав – медаллю «За зимову кампанію на Сході 1941/42» [18, арк. 93–94]. Державні відзнаки були витлумачені обвинуваченням як заохочення з боку німецького уряду до вчинення військовослужбовцями Вермахту, ГФП та СС злочинів та звірств на території СРСР [18, арк. 120; 48, арк. 48].

У ході судового розгляду Військовим трибуналом 4-го Українського фронту було проведено опитування підсудних, свідків, заслухано висновки судово-

медичної експертизи та встановлено наступні факти щодо обвинувачених та їх злочинної діяльності.

Вільгельм Лангхельд народився 1891 р. в сім'ї чиновника в м. Франкфурт-на-Майні. Учасник Першої світової війни, у передвоєнний час працював чиновником міської управи в рідному місті. 1933 р. вступив до націонал-соціалістичної партії Німеччини. З 1941 р. перебував на Східному фронті, служив у німецькій військовій контррозвідці, мав чин капітана. 31 січня 1943 р. потрапив у радянський полон у м. Сталінград та був притягнутий до відповідальності ГУКР «Смерш» НКО у зв'язку з розслідуванням злочинів нацистів проти радянських військовополонених у пересильному таборі «Дулаг 205», що знаходився біля с. Олексіївка під Сталінградом. У цьому таборі В. Лангхельд виконував обов'язки абвер-офіцера. Він повідомив слідство про те, що із чотирьох тисяч бранців три тисячі померли від голоду, катувань чи були розстріляні. За його словами, подібні злочини мали місце в Дарниці під Києвом, Дергачах біля Харкова, у Полтаві й Розсоші, де підсудний проходив службу [131, с. 356–363]. Обвинувачений В. Лангхельд визнав свою участь у знущаннях над військовополоненими та цивільним населенням, а також причетність до убивства щонайменше 100 осіб. Він підтвердив, що діяв за прямими вказівками німецького уряду та військового командування, яке націлювало своїх підлеглих на знищення максимальної кількості «расово неповноцінних» радянських полонених [18, арк. 117–119].

Інший підсудний, Ганс Ріц, народився в професорській родині 1919 р. в м. Марієнвердер. Він отримав вищу юридичну освіту в Кенігсберзькому університеті, займався музикою. 1937 р. вступив до націонал-соціалістичної партії Німеччини. З 1941 по 1943 рік працював юристом у м. Познань. У травні 1943 р. потрапив під так звану «тотальну мобілізацію» й був відправлений на Східний фронт. Обіймав посаду заступника командира роти СС при СД м. Таганрог, мав звання унтерштурмфюрера СС [18, арк. 127]. З 31 травня до 5 червня 1943 р. Г. Ріц проходив «стажування» в поліції безпеки та СД м. Харків. Він зізнався, що 3 червня 1943 р. особисто брав участь у розстрілі 300 в'язнів поблизу селища Подвірки, неподалік від Харкова [52, арк. 160]. Подальша злочинна діяльність

Г. Ріца проходила в м. Таганрог. Його підрозділ був підпорядкований зондеркоманді СД і виконував каральні функції (розстріли, примусову евакуацію населення, перевезення та охорону арештованих). Він визнав, що за його особистим наказом було вбито 300 осіб [18, арк. 127–138].

Рейнгард Рецлав народився 1907 р. в м. Берлін у сім'ї службовця лікарняної страхової каси. Отримав середню освіту, до війни працював у редакції франкфуртської газети. З травня 1940 р. призваний до армії, отримав спеціальність радиста в артилерійській частині, брав участь у поході проти Франції. Пізніше через непризовний вік був переведений до охоронного батальйону [18, арк. 138]. Після навчання в окремому батальйоні «Альтенбург» 1941 р. Р. Рецлав проходив службу в 560-й групі німецької таємної поліції в званні обер-єфрейтора допоміжної поліції. 560-а група ГФП підпорядковувалася 6-й німецькій армії й дислокувалася в Житомирі, Іванкові, Переяславі, Лубнах, Полтаві, де залишила свій кривавий слід. Перебуваючи на службі в зовнішній команді 560-ї групи ГФП – «таємній поліції» м. Харків під час ведення слідчих дій, він застосовував тортури до арештованих, фальсифікував справи. Зокрема, ним була сфабрикована справа щодо осіб, які начебто займалися антинімецькою діяльністю. До списку були занесені 25 робітників Харківського тракторного заводу та Харківської міської електростанції, 15 з них згодом були розстріляні, а інші 10 – отруєні в «душогубках» [18, арк. 145–147].

Крім того, значну увагу радянське слідство звернуло на постать «зрадника Батьківщини» – Михайла Петровича Буланова, 1917 р. н., уродженця станції Джанібек Казахської РСР, росіянина за національністю, безпартійного. У вересні 1941 р. під Києвом М. Буланов потрапив у полон, згодом добровільно вступив на службу до зондеркоманди 4а. «Працюючи шофером на вантажній автомашині у відділенні гестапо ЗК 4а з 22 жовтня 1941 року до лютого 1943 року, я їздив з гестапівцями на арешти радянських громадян, возив їх на місце розстрілу», – зізнався обвинувачений [17, арк. 83–84]. 9 серпня 1943 р. слідчим відділом контррозвідки «Смерш» Красногірського спецтабору № 174 в ході «фільтрації» був заарештований колишній старший сержант РСЧА М. Буланов, який після

звільнення м. Курськ намагався потрапити до лав Червоної армії. У ході розслідування була встановлена його служба в ЗК [324, с. 158]. На попередньому слідстві підсудний дав досить детальні покази стосовно каральної діяльності ЗК 4а в м. Харків [17, арк. 83–92]. Проте на суді були згадані лише три найбільш «яскраві» епізоди злочинної діяльності М. Буланова: розстріли 900 пацієнтів Українського психоневрологічного інституту та 60 дітей у станиці Нижнє-Чирська Сталінградської області, а також знищення місцевого населення шляхом отруєння в газвагені [18, арк. 151–156].

Приклад обвинуваченого в державній зраді та участі в масовому знищенні цивільного населення М. Буланова мав стати застереженням для населення всіх окупованих нацистами територій Радянського Союзу. Слідчі органи приділили значну увагу формуванню збірного образу зрадника й душогуба. Протоколи допитів М. Буланова містять детальні описи, наповнені художньою образністю [116, с. 59; 17, арк. 88]. Стосовно розстрілу дітей у Нижнє-Чирській радянська письменниця Олена Кононенко пригадувала: «Ми слухали зізнання зрадника і казали один одному: «Що ж це таке?». І ми не могли втримати сліз. А Буланов? Уявіть собі, ця потвора теж плакала. «Багато я бачив їхніх картин, але так як було з цими малютками (він так і сказав: малютками), як ми вели їх до ями... не бачив...» [134, с. 117].

Однією з основних статей обвинувачення на Харківському процесі стало застосування німецькими каральними органами «газових автомобілів». На показовому суді в Краснодарі (14–17 липня 1943 р.) вперше були широко оприлюднені відомості про масове знищення цивільного населення шляхом отруєння радянських громадян окисом вуглецю в спеціально обладнаних автомобілях, які отримали назву «газвагени», або «душогубки» [132, с. 5–6]. У подальшому факти використання газвагенів на Харківщині були дуже ретельно вивчені під час попереднього слідства та детально висвітлені в ході проведення Харківського трибуналу. Зокрема, розділ I Обвинувального висновку був цілком присвячений застосуванню гітлерівцями «душогубок» для проведення масових страт місцевого населення в Краснодарі та Харкові [18, арк. 72–79]. Крім того,

остання правка, внесена 18 грудня 1943 р. до проекту вироку, стосувалася саме уточнення терміну «газваген» та деталізації принципу його дії й методів застосування [468, с. 317–318]. Така увага до деталей свідчила про важливе значення, яке керівництво СРСР надавало висвітленню цього питання.

Радянськими слідчими органами «душогубка» була ідентифікована як «великий закритий автомобіль темно-сірого кольору з дизель-двигуном». Всередині ця машина була облицьована оцинкованим залізом, у задній частині кузова знаходилися двостулкові двері, які герметично зачинялися. Підлога була обладнана дерев'яною решіткою, під якою проходила труба з отворами, через які до кузова потрапляли відпрацьовані гази з вихлопної труби двигуна автомобіля. Відпрацьовані гази дизельного двигуна містили окис вуглецю високої концентрації, який надходив до кузова «душогубки», викликав швидке отруєння й смерть від задухи закритих у ньому людей [18, арк. 73–74]. Чому радянське слідство наполягало на застосуванні в газвагені саме дизельного двигуна, достеменно невідомо. Більшість транспортних засобів та механізмів Третього Райху працювала на бензині. У вихлопах бензинового двигуна внутрішнього згоряння міститься більша концентрація СО (оксид вуглецю), ніж у дизелі. Можливо через те, що дизельний двигун мав високий вміст сажі у відпрацьованих газах, він здавався радянським слідчим більш брудним. До того ж у Німеччині, яка відчувала гостру нестачу нафтопродуктів та пального, під час Другої світової війни були досить розповсюджені газогенераторні автомобілі. Відпрацьовані гази двигуна внутрішнього згоряння, що працював на дизелі чи бензині, містили в два рази меншу концентрацію окису вуглецю, чим той самий двигун на генераторному газі [450, с. 132].

Покази підсудних В. Лангхельда, Г. Ріца, Р. Рецлава, М. Буланова й свідків І. Бойка, У. Підкопай містили доволі розлогі описи «газового автомобіля» та інформацію щодо його застосування не тільки в Харківській області, а на інших окупованих нацистами територіях СРСР [17, арк. 78–80; 18, арк. 74–79]. Матеріали слідчих справ містять численні виправлення, що вносилися в ході проведення розслідування до протоколів допитів. Радянське слідство наполегливо

та цілеспрямовано корегувало свідчення обвинувачених та свідків щодо «газового автомобіля» з метою уніфікації показів.

Описи газвагена, викладені В. Лангхельдом та Г. Ріцем, загалом збігаються й цілком відповідають офіційній версії. Обидва вони, перебуваючи у відрядженні в м. Харків у травні – червні 1942 р. та в травні – червні 1943 р. відповідно, спостерігали за завантаженням арештантів до «душогубки» на вулиці Чернишевській, 76 та в тюрмі СД на вулиці Чернишевській, 21. Про призначення даних автомобілів вони дізналися від своїх знайомих – співробітників СД капітана Войтона та лейтенант Якобе [17, арк. 78–79; 18, арк. 128; 52, арк. 159].

Свідчення чиновника Р. Рецлава щодо газвагена загалом нічим не відрізнялися від показів інших підсудних [17, арк. 41–42]. Хоча є деяка плутанина з описом кольору «душогубки». У протоколі допиту від 15 вересня 1943 р. він охарактеризував її як чорну закриту автомашину [17, арк. 41]. А вже 27 вересня 1943 р. Р. Рецлав заявив, що «душогубка» – це велика автомашина темно-сірого кольору із закритим металевим кузовом [17, арк. 49]. М. Буланов додав деталі, повідомивши, що це двохосна 5–7-тонна вантажівка з 6-циліндровим двигуном та дерев'яним кузовом. Шофером на ній був німець, років 35–36 [17, арк. 88; 18, арк. 153–155].

Найбільш ґрунтовний опис газвагена та особливостей його конструкції ми знаходимо в свідченнях водія команди ЗК 4а та АК 5 І. С. Бойка, якому доводилось її ремонтувати. Він розповів, що сам автомобіль був виготовлений на французькому заводі «Діана», кузов – у Німеччині. Машина п'ятитонна, сірого кольору, мала шестициліндровий бензиновий двигун. Вона була схожа на вагон і мала наступні розміри: довжину – 5 м, ширину – 2,5 м і таку ж висоту. Дерев'яний кузов «душогубки» зсередини був облицьований оцинкованим залізом, двері для герметичності – оббиті гумою. На підлозі лежала дерев'яна решітка, під якою знаходилася металева труба діаметром 1,5 дюйма. Ця труба була прокладена до кабіни водія, в якій знаходився балон з отруйним газом, що мав наступні розміри: висоту – 20–25 см, ширину – 35–40 см, довжину – 60 см. Від двигуна до балона ніякого з'єднання не було. Під час руху водій повертав ручку крана бака, з якого

надходив отруйний газ. І. С. Бойко підкреслив, що до кузова подавалися не відпрацьовані гази двигуна автомобіля, а інший отруйний газ, який мав приємний запах. Отруйний газ зберігався в бочках ємністю 30 л на складі в гаражі СД на вулиці Рибній, 8 [17, арк. 186–189; 30, арк. 236–237]. Проте ці покази йшли в розріз з загальноприйнятою версією слідства, тому в листопаді – грудні 1943 р. вищезазначені свідчення І. Бойка зазнали змін та відповідним чином були відкореговані слідчими ГУКР «Смерш» НКО. У протоколі допиту від 28 листопада 1943 р. І. Бойко «змінив» свою думку. Зокрема він підтвердив, що до кузова газвагена було підведені 2 труби діаметром 1,5 дюйма, які були «з'єднані з вихлопною трубою двигуна» [17, арк. 197].

Свідок У. М. Підкопай спочатку повідомила, що «душогубка», яку вона бачила на власні очі, була схожа на автобус та пофарбована в темно-зелений колір [17, арк. 205]. Згодом у протоколі допиту від 16 жовтня 1943 р. вона описала її як велику вантажну машину без вікон, чорного кольору. Угорі знаходився невеликий отвір, в який були вставлені колосники. Під час руху автомобіля вони крутилися [41, арк. 151]. У показах У. М. Підкопай від 2 грудня 1943 р. «душогубка» набула загальноприйнятого темно-сірого кольору [17, арк. 209].

Щодо використання газвагена в м. Харків слідству вдалося встановити наступні відомості. Місцем постійної дислокації «душогубки» була вулиця Чернишевська, 76. Тут розміщалася ЗК 4а, у розпорядженні якої даний автомобіль перебував [17, арк. 50–51, 59, 78, 186]. «Під час завантаження до машини, від виходу з підвалів слідчого відділу гестапо до дверей «душогубки» шикувались озброєні палицями та дубинками гестапівці. Крізь стрій гнали приречених на смерть радянських громадян, їх били дубинками, копали ногами, жінок волокли за волосся. Якщо траплялась жінка з немовлям, то його виривали з рук матері й кидали під ноги вже завантаженим в «душогубки», після чого туди ж палицями заганяли матір», – так описав процес завантаження до газвагена М. Буланов. Під час руху люди, що знаходилися в «душогубці», труїлися чадним газом і гинули [17, арк. 88]. Місцем розвантаження жертв газвагена в основному були старі бараки Харківського тракторного заводу (ХТЗ). Р. Рецлав розповів, що тіла

отруєних складали в бараки, обливали бензином і підпалювали. За його підрахунками, один барак вміщував понад 300 трупів. І таких бараків, за словами співробітника СД Камінського, було спалено від 6 до 10. Пізніше місця пожарищ засипали сміттям та шлаком [17, арк. 60, 65, 89]. Крім спалення останків жертв «душогубки», за свідченням Р. Рецлава, їх також закопували в «яру на південній околиці Харкова» [17, арк. 50]. Можливо, мова йшла про місце масових страт у Дробицькому Яру, хоча судово-медична експертиза не підтвердила даного факту. За даними слідства, у червні 1942 р. трупи отруєних окисом вуглецю вивозили в Сокольники, а в червні 1943 р. – у с. Подвірки Дергачівського району Харківської області [17, арк. 50, 89].

Стосовно перебування «душогубки» на Харківщині свідок І. С. Бойко показав наступне. «Газовий автомобіль» прибув до Харкова в січні–лютому 1942 р. й знаходився тут до 12 червня 1942 р. «Перший час «душогубка» робила щоденно по декілька рейсів у район ХТЗ, приблизно з березня 1942 р. вона стала возити людей рідше», – свідчив І. С. Бойко [17, арк. 187]. Після цього газваген разом з частиною команди ЗК 4а виїхав до м. Вовчанськ Харківської області, де перебував упродовж 10 днів. За цей час зондеркоманда встигла отруїти в «душогубці» щонайменше 80 пацієнтів місцевого будинку інвалідів та 10 осіб із числа обслуговуючого персоналу. 1 липня 1942 р. команда ЗК 4а переїхала до м. Короча Белгородської області, а «душогубка» вирушила в невідомому напрямку [30, арк. 237–238; 17, арк. 188].

Щодо кількості жителів Харківщини, знищених у газвагені, підсудні назвали лише приблизні цифри, які неможливо ні підтвердити, ні спростувати. За підрахунками Р. Рецлава, за березень – червень 1942 р. в Харкові в «душогубці» було вбито не менше 8 тисяч осіб. Тільки в бараках ХТЗ, на його думку, на початку 1942 р. було спалено до 5 тисяч отруєних у «газовому автомобілі» [17, арк. 50, 66]. За період нацистської окупації Харкова шляхом застосування газвагена, за припущенням Р. Рецлава, нацисти знищили біля 30 тисяч осіб [17, арк. 61]. М. Буланов у свою чергу говорив, що «протягом зими й весни 1942 р. в м. Харків гестапівці винищили декілька тисяч радянських громадян, зокрема

людей похилого віку, жінок та дітей» [17, арк. 89]. Загалом кількість жертв газвагена встановити неможливо. Імовірно, головними її жертвами стали представники єврейської громади м. Харків, а також інші небажані, з точки зору нацистів, категорії місцевого населення (комуністи, члени руху опору, люди з фізичними вадами тощо).

Газваген мав досить ненадійну конструкцію, часто ламався. Так, у лютому 1942 р. він декілька разів виходив з ладу і його притягували для ремонту в гараж СД на вулицю Рибну, 8. Саме тоді свідок І. Бойко детально ознайомився з конструкцією цього спеціально обладнаного автомобіля. Німець-водій продемонстрував «машину смерті» в дії, відкривши двері кузова. Там знаходилося 68 щільно притиснутих один до одного отруєних людей, їхні «обличчя були спотворені, розпухлі, у декого очі були до того страшні, що неможливо було дивитись, як видно, люди помирали в страшних муках». Через тиждень газваген зіпсувався знову, його відбуксировали в гараж СД. Для ремонту потрібен був тривалий час, тому людей, яких не встигли отруїти, вивели і розмістили в камерах при гаражі [30, арк. 236–237; 17, арк. 188]. Даний факт підтвердила У. Підкопай, яка стала свідком розвантаження газвагена на вулиці Рибній, а також водій «душоубки» В. Фіндейзен [17, арк. 188; 458, с. 76].

Зважаючи на вищезазначене, та з огляду на те, що «газовий автомобіль» був лише один, застосування його нацистами на Харківщині мало досить обмежений характер. Основна кількість цивільного населення та військовополонених була знищена німецькими каральними органами шляхом розстрілів [30, арк. 188]. Це знайшло підтвердження у висновках судово-медичної експертизи [18, арк. 12–67]. Попри те, що газваген не був основним засобом масового знищення населення, радянська пропаганда досить активно використовувала його як доказ застосування нацистами політики винищення на території СРСР.

На Харківському судовому процесі обвинувачені та свідки не тільки детально описали зовнішній вигляд та принцип дії «душоубки», а й виявилися досить обізнаними щодо географії її застосування. Зокрема В. Лангхельду було відомо про використання газвагена в містах Полтаві, Смоленську, Києві [17,

арк. 80]. Г. Ріц розповів про «Г-автомобілі» в м. Лентшюц, поблизу Варшави, а також пригадав, що чув про застосування «душоубок» у містах Варшаві, Ризі, Вітебську та Краснодарі [52, арк. 156; 18, арк. 136]. Р. Рецлав повідомив, що «газовий автомобіль» використовували в містах Житомир, Мінськ, Смоленськ та Вінниця [17, арк. 59–63]. М. Буланов чув, що «душоубку» посиляли в м. Розсош Воронежської області [17, арк. 90]. І. Бойко підтвердив застосування газвагена в м. Київ на початку 1943 р. [17, арк. 202]. Рядовий саперної частини К. Кош розповів, що в травні 1943 р. на власні очі бачив «душоубку» біля с. Стрітенка, що поблизу Волновахи, а також чув від товаришів по службі про застосування газвагенів у містах Смоленськ, Вітебськ, Белгород та в районі Сталінграда [18, арк. 167–168]. Окружний комісар м. Мелітополь оберштурмбанфюрер СС Г. Гейніш повідомив про те, що «газовий автомобіль» був виготовлений на замовлення СД та підтвердив використання газвагенів для знищення цивільного населення на окупованих територіях [18, арк. 75]. Крім того, він вперше публічно засвідчив застосування нацистами в концтаборі Аушвіц отруйних газів для масового знищення в'язнів. «Осіб, що підлягали страті, спочатку розміщали в бараці з написом «дезінфекція», де роздягались чоловіки окремо, жінки та діти окремо. Згодом їм наказували перейти в інший барак з написом «баня». Під час миття відкривали спеціальні клапани, у приміщення надходив газ, від якого люди помирали. Потім померлих спалювали в спеціальних печах, в яких одночасно можна було спалити до 200 трупів» [18, арк. 161].

Наступними пунктами обвинувачення на Харківському судовому розгляді стали воєнні злочини нацистів, пов'язані з масовим знищення цивільного населення та військовополонених. Про криваві розправи, що вчиняли німецькі каральні органи впродовж 1942–1943 рр. у Лісопарку, свідчили жителі харківських Сокольників О. П. Беспалов та Д. В. Даниленко. За словами О. П. Беспалова, під час масових страт «...гітлерівські звірі знищили декілька тисяч радянських громадян... Серед них були і військовополонені, і жінки, і маленькі діти, і дуже старі люди» [17, арк. 184–185].

Радянське судочинство намагалось не загострювати увагу на категоріях населення, які підлягали тотальному винищенню. Це стосувалось євреїв, яких насильно переселили в бараки Харківського станкобудівного та тракторного заводів, пацієнтів Харківської психоневрологічної й Стрілчанської психіатричної лікарень, будинку інвалідів м. Вовчанськ Харківської області, вихованців Нижне-Чирського дитячого будинку для осіб з ментальними порушеннями. Усі вони були безжально вбиті нацистськими каральними органами. На судовому розгляді їх ідентифікували як «мирних радянських громадян» [17, арк. 77, 85–86, 198; 18, арк. 187]. Так, наприклад, у своїх показах від 13 вересня 1943 р. свідок І. С. Бойко повідомив про те, що за наказом коменданта м. Харків у районі ХТЗ було зібрано 14–15 тисяч євреїв, яких згодом гестапівці знищили. Після відповідного опрацювання слідчими ГУКР «Смерш» НКО в протоколі допиту того ж таки І. С. Бойка від 28 листопада 1943 р. єврейське населення вже отримало назву «радянські громадяни не бажані для німців» [17, арк. 186, 193].

Крім того, щоб не перенасичувати матеріали справи численними подробицями, радянським слідством були обрані найбільш значимі й відповідним чином опрацьовані факти. До матеріалів судової справи не увійшли, наприклад, відомості про розстріли та спалення трупів ув'язнених у зруйнованому корпусі на території тюрми СД, страту заручників у дворі готелю «Інтернаціонал» тощо [17, арк. 66–67; 40, арк. 159; 44, арк. 12].

Харківським трибуналом розглядалось також питання про порушення нацистами укладених міжнародних угод стосовно поводження з полоненими. «Однак, нехтуючи всіма міжнародними правовими нормами, німецько-фашистські головорізи систематично знищували та знищують радянських поранених військовополонених», – зазначалося в протоколах судової справи. Зокрема, про трагедію, що сталася в березні 1943 р. в 1-му армійському сортувальному госпіталі 69-ї армії, який знаходився за адресою Трінклера, 5, детально розповіли його колишні працівники – професор Є. С. Катков, лікар Г. З. Джинчвеладзе, медсестра В. А. Сокольська та свідок М. О. Козлова. Їх покази були емоційно насичені та наповнені порівняннями. Так у частині, де йшла

мова про знищення есесівцями 1-ї танкової дивізії СС Лейбштандарте-СС «Адольф Гітлер» поранених бійців, лікар Г. З. Джинчвеладзе висловлювався так: «Все нові і нові групи гітлерівських шакалів з'являлись на території госпіталю, вони як голодні звірі розсипались по будівлі лікарні...» [17, арк. 249]. Медсестра В. О. Сокольська додавала: «Люди падали, обливаючись гарячою кров'ю, а німецькі підлі садисти, спостерігаючи за їх болісною смертю, пританцьовували на місці, горлали «гут» тощо [17, арк. 239]. Апогеєм «вишуканої дикості» стало розп'яття ще живого червоноармійця на воротах сараю медінституту: «Обидва німці накинулися на напівживу людину та, зірвавши з неї одяг, почали прибивати [цвяхами] її до стіни на втіху собі та іншим німецьким нелюдам» [18, арк. 182].

Щодо жахливих умов утримання військовополонених і цілеспрямоване масове знищення їх у таборах розповів фельдфебель Г. Янчі, який був писарем при офіцерові Абверу «Дулаг 231». Свідок детально описав ситуацію, яка склалася в пересильному таборі «Дулаг 231» під час його перебування в м. Вязьма. «Табір після того як туди можна було зайти мав жахливий вигляд. Майданчик перед фабричною будівлею перетворився на ціле море багнюки, яка місцями сягала півметра, і в цій багнюці були поховані сотні трупів військовополонених та трупів цивільних осіб. Так, можна було бачити в одному місці підняту руку, в іншому – ногу, ще далі – голову... Я ніколи раніше не міг уявити, що людина перед смертю може бути настільки виснаженою. Вони були настільки виснажені, що їх трупи мали вигляд обтягнутого шкірою скелета», – навів жахливі подробиці Г. Янчі. Подібний стан речей, за словами свідка, спостерігався в багатьох таборах, зокрема, і в харківському «Шталаг 363» [18, арк. 169–175].

Підсудних також змушували характеризувати політику німецького уряду та верховного командування в цілому. На судовому засіданні вони наводили конкретні цифри знищених цивільних та військовополонених у різних місцевостях СРСР. Дивує обізнаність обвинувачених, які, маючи невисокі звання, володіли оперативною інформацією не тільки щодо методів знищення, а й знали загальну кількість убитих нацистами. На думку В. Лангхельда, яка цілком

співпадала з даними слідства, на території м. Харків і Харківської області за час німецької окупації було вбито більше 30 тисяч людей, стільки ж, а може й більше, – у Києві, 15 тисяч – у Полтаві [18, арк. 119]. Г. Ріц назвав загальне число знищених у Харкові з березня по червень 1943 р., яке, за його словами, складало 20 тисяч осіб [116, с. 47; 52, арк. 161]. Р. Рецлав повідомив суд щодо кількості радянських громадян, страчених у Житомирі, Києві, Переяславі, Лубнах. Відповідно до його підрахунків, у Харкові тільки із застосуванням газвагенів було знищено близько 30 тисяч осіб і не менша кількість була розстріляна та замучена в тюрмах і таборах [17, арк. 44, 61]. Імовірно, дані цифри були вкладені в покази підсудних радянськими слідчими органами.

Крім того, обвинувачення вдавалося до округлення в бік збільшення чисельності жертв нацизму. Судово-медична експертиза, дослідивши 13 ям-могил, дійшла висновку, що там знаходиться приблизно 24 тисячі трупів [18, арк. 13]. У слідчих же матеріалах мова йшла вже про 30 тисяч осіб, які були вбиті німецькою окупаційною владою на Харківщині [18, арк. 87]. В акті від 5 вересня 1943 р. судмедексперти назвали приблизну кількість людей, розстріляних у Дробицькому Яру, яка становила 13–16 тисяч осіб [44, арк. 86]. У вироку Військового трибуналу 4-го Українського фронту від 18 грудня 1943 р. було зазначено, що «за розпорядженням гестапо, з міських квартир було переселено в бараки, розташовані на території Харківського тракторного заводу, близько 20 000 мирного радянського населення», яке згодом було розстріляне німцями в «найближчій балці» [18, арк. 220].

Враховуючи покази підсудних і свідків, а також спираючись на результати судово-медичної експертизи, радянське слідство дійшло висновку, що злочини, скоєні нацистами, – це не випадкові факти звірств окремих німців чи підрозділів, а спланована програма винищення населення СРСР. Були названі головні «натхненники» та винуватці масових убивств – А. Гітлер, Г. Герінг, Й. Гебельс, Г. Гімmlер. Судовим слідством була доведена участь солдатів і офіцерів німецької армії, а також каральних органів у масових убивствах цивільного населення та військовополонених, зокрема, 1-ї танкової дивізії СС Лейбштандарте-СС «Адольф

Гітлер» під командуванням обергрупенфюрера СС Й. Дітріха; 3-ї танкової дивізії СС «Мертва голова», якою командував групенфюрер СС М. Зімон; поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків», очолюваної штурмбанфюрером СС Ф. Кранебіттером; групи «таємної поліції» м. Харків (комісар поліції В. Карган) [18, арк. 206–207]. Необхідно зазначити, що в заключній промові державного обвинувача та у вирокі Військового трибуналу [18, арк. 207, 219] з переліку винуватців вчинення звірств на Харківщині зникли деякі підрозділи й особи, провина яких, відповідно до Обвинувального висновку, вважалася доведеною попереднім слідством. Це – 560-а група ГФП при штабі 6-ї німецької армії під керівництвом комісара поліції Меріца, а також заступник начальника групи німецької таємної польової поліції м. Харків секретар поліції Вульф [18, арк. 87–88].

У своїй промові прокурор констатував грубі порушення Німеччиною правил ведення війни, затверджених міжнародними угодами, – Гаазької конвенції 1907 р. та Женевської конвенції 1929 р. «Оскільки війна з боку нацистської Німеччини носить характер широко організованого воєнного розбою, то кримінальна відповідальність за вчинені злочини має бути покладена як на натхненників, так і на виконавців злочинів...», – заявив у своїй заключній промові державний обвинувач М. К. Дунаєв. Адже ці злочини були скоєні не лише за наказами німецького уряду та Верховного командування гітлерівської Німеччини, а й із власної ініціативи підсудних. Тому посилання на накази вищого командування не звільняють їх від кримінальної відповідальності. Спираючись на Московську декларацію, прокурор дійшов висновку, що обвинувачені громадяни Німеччини В. Лангхельд, Г. Ріц, Р. Рецлав та «зрадник Батьківщини» – громадянин СРСР М. Буланов підлягали дії радянських законів як кримінальні злочинці [18, арк. 206–207].

У свою чергу обвинувачені, намагаючись уникнути відповідальності, посилалися на накази вищого командування, необхідність дотримання дисципліни та особливості виховання в дусі націонал-соціалізму. Так, В. Лангхельд та Р. Рецлав стверджували, що злочини, які вчинялися на окупованій території, – це

результат виховання в дусі вчення про расову перевагу німців над неповноцінними народами СРСР, які підлягали фізичному знищенню [17, арк. 62, 77]. Найбільш розлогі «роздуми» щодо расової теорії та її застосування на території Радянського Союзу належали підсудному Г. Ріцу – юристу з вищою освітою [18, арк. 214–216]. Проте всі їхні аргументи були рішуче відкинуті обвинуваченням. «Наказ кидати у вогонь дітей та жінок, наказ піддавати людей мученицькому знищенню в душогубках – це не воїнський наказ: це підбурювання до вчинення злочинів, виконавці яких несуть повну кримінальну відповідальність, як і їх начальники», – заявив провідний радянський юрист А. Н. Трайнін [188, с. 595].

Адвокати підсудних М. В. Коммодов, С. К. Казначеев та М. П. Белов лише формально намагалися пом'якшити вирок і зберегти життя своїм підзахисним. Застосовуючи загальну юридичну практику, вони просили суд взяти до уваги той факт, що злочини були скоєні з примусу вищого командування, тому слід врахувати каяття підсудних та їх вік [18, арк. 212–213].

У результаті суд повністю визнав провину підсудних. Керуючись статтею 296 Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) УРСР [190, с. 100] та Указом від 19.04.1943 р., Військовий трибунал 4-го Українського фронту засудив В. Лангхельда, Г. Ріца, Р. Рецлава та М. Буланова до смертної кари. Вирок був остаточний і оскарженню не підлягав. 19 грудня 1943 р. об 11.00 підсудні були повішені на Благовіщенському ринку в присутності близько 40 тисяч осіб. Місце було обрано не випадково. Саме на цій центральній торговій площі Харкова під час окупації нацисти проводили публічні страти місцевого населення [18, арк. 224].

Слід зазначити, що матеріали Харківського процесу містять ряд невідповідностей між протоколами допитів підсудних і свідків та матеріалами судового розгляду. Зокрема, неправильно названі прізвища та посади. Так, у протоколах засідання Харківського трибуналу прізвище начальника поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» пишеться як Ханебіттер [18, арк. 71]. Зі слів підсудного Г. Ріца, який добре знав його сім'ю ще до війни,

прізвище Ф. Кранебіттера записане як Краннебате [52, арк. 157]. У протоколі допиту свідка І. С. Бойка прізвище шефа Харківського СД зазначене як Краннеббіте [17, арк. 189]. Також перекручені звання та прізвища осіб, які фігурують у справі [18, арк. 126, 128, 172, 175; 51, арк. 141; 52, арк. 156; 48 арк. 46, 49, 73]. Існують певні сумніви стосовно розміру платні, яку отримував М. Буланов за службу водієм ЗК 4а. За матеріалами слідства вона складала 90 марок або 900 рублів [18, арк. 155]. За словами В. Д. Буланової, її чоловік, обіймаючи посаду механіка й за сумісництвом водія, мав щомісячну платню в розмірі 500 рублів [17, арк. 221], що цілком відповідало додаткам 5 та 7 до наказу ОКГ № 8000/42 «Місцеві допоміжні сили на Сході». У них зазначалося, що одружений поліцейський мав отримувати щодобову платню в розмірі 1,80 райхсмарок [32, арк. 60]. Підтвердження цього ми знаходимо також у матеріалах слідчих справ «українського коменданта» харківської в'язниці П. К. Сіренка [40, арк. 64зв.] та командира українського батальйону СД м. Харків О. О. Посевіна [3, арк. 156].

Усі вищезгадані похибки не були суттєвими для організації та проведення Харківського показового суду, і помітити їх можна лише під час детального дослідження та порівняння протоколів досудового слідства з матеріалами самого процесу. Причинами цих розбіжностей були особливості перекладу, обмежені термінами підготовки, та сама специфіка показового суду. Однак, у подальшому подібні неточності часто ставали серйозною перешкодою під час притягнення до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців [484].

Отже, на Харківському судовому процесі вперше в світовій юриспруденції було застосоване національне законодавство для притягнення до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців – громадян іншої держави. На практиці було реалізовано засадничі норми, викладені в Московській декларації: воєнних злочинців чекало невідворотне покарання.

3.3. Міжнародний резонанс та історичне значення Харківського судового процесу

Великобританія, США та СРСР протягом війни активно обговорювали питання щодо притягнення до відповідальності воєнних злочинців гітлерівської Німеччини та її союзників. Ці дискусії спричинили появу низки правових, дипломатичних, військових рішень та відповідних моральних міркувань. Існуюче міжнародне право не змогло дати належної відповіді на злочини, скоєні нацистами. Щоб адаптувати міжнародне кримінальне право до жахливих реалій війни, виникла необхідність погодити позиції країн Антигітлерівської коаліції, додавши правові нововведення, які можна було б застосовувати постфактум, проте суперечливі політичні інтереси та власні пріоритети країн Альянсу ускладнили формування спільної політики щодо покарання воєнних злочинців. Розбіжності в поглядах між Радянським Союзом і західними державами, які не мали нічого спільного з питанням притягнення до відповідальності нацистів, не давали можливості досягнути консенсусу. Ще один чинник, який перешкоджав застосуванню судових дій, був пов'язаний із різними правовими системами (англосаксонською, континентальною та радянською), що існували в країнах Об'єднаних Націй. Попри всі вищезгадані суперечності, під час Другої світової війни союзникам вдалося досягнути певних домовленостей стосовно покарання воєнних злочинців.

Радянський Союз, який найбільше постраждав під час Другої світової війни та не довіряв щирості союзників, утримувався від ведення будь-якого постійного діалогу з британцями та американцями стосовно покарання воєнних злочинців. «Мені здається, що не лише американці, а й англійці, з якими я зустрічався, чогось не розуміли: їхні країни не знали фашистської окупації. Я не говорю про політиків чи дипломатів – у тих були свої розрахунки; але багато офіцерів, журналістів вважали, що розповіді про гітлерівські звірства перебільшені; армія Гітлера у їхній уяві змішувалась з армією Вільгельма. Ось чому значно легше було розмовляти з людьми з окупованих країн», – зазначав відомий радянський

публіцист І. Г. Еренбург [259, с. 331]. Свою позицію Кремль волів висловлювати шляхом застосування практичних заходів – проведення Краснодарського й Харківського показових процесів через публікації й повідомлення в ЗМІ та висловлювання радянських правознавців.

Ще одним питанням, яке активно обговорювалося союзниками, було покарання верхівки нацистського уряду та військового командування. В. Черчилль схилився до думки про страту очільників Третього Райху в позасудовому порядку [541, р. 402]. Й. Сталін, несподівано для союзників, виступив поборником відкритого суду над головними воєнними злочинцями. Радянського вождя, який зневажливо ставився до людського життя, навряд чи вразила аморальність чи незаконність пропозиції британського прем'єр-міністра. Скоріше за все він прагнув покращити свій власний імідж та посилити позиції СРСР під час повоєнного переділу світу.

Хоча в радянському полоні перебувала значна кількість німецьких військовослужбовців, почати Кремль вирішив із колаборантів, громадян Радянського Союзу, які, перебуваючи на службі в нацистів, чинили воєнні злочини проти цивільного населення та військовополонених. Перший показовий суд у Краснодарі, окрім вирішення суто внутрішніх питань, був спрямований і на міжнародний загал. Він мав служити радянській пропаганді за кордоном: привернути увагу світу до жорстоких воєнних злочинів, скоєних нацистами, продемонструвати рішучість влади здійснювати покарання винних, а також вивчити реакцію союзників на проведення подібних процесів. Офіційну позицію Москви стосовно покарання воєнних злочинців через кілька тижнів після завершення Краснодарського процесу озвучив відомий радянський правознавець А. Н. Трайнін у статті «Кто должен нести уголовную ответственность за фашистские злодеяния», опублікованій у серпні 1943 р. в журналі «Война и рабочий класс» [232]. Учений відмовився від огульного звинувачення всього німецького народу в злочинах гітлеризму сформулювавши натомість наступну класифікацію осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів:

- Командна верхівка на чолі з Гітлером та його міністрами. Вони є «творцями та провідниками всієї системи «воєнізованих» злодіянь» й винуватцями «політики організованого державного бандитизму».
- Фюрери фашистської партії. До них належало й військове командування, а також представники й уповноважені гітлерівського уряду на місцях. Найкривавіші злочини «проти миру та людства» – «справа їх рук, хоча й не їхніми руками спалюються міста та убиваються мирні громадяни».
- Фінансові й промислові магнати – «справжні господарі сучасної Німеччини». Вони «своїми заводами, гарматами підтримують та зміцнюють систему державного бандитизму, натомість отримуючи награване війною чуже добро».
- Рядові виконавці – німецькі солдати, які вчиняють злочини за власної ініціативи чи за наказом своїх командирів.
- Приватні особи, які не обіймають державних посад та не належать до збройних сил Німеччини. Вони експлуатують підневільних працівників, насильно вивезених в рабство, та займаються купівлею награваного на окупованих землях майна.

Всі вищеперелічені категорії повинні нести кримінальну відповідальність за злочини «проти життя, свободи й культури народів». Краснодарський суд – початок розплати з «гітлерівськими злодіями за всі скоєні ними злочини», – підсумував А. Н. Трайнін [188, с. 561–565].

Харківський процес поклав початок новому етапу в справі покарання воєнних злочинців. На засідання військового трибуналу керівництво СРСР направило талановитих публіцистів, письменників та поетів. Беручи до уваги реальні жахливі злочини нацистів, радянські пропагандисти, які віртуозно володіли даром слова, формували збірний образ німця – воєнного злочинця. Всі публікації були буквально просякнуті ненавистю та зневагою до німецьких окупантів. Використовуючи грубі, образливі епітети на адресу загарбників, вони продукували безмежну ненависть та були покликані об'єднати багатонаціональний «радянський народ» для здійснення помсти над жорстоким та

підступним ворогом. «Господи боже мій, яка ж сволота ці троє, притиснуті вилами, холодні мучителі! Хоча б обличчя у них були сатанинські, чи що, а то так, погань, плюнути ні на що!» – зневажливо зазначав О. М. Толстой [235, с. 284]. «Звичайно гітлерівські німці – це не особлива раса, але це особлива порода двоногих, вихована в особливих умовах штучного здичавіння. Це небезпечна порода. Її треба знищити, знешкодити в інтересах людства і людяності», – наголошував Д. Й. Заславський [206].

Перебуваючи під контролем жорсткої сталінської цензури, представники преси висвітлювали вузлові позиції Кремля щодо покарання нацистських воєнних злочинців. Так, у засобах масової інформації було оголошено про прямий зв'язок між проведенням Харківського судового процесу з Московською декларацією, в якій очільники «союзних держав урочисто заявили, що фашистські злочинці не уникнуть суду» [204]. Харківський трибунал – це «перший судовий процес, який відкриває епоху великого страшного суду над німцями, що порушили людський закон», «трьох німців судять за те, що вони під час війни з Радянським Союзом на території Радянського Союзу порушили всі юридичні та моральні закони». Вирок Харківського суду мав служити застереженням для всіх інших німців, які «залили землю кров'ю невинних» [235, с. 284]. Як зазначалося в редакційній статті газети «Правда», він «проголошує торжество справедливості» та «свідчить про те, що не залишиться безкарним нахабне розбійницьке порушення міжнародних норм, що існує в світі сила, яка припинить існування фашистського розбійницького гнізда в Європі і відновить безпеку народів» [214].

У своїх публікаціях автори зазначали, що доля Харківщини – типова для всіх окупованих радянських територій. Злочини трьох підсудних, викритих радянським правосуддям – «не патологія трьох садистів», це «прояви розбійницько-людоджерської політики винищення не німецьких народів» [225]. «План давно було запропоновано Гітлером. Його розробляли гестапівці, есесівці, міністри третього рейху, генерали рейхсверу, промисловці Рура, пруські барони. Його скріпили багато німців своїм послухом: вони стали співучасниками страшних злочинів», – зазначив в одній зі своїх статей І. Г. Еренбург [204]. Про

цілеспрямований характер масового знищення радянських громадян свідчило застосування спеціального «газового автомобіля», який отримав у СРСР назву «душогубка». «Харківський процес встановив безперечно, що «душогубки» – не плід садистської збоченості будь-яких місцевих катів, не окремі явища. Страшна машина смерті пущена в хід Гітлером. Її виготовляють у Німеччині серійно, у масовому виробництві за кресленнями, розробленими та затвердженими центральним відомством тортур та вбивств», – заявив Д. Й. Заславський [205].

Особливу увагу радянська преса приділила питанню про те, що злочинний наказ не звільняє виконавця від відповідальності. «Ніхто не дозволить виправдовуватися наказом людині, якій наказали спалювати поранених, розстрілювати дітей та душити жінок. Ми вважаємо Гітлера головним винуватцем фашистського розбою, але це ще не означає, що ми не будемо судити інших катів, перш ніж не буде спійманий головний отаман», – підкреслив К. М. Симонов [221].

Показовий суд над німецькими військовослужбовцями широко висвітлювався також в іноземних виданнях. «Перший судовий процес у Харкові було проведено з метою дослідити реакцію людей на подібні процеси як всередині країни, так і за кордоном, а також з метою привернення уваги світової спільноти до дійсно жахливих злочинів німців. У зв'язку з цим влада, звичайно, дуже хотіла, щоб цей судовий процес набув широкого розголосу за кордоном», – зазначав американський журналіст Е. Стівенс [267, р. 116–117]. На процес запросили іноземних журналістів, які детально описували всі перипетії судового дійства. За матеріалами Харківського процесу в першій половині 1944 р. Москва видала англійською та німецькою мовами брошури, розраховані на західного читача [158; 531, р. 202]. За його мотивами було створено документальні фільми, які демонструвалися в кінотеатрах США та Великобританії поряд з популярними кінострічками того часу [267, р. 117; 240, р. 5; 531, р. 202].

У світових ЗМІ з'явилася значна кількість репортажів, коментарів, аналітичних оглядів із приводу проведення Харківського судового процесу. Свою думку висловлювали громадські та політичні діячі, юристи та журналісти. Загалом відгуки щодо проведення Харківського трибуналу були схвальними, хоча

зустрічалися й більш обережні оцінки. Наведемо деякі з них, які дають можливість охарактеризувати загальну ситуацію.

Коментатор радіокомпанії «Колумбія» Харш заявив, що Харківський суд є «першим справжнім судом над воєнними злочинцями у всій історії, першим серйозним кроком, спрямованим на притягнення до відповідальності осіб, винних у звірствах, до суду справедливості. Цей суд втілює в життя те, що вже стало незаперечною аксіомою: особи, які розпалюють війну і чинять звірства, повинні каратись індивідуально. Цей суд, можливо, є найважливішим заходом нашого періоду на шляху до забезпечення безпеки світу». «Ніколи ще страждання... народу або безжалісність і підлість його ворогів не були настільки яскраво висвітлені, як свідченнями цих людей, що розплачуються за свою участь у спробі умертвити цілий народ. Цей процес показує зсередини плани нацистів стосовно завойованих народів», – говорилося в статті, опублікованій у британській «Daily Express» [217].

В. Г. Лоуренс з «The New York Times», підсумовуючи редакційні коментарі «Известий», дійшов висновку, що «хоча це перший публічний процес над німецькими воєнними злочинцями, та далеко не останній» [246, р. 8]. Інший журналіст цього видання Е. Л. Джеймс у своєму дописі від 19 грудня 1943 р. відзначав: «Після зустрічі в Москві багато хто сприйняв рішення щодо покарання воєнних злочинців як справу майбутнього, те, на що слід звернути увагу після закінчення бойових дій... Цілком очевидно, що російський лідер інтерпретував Московські рішення досить буквально і скористався якнайшвидшою можливістю для його виконання... Слід очікувати, що за харківським процесом будуть слідувати інші процеси, під час яких росіяни одночасно будуть притягувати до відповідальності німців, що перебувають в їхніх руках та які відкриті для звинувачень, і накопичуватимуть вагомні аргументи для обвинувачення нацистських лідерів та їхніх методів ведення тотальної війни». Крім того, він наголошував, що Харківський трибунал остаточно розвіяв побоювання союзників стосовно можливих намірів Й. Сталіна домовитися за їх спинами з нацистською Німеччиною, що вже мало місце 1939 р. [240, р. 72].

Секретар Національної гільдії юристів США Поппер зазначив, що Харківський суд «уособлює собою триумф міжнародного права та справедливості» і є «першою конкретною реалізацією рішень Московської та Тегеранської конференцій». Голова Комісії законодавчих ініціатив палати представників США Себет висловив своє задоволення щодо проведення першого суду над воєнними злочинцями, заявивши, що «всі винуватці звірств та жорстокостей повинні каратися без зволікання» [188, с. 596].

Чехословацький юрист, член UNWCC доктор Б. Етчер, підсумовуючи результати Харківського процесу, наголосив: «Московська декларація від 1 листопада заклала фундамент для покарання воєнних злочинів. Основа міцна і для більшості випадків достатня. Цю правову основу складають кримінальні закони захоплених чи окупованих країн. Харківський трибунал керувався Московською декларацією» [199, р. 9].

Проте були й інші думки. Більш помірковані погляди щодо Харківського трибуналу висловлювалися в деяких британських періодичних виданнях. Так, у редакційній статті газети «Yorkshire Post» говорилося, що розслідування, арешт та суд над воєнними злочинцями необхідно відкласти до кінця ведення бойових дій. В іншій англійській газеті «The Manchester Guardian» зазначалося, що радянський уряд іде власним шляхом, здійснюючи покарання гітлерівських злочинців у судовому порядку. «У відповідь на це можна нагадати «Манчестер гардіан» про те, що єдина політика всіх свободолюбивих народів у боротьбі зі злочинами гітлерівців достатньо повно і яскраво відображена в спільних деклараціях Радянського Союзу, Сполучених Штатів Америки, Великобританії і всіх свободолюбивих народів. Словам цих декларацій відповідають справи органів радянської юстиції, які розпочали енергійну боротьбу з гітлерівськими злочинцями», – обурено прокоментував дану публікацію А. Н. Трайнін [188, с. 596–597].

На думку посла США в СРСР А. Гаррімана, широке висвітлення Харківського судового процесу вказувало на те, що радянський уряд мав на меті

- Внутрішню пропаганду: він мав продемонструвати населенню країни, що влада не лише обіцяє притягти до відповідальності всі винних у вчиненні воєнних злочинів, а й здійснює покарання. Крім того, цей процес був спрямований на «розпалювання та підтримання духа помсти».
- Зовнішню пропаганду: привернути увагу світової спільноти до масштабів та жорстокості злочинів, скоєних німцями на території СРСР, та до рішення радянського уряду знайти й покарати всіх злочинців.
- Вселити почуття страху перед невідворотністю відплати серед військовослужбовців Вермахту та німецьких каральних органів.
- Виявити та показати основних винуватців масового терору на території СРСР – лідерів нацистського уряду та ОКВ.

«Даний судовий процес не залишив сумнівів у тому, що радянська влада має намір притягти німецький уряд та Верховне командування до відповідальності за злочини та звірства, скоєні від їхнього імені та за їхнім наказом», – підкреслив у своєму повідомленні на адресу Держдепартаменту А. Гарріман [153; 116, с. 270–271].

Радянська пропаганда оголосила про зв'язок Харківського процесу з міжнародними домовленостями та підкреслила, що даний судовий розгляд є невід'ємною частиною єдиної кампанії покарання воєнних злочинців. «Історичні заяви Рузвельта, Сталіна і Черчилля попередили німецьких бандитів, що караюча рука народів знайде всіх винних у скоєнні злочинів хоч на краю світу, й жоден з них не сховається від суду та покарання за законами тієї країни, де вони скоїли свої злочинства», – наголосили в редакційній статті газети «Известия» від 16 грудня 1943 р. [213]. Мова йшла про підписану Великобританією, США та СРСР Московську декларацію. Власне ініціатором укладення даної угоди став В. Черчилль. До цього його спонукали відомості про масові вбивства нацистами цивільного населення та військовополонених у країнах Європи і, зокрема, страта німцями у вересні 1943 р. полонених італійських офіцерів на о. Кос [541, р. 402]. Напередодні Московської конференції В. Черчилль запропонував Й. Сталіну та Ф. Рузвельту підписати декларацію про покарання німецьких загарбників за

скоєні ними воєнні злочини. У документі йшлося про повернення «всіх німецьких офіцерів і солдатів та членів нацистської партії, відповідальних за ...звірства, убивства й страти, або які добровільно брали у них участь», на місця вчинення злочинів та їх покарання згідно з нормами національного законодавства. Однією із суттєвих умов цієї угоди було встановлення будь-якого перемир'я з Німеччиною. Вищезазначений механізм покарання не стосувався головних воєнних злочинців, чия діяльність не була пов'язана з певним географічним місцем. Публікація даної декларації, на думку британського прем'єра, носила превентивний характер та мала призупинити ескалацію насилля на окупованих гітлерівцями територіях. Упевненість у невідворотності покарання повинна була відвернути рядових виконавців від скоєння чергових злочинів: «У багатьох німців може заговорити совість, якщо вони будуть знати, що їх повернуть знову і будуть судити в тій країні і, можливо, на тому самому місці, де були скоєні їх жорстокі дії». Наприкінці В. Черчилль підкреслив: «Я вельми рекомендую Вам принцип локалізації суду, який може мати стримуючий вплив на терор ворога. Британський кабінет схвалює цей принцип і цю політику» [114, с. 173–175].

Проте війна була в розпалі, велися широкомасштабні бойові дії й до встановлення миру залишалось ще довгих два роки. Очевидно, союзники не розраховували на те, що суди над воєнними злочинцями можливо організувати та провести найближчим часом. Доказ цьому – розгубленість урядів Великобританії та США, коли стало відомо про застосування принципів вищезгаданої декларації на практиці. Заяви радянської сторони щодо зв'язку Харківського процесу з Московською декларацією викликали занепокоєння урядів США та Великобританії, які не безпідставно побоювалися репресій проти своїх солдатів та офіцерів, що перебували в німецькому полоні [156; 116, с. 272].

МЗС Німеччини уважно слідкувало за перебігом Харківського трибуналу. Про це, зокрема, свідчить прослуховування радіотрансляції судових засідань [32, арк. 79–87]. Крім того, VI-е управління РЗГА, за наказом Е. Кальтернбруннера, провело розслідування стосовно достовірності особи одного з підсудних – унтерштурмфюрера СС Г. Ріца. Було встановлено, що «опис Ріца приблизно

співпадає з фотографією, що додається» і він «дійсно епізодично бував у Харкові». «Загалом необхідно враховувати те, що дійсно Ріц виступав на Харківському показовому процесі, а не підібрана для цієї ролі інша особа», – підсумовувалося в документі [32, арк. 88–90].

Через декілька днів після закінчення Харківського процесу П. Шмідт, виконуючий обов'язки директора служби новин МЗС Німеччини, висловив погрозу провести суди у відповідь. Він заявив, що якщо Харківський трибунал відповідає нормам Московської декларації, то «німецьким військовим судам доведеться мати справу з британськими та американськими полоненими, які винні в серйозному порушенні міжнародного права» [541, р. 407]. До того ж, як повідомлялося в «The New York Times», Харківський процес німецькою пресою «пов'язується з обвинуваченнями щодо американських авіаторів, захоплених під час недавніх нальотів на Бремен». Льотчики США, за твердженням німців, носили на своїй уніформі розпізнавальні знаки, «які позначали їх як членів «Корпорації убивць» («Murder Incorporated»), а їхні літаки мали подібні написи». Німецькою пресою було опубліковано фотографію нібито американського пілота, який демонстрував цей знак на своєму светрі. Про злочинні наміри авіаторів свідчив і «гангстерський жаргон», який вони використовували. Побоювання союзників стосовно своїх військовополонених базувалися також на прецеденті, створеному Японією, яка схвалила страту американських пілотів, що брали участь у нальоті на Токіо [247].

Питання, яке постало на порядок денний перед союзниками, полягало в тому, як реагувати на німецькі погрози. Висловлювалися різні ідеї та підходи. Так, на думку голови Центрального департаменту МЗС Великобританії сера Ф. Робертса, дії СРСР не повинні загрожувати безпеці англійських військовополонених. Він звинуватив Москву в тому, що вона ніколи не співпрацювала належним чином з іншими членами Альянсу в питаннях формування UNWCC, не говорячи вже про погодження з ними щодо питань судових процесів. «Радянський Союз зневажливо ставився до життя своїх

військовополонених, що вже казати про англійських та американських в'язнів», – зазначив Ф. Робертс [541, р. 407].

Серед англійців були й ті, хто сприйняв німецькі погрози як блеф, спрямований насамперед на те, щоб вплинути на моральний дух британських і американських військ та спричинити напругу серед союзників. У результаті Великобританія взяла за основу позицію юридичного радника МЗС сера Вільяма Малкіна, який стверджував, що якби німці хотіли, вони вже давно судили б англійських солдатів, або, що вірогідніше, розстріляли б їх без будь-якого суду. Великобританія вирішила не реагувати на погрози доти, поки німці не почнуть проводити процеси над військовополоненими [541, р. 408].

США серйозніше поставилися до заяв гітлерівської Німеччини. У газеті «The New York Times» в офіційному повідомленні від 23 грудня 1943 р. під промовистим підзаголовком «Нацистська пропаганда помічена» говорилося: «Вважається, що погроза Німеччини «розібратися з англосаксонськими в'язнями, яких звинувачують в серйозних порушеннях міжнародного права», в основному призначена для внутрішньої пропаганди» [239]. Попри це, Державний секретар К. Голл дав вказівку американському представнику в Швейцарії Л. Гаррісону через нейтральних посередників повідомити уряд Німеччини, що США, на відміну від СРСР, не вживало й не збирається вживати ніяких дій стосовно німецьких військовополонених. МЗС Великобританії не підтримало подібну позицію США. Німці ж радо скористалися моментом. У відповідь на проведення Харківського трибуналу та страту «беззахисних німецьких військовослужбовців», Й. Геббельс закликав судити полонених льотчиків союзників. На початку 1944 р. К. Голлу із Стокгольму надійшло повідомлення про те, що німецькі військові та морські офіцери закликали уряд припинити будь-які пропагандистські процеси стосовно полонених британських та американських авіаторів. Урешті-решт у березні 1944 р. німці заявили, що «хоча підготовка суду над солдатами союзників, звинувачених у воєнних злочинах, просунулася далеко вперед», проте судові справи не будуть порушуватися за умови, якщо не буде більше судів над німецькими військовополоненими [541, р. 408].

Харківський процес, який став першим судом над німецькими воєнними злочинцями, сколихнув світ, а заяви СРСР про його прямий зв'язок з Московською декларацією додали напруги в стосунках між союзниками. Держдепартамент США стверджував, що «на Харківський судовий процес не поширюється дія Московської декларації, оскільки вона стосується лише осіб, які перебувають у розташуванні противника на момент підписання тимчасового перемир'я». З іншого боку, американці зазначали, що «жодне положення Московської декларації не обмежує свободу дій країн Об'єднаних Націй стосовно осіб, взятих у полон під час ведення бойових дій до встановлення перемир'я» [161; 116, с. 274]. У свою чергу МЗС Великобританії зайняло іншу позицію, заявивши, що декларація не забороняла судити воєнних злочинців «у будь-якому місці і у будь-який час, якщо на те були законні підстави, навіть до укладання перемир'я з Німеччиною». На думку британців, Харківський процес цілком відповідав духу та висловлюванням Московської декларації, «проте росіяни не мали права стверджувати, що були дотримані всі пункти Московської декларації» [541, р. 405].

Надалі Держдепартамент США «вважав не бажаним і не потрібним публічно висвітлювати американською пропагандою питання щодо відповідності чи не відповідності проведення Харківського процесу положенням Московської декларації» [161; 116, с. 274], а також наголосив на необхідності «висвітлення цього чи інших подальших судових процесів лише у форматі інформаційних повідомлень» [160; 116, с. 270].

У свою чергу Лондонський політичний воєнно-координаційний комітет також вирішив звести до мінімуму коментарі стосовно відповідності чи невідповідності проведення Харківського процесу положенням Московської декларації. «З метою запобігання реалізації погроз здійснення помсти з боку Німеччини, ми повинні, в очікуванні подальшого розвитку подій, розповсюджувати інформацію на території Німеччини та всіх інших держав лише у формі інформації, без будь-яких коментарів», – зазначалося в повідомленні комітету [156; 116, с. 272]. Це було пов'язане з тим, що узгодження між

союзникам численних питань, які виникали стосовно покарання воєнних злочинців, затягувалося. Підозрюючи, що Німеччина може використовувати очевидні протиріччя між Великобританією, США та СРСР, було вирішено припинити всілякі публічні дискусії, доки не буде прийняте певне рішення із цього приводу [161; 116, с. 274].

Побоюючись погіршення відносин із СРСР, західні держави поводити себе обережно. Так, у відповідь на запитання представника ТАРС щодо заяви вашингтонського репортера про звернення США та Великобританії із закликом до СРСР «відкласти подальші судові процеси над німецькими воєнними злочинцями, доки припинення воєнних дій не дозволить спокійно проводити процеси», американська сторона заявила про те, «що ніхто подібних дій не вчиняв та навіть ні в кого не було такого на думці» [159; 115, с. 275]. Англіїці у свою чергу, попри побоювання за долю своїх військовополонених, утрималися від будь-яких офіційних коментарів.

Радянське керівництво, оцінивши реакцію союзників, та з огляду на те, що основна пропагандистська мета Харківського судового процесу на той момент, очевидно, була досягнута, вирішило на цьому зупинитися. Німців перестали судити публічно аж до 1945 р. Проте це не означало, що військово-польові суди та військові трибунали не карали воєнних злочинців відповідно до Указу від 19.04.1943 р. Це відбувалося без широкого розголосу, у міру того, як особи, що запламували себе масовими убивствами цивільного населення, потрапляли до рук радянських каральних органів [324, с. 55].

Україна стала епіцентром кривавого протистояння – на її території впродовж 1939–1944 рр. майже безперервно точилися бойові дії. Вона була повністю окупована гітлерівцями, зазнала тотального руйнування, масового знищення цивільного населення та військовополонених. Е. Сноу, кореспондент американського журналу «The Saturday Evening Post», писав: «Вся ця титанічна боротьба, яку декотрі схильні зображувати як «російську славу», була насамперед українською війною. І найбільша з втрат цієї республіки, яку не можна оцінити за допомогою бухгалтерської книги, – це людські життя... Жодна європейська

країна не постраждала більше від глибоких ран, завданих її містам, її промисловості, її сільгоспугіддям, її населенню» [250].

Харків – потужний науковий, культурний, промисловий і транспортний осередок України, найбільше місто СРСР, захоплене нацистами. Під час Другої світової війни м. Харків зазнало жахливих руйнувань і було названо радянським обвинуваченням на Нюрнберзькому суді серед 14 найбільш зруйнованих населених пунктів СРСР [108, с. 632]. Проте найжахливіші наслідки майже дворічної німецької окупації стосувалися масового знищення цивільного населення та військовополонених. У ході Харківського процесу шляхом допиту підсудних, свідків, проведення судово-медичної експертизи Військовим трибуналом 4-го Українського фронту були встановлені факти масового знищення цивільного населення та військовополонених на території міста Харкова й Харківської області під час німецької окупації. Хоча більшість жертв у Харкові були знищені нацистами за національними (євреї, роми), політичними (члени комуністичної партії та руху Опору) та фізичними (пацієнти психоневрологічних лікарень та інваліди) ознаками, всі вони були ідентифіковані радянським обвинуваченням як «мирні радянські громадяни». Це було зроблено для того, щоб підкреслити спільні страждання всього «радянського народу».

У свідченнях очевидців і підсудних, протоколах допитів, обвинувальному висновку знайшли відображення результати реалізації злочинної нацистської політики на місцях. «Було таке відчуття, що ми ухопились за самий кінчик чогось безмежно страшного, яке залишилось за зачиненими ще для нас дверима. Тягнемо за цей кінчик, але більше поки що витягнути не можемо! Вже після цього в мою пам'ять ввійшло і те, що я побачив на власні очі – Майданек і Освенцім, – і те, про що чув та читав – томи Нюрнберзького процесу, десятки книг, тисячі й тисячі метрів плівки, знятих операторами майже у всіх місцях головних масових убивств: в Росії, в Україні, в Білорусії, в Прибалтиці, в Польщі. Печі, рови, черепи, кістки, панахиди, ексгумації...», – пригадував К. М. Симонов [264, с. 292].

На прикладі рядових виконавців, суд продемонстрував глибину моральної деградації людини, вихованої в дусі расової теорії. «...Лангхельд, Ріц та Рецлав засуджені не за злочини, які скоїв їх біснуватий фіюрер чи їх безпосередні начальники, а за ті злочинства, які вони вчинили самі, власними своїми руками, за ними особисто скоєні злочини. І тут наказ – не захист», – підкреслив А. Н. Трайнін [188, с. 595]. Крім того, як зазначив Б. Етчер, на Харківському процесі було засуджено не тільки трьох виконавців, обвинувачення були висунуті на адресу німецького уряду та Верховного командування гітлерівської Німеччини [199, р. 6].

На Харківському трибуналі були оприлюднені докази жахливих злочинів нацизму, пов'язаних із масовим убивством цивільного населення та військовополонених не тільки на Харківщини, а й в інших місцевостях СРСР. Також на цьому процесі вперше набула розголосу інформація про вбивство в'язнів концтаборів на території Польщі шляхом застосування отруйних газів.

За перебігом судового розгляду, без перебільшення, напружено слідкував весь світ; звіти засідань публікувалися в пресі та транслювалися по радіо. Як написав очевидець тих подій, відомий радянський пропагандист І. Г. Еренбург: «Ми запам'ятаємо 15 грудня, бо в цей день ми перестали говорити про майбутній суд над злочинцями, ми почали їх судити» [204]. Через десятки років, аналізуючи перебіг суду над німецькими воєнними злочинцями, К. М. Симонов зазначав: «І все-таки тим новим для мене, що я відчув там, на процесі, була не ненависть – я відчував її й раніше, – а приголомшеність через те, що я вперше чув не про когось: «вони вбили, вони спалили, вони замучили», а від першої особи, про самого себе, вголос: «я вбив», «я застрелив», «я заштовхав їх і замкнув у кузові», «я натиснув на педаль газу». І в цьому «я», «я», «я», що повторювалося день за днем у залі суду, при всій реальності було щось неправдоподібне навіть після всього, що я бачив на війні» [264, с. 294].

Харківський процес задовольнив жагу справедливості поневолених народів Європи. Він дав людям надію на перемогу над нацизмом, зміцнив віру в невідворотність покарання за всі жахливі злочини націонал-соціалізму. Пізніше

матеріали Харківського трибуналу під назвою «СРСР–32» були використані радянським обвинуваченням на Нюрнберзькому процесі як доказ злочинної діяльності уряду та Верховного командування нацистської Німеччини [162, р. 445, 539, 540, 574].

Перші показові суди над воєнними злочинцями – Краснодарський та Харківський – були спрямовані не лише на те, щоб привернути увагу міжнародної спільноти до звірств нацистів. Це були суди із чіткими політичними цілями. Вони використовувалися владою, щоб відточити певний наратив щодо покарання воєнних злочинів гітлерівської Німеччини. Між цими публічними судами простежується чіткий зв'язок та послідовність дій. Вони стали не тільки пробою сил, «репетицією», юридичним прецедентом покарання нацистських воєнних злочинців – громадян Німеччини та колаборантів, а й мали досить серйозний вплив на прийняття рішень урядами союзних держав стосовно покарання головних воєнних злочинців нацистської Німеччини.

Харківський трибунал втілював у життя домовленості союзників стосовно покарання воєнних злочинців та надав незворотний характер урядовим деклараціям та заявам. Як слушно зазначив ізраїльський дослідник А. Кохаві, Харківський суд до самого кінця війни став головним випробуванням для союзних держав щодо дотримання основних принципів, затверджених Московською конференцією [541, р. 406]. Саме в Харкові відбувся перший серед держав Антигітлерівської коаліції відкритий суд над громадянами Німеччини. Хоча радянське судочинство намагалося проводити його за західним зразком, за своєю суттю він залишався показовим. З одного боку, обвинувачені були справедливо засуджені за власноруч вчинені ними жахливі злочини. З іншого боку, їм інкримінували злочини нацистського керівництва в цілому, їх позбавили надійного захисту та права на апеляцію. Доля підсудних була вирішена ще до початку судового слідства. За словами Е. Стівенса, всі, хто спостерігав за судом, знали, що мало відбутися, бо «бачили чотири шибениці, які зводили у центрі ринкової площі» [267, р. 114]. Попри це, Харківський показовий суд став юридичним прецедентом покарання нацистських воєнних злочинців. На ньому

вперше на практиці було реалізовано тезу: «Злочин, скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності», яка стала важливим елементом міжнародного кримінального права [18, арк. 208–209]. Цей принцип діє й нині, зокрема він закріплений статтею 33 Римського статуту міжнародного кримінального суду [183].

Саме в Харкові були закладені підвалини сучасного міжнародного кримінального права. Як зазначали американські дослідники Голокосту М. Базилер та К. Голд, Харківський суд над воєнними злочинцями став одним із багатьох факторів, які вплинули на рішення щодо проведення Нюрнберзького процесу (1945–1946 рр.), і послужив *ad hoc* для діяльності Міжнародного кримінального суду та різноманітних військових трибуналів сучасності [515, р. 117].

Таким чином, Харківський показовий процес став одним із важливих етапів руху світової спільноти в напрямку засудження злочинів нацизму, створивши юридичний прецедент покарання воєнних злочинців – військовослужбовців гітлерівської Німеччини. Він став результатом співпраці Великобританії, США та СРСР, які згуртувалися не лише для розгрому агресора, а й для здійснення правосуддя.

Висновки до розділу 3

Методи ведення війни, які застосовувала нацистська Німеччина та її союзники, а також заходи, спрямовані на масове знищення цивільного населення та військовополонених, схилили уряди країн Антигітлерівської коаліції до рішення притягнути до кримінальної відповідальності не лише безпосередніх виконавців злочинів, а й військове та політичне керівництво країн Осі.

Важливим кроком у справі покарання злочинів нацизму став Харківський судовий процес. На ньому вперше у світовій юридичній практиці судили військовослужбовців країн Осі згідно з досягнутими міжнародними угодами та відповідно до норм національного законодавства. Враховуючи те, що радянського

громадянина притягли до кримінальної відповідальності разом із трьома німцями, судовий процес мав як внутрішній, так і міжнародний вимір.

На Харківському процесі публічно були наведені докази воєнних злочинів нацизму, пов'язаних із масовим убивством цивільного населення та військовополонених на окупованих територіях СРСР. Як свідчили матеріали справи, це були не поодинокі акти насильства, а частина «гітлерівського плану знищення слов'янських народів», який реалізовували військові та поліцейські підрозділи Третього Райху на Харківщині відповідно до наказів німецького уряду та верховного командування Вермахту. Харківський показовий суд мав продемонструвати плани нацистів щодо винищення народів Радянського Союзу, незалежно від етнічної приналежності. З огляду на це, категорії населення, які підлягали тотальному винищенню, – євреї, роми, люди з обмеженими фізичними можливостями тощо – радянське слідство завуальовано називало «мирними радянськими громадянами».

Цей судовий процес не лише продемонстрував рішучість радянської влади в здійсненні правосуддя, а й став «індикатором» ставлення західних союзників до покарання нацистських воєнних злочинців шляхом притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Таким чином, Харківський судовий процес надав незворотний характер урядовим деклараціям, а також став важливим результатом співпраці Великобританії, США та СРСР у питанні покарання воєнних злочинів. Він мав досить значний вплив на прийняття рішення стосовно проведення суду над керівниками нацистської Німеччини урядами союзних держав. Харківський трибунал став поштовхом до проведення Нюрнберзького процесу, створивши юридичний прецедент покарання воєнних злочинців шляхом застосування норм кримінального права.

РОЗДІЛ 4. ЗАСУДЖЕННЯ ЗЛОЧИНІВ НАЦИЗМУ ТА КОМЕМОРАЦІЯ ТРАГЕДІЇ ОКУПАЦІЇ НА ХАРКІВЩИНІ

4.1. Особливості кримінального переслідування осіб, причетних до воєнних злочинів нацизму на Харківщині (1943–1988 рр.)

Діяльність військових і поліцейських формувань Третього Райху призвела до численних людських втрат серед цивільного населення та військовополонених під час німецької окупації Харківської області. Співучасниками кривавих злочинів нацизму були радянські громадяни, які, перебуваючи на службі в німецьких каральних підрозділах, виконували злочинні накази щодо знищення співвітчизників. Ще під час війни на звільнених від нацистів територіях радянські органи військової та цивільної юстиції почали притягувати до кримінальної відповідальності колаборантів за вчинені ними воєнні злочини. Переслідування громадян СРСР мало ряд специфічних особливостей, які зумовили складність і неоднозначність цього процесу. На відміну від ряду країн Західної Європи, де були створені нові законодавчі норми [544, р. 268–270], у Радянському Союзі для цього застосовували КК РРФСР та кодекси союзних республік. Відповідно до наказу Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. № 46сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом» діяльність радянських громадян, які перебували на службі у німців, зокрема й тих, що брали участь у роботі німецьких каральних органів, кваліфікувалась як зрада Батьківщини. До них мала застосовуватися стаття 58–1, пункти «а» та «б» КК РРФСР [191, с. 35] та її відповідники у законодавстві союзних республік [193, с. 482–483]. У випадку України це була стаття 54–1 «а» і «б» КК УРСР [179, с. 16]. Цілком очевидно, що стаття «зрада Батьківщини», яка передбачала покарання за контрреволюційну діяльність, у випадку з радянськими громадянами – співучасниками масових воєнних злочинів – зовсім не відповідала реаліям часу. Правомірно було б говорити про якісно нові злочини, які неминуче асоціювалися з кривавими розправами нацистів на

окупованих радянських територіях. Змінити ситуацію мав Указ від 19.04.1943 р., за статтями 1 та 2 якого до кримінальної відповідальності притягувалися також громадяни СРСР [111, с. 401–402]. «Найвищого ступеню морального засудження заслуговує зрада Батьківщини. Злочин ганебний і в мирний час – в умовах Вітчизняної війни не міг не викликати почуття крайнього обурення, обурення та зневаги, зокрема, якщо зрадники були пособниками фашистів у їхніх звірствах та насильствах над населенням та військовополоненими. Тому цілком обґрунтовано Указ 19 квітня 1943 р. встановив для фашистів та їх пособників смертну кару через повішення. Указ передбачав поряд зі смертною карою і таке покарання, як заслання на каторжні роботи терміном від 15 до 20 років. Моральний осуд виявляється тут у самому ганебному обряді страти, у тавруванні злочинця іменем каторжника», – підкреслював голова Верховного Суду СРСР І. Т. Голяков [187, с. 12]. Отже, Указ від 19.04.1943 р., крім суто кримінального покарання за воєнні злочини, мав «виховне» значення: він служив суворим попередженням для населення «країни Рад» щодо будь-якої співпраці з ворогом. Таким чином, колабораціонізм у більшості випадків розцінювався радянською юстицією як «зрада Батьківщини» та «пособництво окупантам».

Однак відсутність чіткого розуміння того, кого й як мали судити, призвело до того, що під час війни та в перші повоєнні роки колаборантів карали по-різному. Як показала судова практика, Указ від 19.04.1943 р. докорінно не змінив ситуацію, а, навпаки, призвів до ще більшої плутанини під час визначення воєнних злочинців та їх пособників із числа громадян СРСР. Унаслідок цього в справах даної категорії обвинувачених органи слідства найчастіше дотримувалися кваліфікації дій за статтями 54–1 КК УРСР та 58–1 КК РРФСР – пункти «а» і «б». Водночас, як зазначав О. Є. Єпіфанов, у цей час широкого поширення набув нічим не мотивований і не врегульований симбіоз диспозиції статей про «зраду Батьківщини» із санкцією статті 2 Указу від 19.04. 1943 р. [324, с. 84].

З метою урегулювати питання покарання радянських громадян за співпрацю з ворогом, зокрема й за воєнні злочини, 25 листопада 1943 р. була прийнята постанова Пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У/сс «Про кваліфікацію

дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками». У документі були надані роз'яснення щодо кваліфікацій дій радянських громадян, що співпрацювали з ворогом і підлягали кримінальній відповідальності. Вони були розділені на дві категорії: «зрадники Батьківщини» та «пособники». До першої категорії були віднесені жителі СРСР, які стали співучасниками жахливих злочинів нацистів. Як зазначалося в постанові, вони «служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах (бургомістри, начальники поліції, коменданти тощо), надавали ворогові відомості, що становлять військову чи державну таємницю; видавали або переслідували партизанів, військовослужбовців Червоної Армії, радянських активістів та членів їх сімей; брали безпосередню участь у вбивствах і насильствах над населенням, грабежах і знищенні майна громадян і майна, що належить державі, колгоспам, кооперативним і громадським організаціям, а також військовослужбовці, які перейшли на бік ворога». Всі вони підлягали відповідальності за статтями 58–1 «а» або 58–1 «б» КК РРФСР та відповідними статтями КК інших союзних республік, а у випадках, передбачених Указом від 19.04.1943 р., – за статтею 1 цього указу. До «пособників» були віднесені особи, які допомагали німцям відновлювати промислові підприємства, транспорт, сільське господарство, тобто діяльність яких під час окупації можна кваліфікувати як соціально-побутовий колабораціонізм. Вони підлягали відповідальності за статтею 58–3 КК РСФСР та 54–3 КК УРСР – «зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою», або, у певних випадках – за статтею 2 Указу від 19.04.1943 р. [112, с. 572–573].

На практиці покарання колаборантів, причетних до воєнних злочинів нацистів, відбувалося наступним чином. Слідчі органи НКВС та НКДБ проводили розслідування, на основі якого формулювали обвинувальний висновок та направляли його на розгляд військового трибуналу, який, у свою чергу, виносив вирок підсудному. Відповідно до Закону СРСР «Про судоустрій СРСР, союзних та автономних республік» від 16 серпня 1938 р. до компетенції військових трибуналів, створених при військових округах, фронтах, морських флотах, арміях,

корпусах, інших військових з'єднаннях та воєнізованих установах, належали справи військовослужбовців РСЧА, що вчиняли військові злочини [184, с. 105]. Крім того, згідно зі статтею 27 КПК РРФСР та КПК УРСР, до підсудності військових трибуналів були віднесені справи цивільних осіб, винних у «контрреволюційних і особливо для Союзу РСР небезпечних злочинах проти порядку управління» [179, с. 15–16]. Тобто військові трибунали були наділені повноваженнями виносити вироки не лише військовослужбовцям Червоної армії, а й цивільним особам, звинуваченим у зраді Батьківщини.

Кримінальне переслідування активних учасників масових розправ над мирним населенням та військовополоненими почалося одразу після звільнення Харківщини. Більшість громадян СРСР, які перебували на службі в зондеркоманді 4а, ГФП, поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків», українському батальйоні СД, у лютому та серпні 1943 р. встигли евакуюватися разом із німцями на захід. Проте певна частина з них із тієї чи іншої причини залишилася на території Харківській області й потрапила в поле зору радянських репресивних органів. «Зрадників Батьківщини» виявляли територіальні органи НКВС та НКДБ під час обліку й перереєстрації населення, а також шляхом проведення розшукових заходів. У випадку з Харковом неоцінений вклад у справу виявлення членів каральних органів із числа колаборантів, як не дивно, зробили німці. Під час свого відступу в лютому 1943 р. в будівлі СД на Сумській, 100 вони залишили списки співробітників і поліцейських українського батальйону СД, разом з автобіографіями, анкетами, угодами про нерозголошення службової таємниці тощо [8, арк. 277; 9, арк. 294; 24, арк. 180–187].

Уже в лютому 1943 р. слідчим відділом НКДБ УРСР були заарештовані та притягнуті до кримінальної відповідальності 9 колишніх співробітників німецьких каральних органів – ГФП, ЗК 4а, та СД. У жовтні 1943 р. у своїй доповідній записці нарком держбезпеки УРСР С. Р. Савченко навіть пропонував В. М. Меркулову провести над ними в Харкові відкритий судовий процес [30, арк. 229]. Проте в радянського керівництва щодо цього були свої міркування [133]. Що стосується 9 радянських громадян, причетних до німецьких злочинів у

Харкові, то вони були покарані рішеннями закритих засідань військових трибуналів. Так, наприклад, П. К. Сіренка – «українського коменданта» тюрми СД та трьох його поплічників було засуджено Військовим трибуналом Харківського військового округу від 2–3 березня 1944 р. [40–41]. Їм було висунуте обвинувачення в тому, що, перебуваючи на службі в Червоній армії, вони зрадили Батьківщину й здалися німцям у полон, згодом вступили на службу до української поліції при гестапо м. Харків. За їх активної участі було знищено до 1 000 радянських громадян. Таким чином, усіх чотирьох визнали винними в злочинах, передбачених статтею 54–1 «б» КК УРСР, й призначили найвищу міру покарання – розстріл, з конфіскацією всього належного їм майна [41, арк. 282зв.–283]. Вирок був направлений на затвердження до Військової Колегії Верховного Суду СРСР. Після розгляду справи одному з підсудних смертну кару замінили на 20 років каторжних робіт, згідно з частиною 2 Указу від 19.04.1943 р. [35, арк. 54]. До членів сімей засуджених були застосовані репресії, передбачені директивами НКВС та Прокуратури СРСР від 30 травня 1942 р. № 215/51с та від 27 червня 1942 р. № 252 [41, арк. 283]. Відповідно до цих директив повнолітні члени сімей засуджених за статтями «зрада Батьківщини» підлягали арешту та заслання до віддалених районів СРСР строком на 5 років. Притягнення до кримінальної відповідальності членів родини відбувалося в будь-якому випадку, навіть коли близькі родичі не лише не сприяли вчиненню злочинів, а навіть не мали жодного уявлення про них. Тобто радянське законодавство передбачало покарання не лише за конкретну провину, а й за родинні зв'язки. Винятки складала сім'я, у складі яких були військовослужбовці РСЧА, партизани, активісти та нагороджені радянськими орденами та медалями [110, с. 570–571].

За матеріалами судової справи П. К. Сіренка, спочатку свідками проходили перекладачка ГФП та СД М. О. Догаєва та В. А. Лісний – слідчий кримінального відділу Харківського СД. У випадку з М. О. Догаєвою радянське слідство не встигло висунути обвинувачення: вона померла 1943 р. від туберкульозу в тюрмі НКВС у м. Казань [40, арк. 134–138зв.]. Стосовно В. А. Лісного була порушена кримінальна справа за статтею 54–1 «а». Як зазначалося в матеріалах справи, він

«втратив надію, не вірив у перемогу Червоної Армії і в зв'язку з цим зрадив Батьківщину, залишився в окупованому німецькими загарбниками м. Харків, вступив на службу до гестапо в якості слідчого» [41, арк. 235зв.]. Крім того, йому інкримінували участь у масовому знищенні радянських громадян: перебуваючи на посаді слідчого СД з серпня 1942 р. по лютий 1943 р., він завершив 60 слідчих справ, за якими 20 заарештованих були розстріляні. Рішенням Військового трибуналу військ НКВС Харківської області на підставі статті 2 Указу від 19.04.1943 р. В. А. Лісний був засуджений до 20 років каторжних робіт, з ураженням у правах на 5 років та конфіскацією майна [26, арк. 148].

Схожа ситуація склалася з І. С. Бойком – колишнім водієм та перекладачем зондеркоманди 4а, який був заарештований 14 вересня 1943 р. Управління МДБ по Харківській області. Спочатку ГУКР «Смерш» НКО використовувало його як свідка під час проведення Харківського судового процесу, а згодом визнало винним за статтею 58–1 «б» та на підставі статті 1 Указу від 19.04.1943 р. й засудило до вищої міри покарання – розстрілу. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР 28 липня 1944 р. (протокол №30) вирок було виконано [43, арк. 193, 210].

У судовій практиці траплялися й неординарні випадки, які не вкладалися в загальну схему. Наприклад, харків'янка Н. М. Лещишина під час окупації була перекладачкою та агенткою ГФП та СД, а з листопада 1943 р. направлена для роботи в РЗГА до відділу VI-D-III. Наслідком її зрадницької діяльності став розгром осередків українського націоналістичного руху в містах Харкові, Полтаві, Києві, Рівно, Львові тощо. У липні 1945 р. Н. М. Лещишина повернулася з Німеччини до м. Харків й одразу звернулася до «компетентних органів». У відповідь на звинувачення слідчих УНКДБ УРСР по Харківській області щодо «зради Батьківщини», Н. М. Лещишина категорично заявила, що під час служби в німецьких каральних органах, вона приносила лише користь радянській державі: руками німців знищувала бандерівців. «А я допомагала їм [німцям] знищувати тому, що, якби бандерівці зайняли Україну, відбили її від німців, то вони були б гіршими ворогами для Радянського Союзу, чим німці», – зазначила вона під час

одного з допитів [39, арк. 38зв.]. Радянська влада високо оцінила «заслуги» Н. М. Лещишиної: постановою заступника наркому НКДБ УРСР генерал-майора Д. І. Єсипенка від 5 вересня 1945 р. кримінальну справу закрили, а її звільнили з-під варти. «У процесі проведеного слідства фактів зради радянських патріотів особисто з боку Лещишиної не встановлено», – підсумовувалося в документі [39, арк. 279]. Імовірно, НКВС планувало в подальшому використати досвід німецької агентки Н. М. Лещишиної для боротьби з українським самостійницьким рухом.

Дослідивши матеріали більше ніж 100 архівних кримінальних справ радянських громадян, колишніх співробітників 560 групи ГФП, поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» та батальйону української поліції при СД, були виявлені наступні особливості. Всі колаборанти були притягнуті радянськими правоохоронними органами до відповідальності впродовж 1943–1988 рр. на підставі статей про «зраду Батьківщини» [5–9; 19–21; 24–28]. Необхідно зазначити, що більшість особового складу української поліції ГФП та Харківського СД була сформована з радянських військовополонених, набраних у Полтавському та Холодногірському таборах у 1941–1943 рр. Під час вступу до німецьких силових структур до колаборантів в обов'язковому порядку застосовували відповідну процедуру оформлення, що передбачала написання автобіографії, заповнення анкети та прийняття присяги [19, арк. 24; 27, арк. 4–6]. Крім того, поліцейські проходили спеціальну підготовку, яка включала військовий вишкіл та ідеологічну обробку [28, арк. 135]. Більшість колаборантів небезпідставно, побоюючись репресій з боку радянської влади, у серпні 1943 р. евакуювалися разом із німцями на захід. Під час відступу частина співробітників Харківського СД продовжила службу в різних німецьких військових підрозділах аж до кінця війни [5, арк. 115–116], інша – утекла додому [6, арк. 208]. Під час радянського наступу 1943–1945 рр. значна кількість колишніх поліцейських Харківського батальйону СД була призвана до лав РСЧА. При цьому польові військкомати у більшості випадків не цікавилися минулим призовників: у радянського командування завжди існувала гостра потреба в живій силі. У цьому сенсі досить типовою для свого часу є доля поліцейського СД А. А. Ткаченка.

«Після нетривалої фільтрації з мене зняли форму поліцейського СД, переодягли в форму радянського солдата, і я був призваний до Червоної Армії», – пригадував він [9, арк. 235]. Таким чином, співучасники кривавих злочинів нацистів до кінця війни встигли повоювати на боці Радянського Союзу, отримали важкі поранення [38, арк. 81], а деякі з них за воїнську звитягу були відзначені високими урядовими нагородами. Наприклад, водій СД С. П. Бабицький, призваний до радянської армії в лютому 1945 р., був нагороджений орденом «Слави» III ступеня [5, арк. 116]. Колишній поліцейський І. Є. Лохматиков після втечі від німців 1944 р. потрапив до словацького партизанського загону, згодом воював у штрафній роті, розвідроті. За взяття в полон німецьких «язиків» був двічі нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня [7, арк. 75]. Інший колишній поліцейський українського батальйону СД Г. Д. Свиридов, призваний до Червоної армії в січні 1943 р., був відзначений орденами Червоного Прапора та «Слави» III ступеня. Однак, як свідчать матеріали архівних кримінальних справ, у подальшому це не звільнило їх від покарання: вони були засуджені до 25 років виправно-трудоих таборів [28, арк. 134; 19, арк. 215].

У повоєнний час радянські слідчі органи НКДБ–КДБ продовжили проводити активну розшукову роботу щодо радянських громадян, які перебували на службі в німецьких каральних органах та були причетні до вчинення воєнних злочинів, зокрема й на Харківщині. Стандартне обвинувачення проти колишніх військовослужбовців Червоної армії виглядало наступним чином: перебуваючи в лавах діючої армії, добровільно зі зброєю в руках здався в полон ворогові; знаходячись у таборі для військовополонених, зрадив Батьківщину, погодившись на службу в ГФП/СД; брав участь у масових розстрілах радянських громадян [28, арк. 135]. Цивільним особам за статтею «зрада Батьківщини» інкримінували антирадянські настрої, зневіру в силу радянської влади, відмову евакуюватися, перебування на окупованій ворогом території, службу в німецьких каральних органах, співучасть в убивствах цивільного населення та військовополонених [21, арк. 184–185; 28, арк. 9]. Справи обвинувачених у державній зраді розглядалися на закритих засіданнях військових трибуналів і проводилися без участі сторін та

без виклику свідків. Хоча іноді, як це трапилося у випадку з Ф. П. Гречишкіним та М. Ф. Сопельником, звинуваченими в перевезенні заарештованих радянських громадян до місця масових страт у Лісопарку, до суду допустили адвоката. Захисник намагався пом'якшити вирок, перекваліфікувавши справу зі статті 54–1 «а» КК УРСР – «зрада Батьківщини» на статтю 54–3 – «зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою» [179, с. 17]. Аргументи адвоката були заслухані, проте рішення трибуналу щодо покарання підсудних за статтею 54–1 «а» залишилося незмінним [43, арк. 234, 246].

До кримінальної відповідальності притягувалися колаборанти не лише за приналежність до німецьких каральних структур, а й за те, що своїми діями сприяли встановленню й підтриманню жорстокого окупаційного режиму. Це стосувалося не лише слідчих та поліцейських СД, а й водіїв, які перевозили заарештованих на місця розстрілів, перекладачів, що брали участь у допитах в'язнів, і навіть поліцейських музичного взводу СД. У лютому 1943 р. УНКВС по Харківській області був заарештований харків'янин Б. В. Заскальков, якому було висунуте обвинувачення в тому, що він «з метою ухиляння від служби в Червоній Армії в тил країни не евакуювався», «добровільно влаштувався в оркестр гестапо музикантом», «грав для німецьких солдатів фашистські пісні, розучував фашистський гімн», «на концертах виступав в ролі конферансьє» [27, арк. 181]. Тобто Б. В. Заскальков був визнаний винним у злочинах, передбачених статтями 54–1 «а» – «зрада Батьківщини» та 206–10 «а» (ухиляння від призову) КК УРСР. На підставі цих звинувачень Особлива Нарада при НКВС СРСР затвердила йому вирок у вигляді 5 років виправно-трудова таборів [27, арк. 183].

Загалом громадяни СРСР, визнані винними у скоєнні воєнних злочинах на Харківщині, отримали покарання, передбачені статтею «зрада Батьківщини» та статтею 2 Указу від 19.04.1943 р. Перші вирoki, винесені ще під час війни, відзначалися найбільшою суворістю: доволі часто призначалася вища міра кримінально покарання – розстріл, а також заслання на 20 років каторжних робіт [41, арк. 283; 26, арк. 148]. У подальшому максимальна міра покарання, в основному, призначалася у вигляді 25 років позбавлення волі у виправно-

трудоу таборах, з ураженням у громадянських правах на 5 років та конфіскацією майна; мінімальна – обмежувалася 5 роками таборів [27, арк. 95, 224; 7, арк. 297]. Проаналізувавши матеріали архівних кримінальних справ, можна дійти висновку, що військових колаборантів, в одних випадках засуджували до мінімальних термінів покарання, оскільки вони служили в репресивних структурах окупаційного апарату, в інших – до максимальних, бо, окрім того, їх визнавали активними учасниками каральних акцій нацистів, спрямованих проти цивільного населення, військовополонених, радянського Руху опору. Загалом за одні й ті ж самі злочини, скоєні за подібних обставин, могли призначатися як максимальні, так і мінімальні строки покарання. Це свідчить як про відсутність у суддів чіткого визначення дій колаборантів, так і про їхню недостатню кваліфікацію – вироки військових трибуналів доволі часто переглядалися вищими судовими інстанціями [35, арк. 54; 20, арк. 10; 19, арк. 210; 27, арк. 62; 28, арк. 4].

Після смерті Й. Сталіна в СРСР розпочалася лібералізація суспільно-політичного життя, яка торкнулася й громадян, репресованих радянською владою. Відповідно до постанови Президії ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. та ЦК КП(б)У від 11 травня 1954 р. створювалися центральні й місцеві комісії, які переглядали справи осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини». У випадках незаконного засудження та неправильної кваліфікації складу злочину комісії мали право відмінити рішення суду, реабілітувати засуджених, перекваліфікувати склад злочину, скорочувати термін покарання [182, с. 117]. Правовою основою діяльності обласних комісій став спільний наказ Генерального прокурора СРСР, міністрів юстиції та внутрішніх справ СРСР, голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 19 травня 1954 р. № 96сс/0016/00397/00252. Він установлював порядок перегляду справ репресованих громадян і визначав повноваження органів, залучених до її проведення. Перегляду підлягали й судові рішення щодо радянських громадян, засуджених за статтею «зрада Батьківщини». Після ознайомлення з матеріалами архівних кримінальних справ осіб, засуджених за військову колаборацію, Харківська обласна комісія, як правило, приймала рішення відмовити в їх перегляді [38, арк. 83; 43, арк. 290], хоча траплялися й

винятки з правил. 1955 р., за касаційною скаргою Х. П. Волоха, йому було зменшено термін ув'язнення з 15 до 10 років [28, арк. 4].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» відбулося масове звільнення з місць позбавлення волі, зокрема й військових колаборантів. В указі зазначалося, що з метою надання жителям СРСР, «які через слабкодухість та несвідомість були залучені до співпраці з окупантами», можливості повернутися «до чесного трудового життя», з місць ув'язнення звільнялися особи, засуджені до 10 років, зокрема й за статтею «зрада Батьківщини». Тим, хто мав строк покарання більше ніж 10 років, термін позбавлення волі скорочувався наполовину. Звільненню підлягали також особи, покарані за службу в німецькій армії та поліції. Амністія не розповсюджувалася лише на карателів, засуджених за убивства та катування радянських громадян [184, с. 410]. Як свідчать матеріали архівних кримінальних справ, майже всі колаборанти, засуджені за службу в німецьких каральних органах та співучасть у злочинах нацистів на харківській землі, були амністовані відповідно до указу від 17 вересня 1955 р. Одні з них, як, наприклад, М. Г. Акшинський – колишній поліцейський СД чи Н. А. Кондрашова – перекладачка кримінального відділу СД, засуджені на 25 років, були звільнені 1955 р. зі зняттям судимості [5, арк. 5; 7, арк. 4]. Іншим, таким як Г. Д. Свиридов, терміни ув'язнення були зменшені майже наполовину – з 25 до 12 років [19, арк. 222]. Справи осіб, засуджених до каторжних робіт на підставі статті 2 Указу від 19.04.1943 р., як правило, не переглядалися [7, арк. 313зв.; 21, арк. 210; 26, арк. 153; 42, арк. 54].

Значна частина із числа колаборантів, які дійсно брали участь у каральних акціях проти населення, партизанів, військовополонених на Харківщині й знаходилися в зоні дії радянської юрисдикції, була покарана, проте багатьом вдалося уникнути кримінальної відповідальності. Наприклад, колишній охоронець тюрми СД А. Г. Авраменко 1947 р. був заарештований УНКДБ в Полтавській області. І хоча справа проти нього порушувалася ще декілька разів,

1960 та 1967 рр., однак слідчі не змогли довести його причетність до розстрілів на території харківської в'язниці [24, арк. 2].

Багатьом військовим колаборантам, причетним до скоєння воєнних злочинів на Харківщині, протягом десятиліть вдавалося досить успішно приховувати своє минуле. Декотрі з них, щоб убезпечити себе, вступали до лав комуністичної партії. «Я мав на меті те, що будучи членом ВКП(б), про мене ніколи ніхто не міг би подумати, що я свого часу вчиняв злочини перед Батьківщиною. Інакше кажучи, я хотів захистити себе партійним документом», – заявив на допиті Г. Д. Свиридов [19, арк. 230]. Так чи інакше всі вони сподівалися, що з плином часу сплине й строк давності їхніх злочинів. Важливе значення для подальшого переслідування й покарання воєнних злочинців мав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 р. про незастосування терміну давності до воєнних злочинів та злочинів проти людяності [1, арк. 133], а також Постанова Верховної Ради СРСР від 3 вересня 1965 р., яка містила роз'яснення щодо застосування цього указу до громадян Радянського Союзу, «які в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. здійснювали активну каральну діяльність, брали особисту участь в убивствах і катуваннях» [1, арк. 134].

Радянські правоохоронні органи проводили розшукові заходи громадян СРСР, причетних до воєнних злочинів нацистів, і в 1960-х–1970-х рр., хоча вже не так інтенсивно, як у перші повоєнні роки. Так, 1976 р. в м. Барвінкове Харківської області відбувся відкритий суд над О. Майбородою, колишнім поліцейським, причетним до розстрілів цивільного населення. Іншого карателя з Богодухівського району – Скляра, за словами колишнього старшого слідчого з особливо важливих справ КДБ УРСР М. П. Гриценка, було знайдено аж на Алтаї, де він жив під чужим прізвищем [351].

Одним з останніх найбільших успіхів слідчих органів Радянського Союзу стало виявлення та арешт 1987 р. колишнього командира українського батальйону поліції при Харківському СД. Слідчим відділом КДБ УРСР було проведено ґрунтовне розслідування не лише воєнних злочинів О. О. Посевіна, а й досить ретельно досліджено структуру та каральну діяльність поліції безпеки та СД

Генерального округу «Харків», а також українського батальйону поліції СД. Варто зазначити, що матеріали архівної кримінальної справи О. О. Посєвіна складаються із 42-х томів. Вони вмістили сотні протоколів допитів обвинуваченого, свідків, очні ставки, відеозаписи показів тощо. Справа була завершена в рекордно короткі строки – лише за 6 місяців. О. О. Посєвіну було інкриміновано наступне: маючи звання сержанта РСЧА, він потрапив у полон до німців; перебуваючи в Холодгогирському таборі для військовополонених, добровільно погодився на службу в німецькій поліції, тим самим зрадив Батьківщину. Із серпня 1942 р. по серпень 1943 р. О. О. Посєвін очолював батальйон української поліції при СД, мав звання унтершарфюра СС. Як командир карального підрозділу, він брав активну участь у насильницькому підтриманні окупаційного режиму. «Посєвін з серпня 1942 р. року по серпень 1943 р. спільно з окупантами, на чолі підлеглих йому поліцейських, брав активну участь у каральних акціях – масових розстрілах радянських громадян у місті Харкові: на подвір'ї в'язниці СД по вулиці Чернишевській, № 21, і на галявині Лісопарку в районі «Сокольники», а також на околицях села Подвірки Дергачівського району Харківської області», – зазначалося в Обвинувальному висновку [33, арк. 6–7]. У ході слідства підсудний визнав, що «брав участь у розстрілах не менше 3 600 мирних радянських людей, зокрема він особисто убив пострілами з пістолета «Парабеллум» не менше 330 осіб» [33, арк. 114]. У результаті О. О. Посєвіна було звинувачено в злочинах, передбачених частиною 1-ю статті 56 КК УРСР – «зрада Батьківщини». А у зв'язку з тим, що на момент скоєння злочинів він перебував у лавах РСЧА, слідчу справу разом з Обвинувальним висновком було передано на розгляд військового трибуналу, який 1988 р. засудив О. О. Посєвіна до вищої міри покарання – розстрілу [33, арк. 130].

Крім того, у ході розслідування кримінальної справи О. О. Посєвіна було встановлено причетність 15 колишніх поліцейських батальйону СД до масових розстрілів на території Харківської області. Відносно них було ініційовано проведення відповідних перевірок [33, арк. 110].

Кримінальні справи осіб, засуджених за воєнні злочини, скоєні під час Другої світової війни, переглядалися судовими та правоохоронними органами й за часів незалежності України. На підставі Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. № 962-ХІІ Харківською обласною прокуратурою в 1990-х роках розглядалися й архівні кримінальні справи колаборантів, причетних до участі в кривавих розправах нацистів над цивільним населенням та військовополоненими на Харківщині [181]. Однак воєнні злочини й злочини проти людяності не мають строку давності. Тому даній категорії військових колаборантів учергове в реабілітації було відмовлено [34; 36; 42]. Більш того, у деяких архівних кримінальних справах було змінено кваліфікацію дій обвинувачених. Так, у постанові Харківської обласної прокуратури від 24 липня 1998 р. стосовно німецької агентки ГФП й СД Н. М. Лецишиної, причетної до знищення українського націоналістичного підпілля, зазначалося: «Постанову старшого оперуповноваженого 5 відділу 2-го Управління НКДБ від 5 вересня 1945 року про припинення кримінальної справи Лецишиної Надії Миколаївни скасувати, визнавши останню обґрунтовано притягнутою до кримінальної відповідальності й тією, що не підлягає реабілітації» [39].

Покарання військовослужбовців країн Осі, причетних до скоєння воєнних злочинів на Харківщині (1941–1943 рр.), започаткував Харківський показовий судовий процес, детально проаналізований нами в попередньому розділі. Він створив юридичний прецедент притягнення до кримінальної відповідальності громадян гітлерівської Німеччини.

Наступним важливим кроком щодо засудження воєнних злочинів нацизму став Нюрнберзький судовий процес (1945–1946 рр.). Під час засідання Міжнародного військового трибуналу (далі – МВТ) радянське обвинувачення використало докази, зокрема зібрані ХОК НКДК [162, р. 573–574]. У подальшому чотири союзні держави – Великобританія, США, Франція та СРСР – провели судові процеси над нацистськими воєнними злочинцями у своїх окупаційних зонах на території Німеччини та Австрії. Підставою для здійснення правосуддя

стали міжнародні угоди щодо покарання осіб, винних у воєнних злочинах, злочинах проти миру й проти людяності, та Закон № 10, прийнятий 20 грудня 1945 р. рішенням Контрольної Ради союзників [164, р. VIII–XIX]. У період із грудня 1946 р. по квітень 1949 р. створений в американській окупаційній зоні Нюрнберзький військовий трибунал провів 12 судових процесів, які часто називають наступними (малими) Нюрнберзькими процесами [164, р. III]. До відповідальності були притягнені нацистські воєнні злочинці – медики, члени айнзатцгруп, представники військового командування, органів юстиції, міністерства закордонних справ гітлерівської Німеччини, а також промисловці.

У рамках цих процесів відбувся суд над айнзатцгрупами (29 вересня 1947 р. – 10 квітня 1948 р.). Серед 24 обвинувачених знаходилися представники зондеркоманди 4а зі складу АГ «Ц»: штандартенфюрер СС П. Блобель, який очолював зондеркоманду із червня 1941 р. по січень 1942 р. [58], та штурмбанфюрер СС Вальдемар фон Радецькі – заступник командира ЗК 4а [166, р. 577]. На підставі звітів зондеркоманди 4а Нюрнберзький військовий трибунал визнав їх винними в злочинах проти людяності, воєнних злочинах та членстві в злочинних організаціях СС та СД [166, р. 529, 578]. Каральна діяльність Блобеля та фон Радецькі на окупованій території Харківської області на судовому процесі не розглядалася. Хоча останній був визнаний ХОК НДК причетним до розстрілів близько 4 000 осіб у районі Лісопарку та вбивства більше 15 000 харківських євреїв [44, арк. 3].

Ще один представник керівної ланки зондеркоманди 4а – штурмбанфюрер СС Г. Гелленбройх, відповідальний «за злодіяння скоєні над мирним населенням міста Харкова» [44, арк. 82], був притягнутий до відповідальності американцями 1947 р. Проте знову ж таки не за злочини, скоєні на харківській землі. Військовий суд США в Дахау звинуватив Г. Гелленбройха в убивстві трьох полонених американських авіаторів та засудив його до страти [539, s. 242].

У перші повоєнні роки в межах своєї окупаційної зони Радянський Союз також здійснював заходи щодо розшуку та покарання нацистських воєнних злочинців. До рук правосуддя потрапляли й представники німецьких каральних

органів, які заплямували себе участю в масових убивствах цивільного населення та військовополонених на Харківщині. Так, 21 жовтня 1947 р. Ростокським окружним відділом Радянської військової адміністрації в Німеччині у спецтаборі № 9 у м. Нойбранденбург було заарештовано штурмшарфюрера СС М. Єнтцша – колишнього слідчого кримінального відділу АК 5. Його звинуватили в «безпосередній участі в звірствах і злочиннях, що вчинялися німецькими загарбниками на тимчасово окупованій Харківській області і в м. Харків», відповідно до пункту «с» розділу 1-го статті 2-ї Закону № 10 [27, арк. 34]. М. Єнтцш визнав, що за завершеними ним у м. Харків кримінальними справами було розстріляно 6 людей і 30 відправлено до тюрми й на каторжні роботи. Також він підтвердив свою участь у транспортуванні 120–150 радянських громадян наприкінці 1942 р. – початку 1943 р. з тюрми СД до місця розстрілу в Лісопарку [27, арк. 11]. Однак до кінця слідства М. Єнтцш не дожив: 2 листопада 1947 р. він покінчив життя самогубством [27, арк. 16].

Крім того, 1947 р. радянський військовий трибунал у Берліні засудив 15 поліцейських третього взводу третьої роти 9-го запасного батальйону поліції до 25 років ув'язнення кожного. Цей взвод, яким командував цуг- і вахтмейстер Текленбург, брав активну участь у розстрілі євреїв у Харкові [528, р. 1770]. За показами вахмістра 3-го поліцейського взводу Р. Лацера та старшого вахмістра цього ж підрозділу Ф. Евелінга, у грудні 1941 р. – січні 1942 р. в Харкові, за містом у кар'єрі, зондеркомандою 4а було розстріляно близько 8 тисяч євреїв [30, арк. 210].

Природно, що більшість воєнних злочинців із числа іноземних громадян виявлялися радянськими каральними органами в таборах для військовополонених, що знаходилися на території СРСР. Так, 1949 р. в таборі МВС № 448 у поле зору слідчих органів потрапив колишній унтерштурмфюрер СС Д. Петерс. У вироку Військового трибуналу військ МВС Харківської області зазначалося, що обвинувачений, перебуваючи на посаді помічника начальника слідчого відділу гестапо м. Харків, неодноразово особисто брав участь у масових розстрілах радянських громадян у районі селища Сокольники. У підсумку

Д. Петерса було визнано винним у скоєнні злочинів, передбачених статтею 1 Указу від 19.04 1943 р. [27, арк. 211], і засуджено до вищої міри покарання, яку через скасування в СРСР 1947 р. смертної кари [107, с. 381] замінили на 25 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах [27, арк. 212].

Лібералізація політичного життя в СРСР у середині 1950-х років торкнулася й міжнародної сфери, зокрема й стосунків з ФРН. Маючи на меті «нормалізацію відносин між Радянським Союзом та Німецькою Федеративною Республікою», що повинно було призвести до «зміцнення миру і безпеки всіх європейських держав», радянське керівництво прийняло рішення щодо встановлення дипломатичних відносин з ФРН [79, с. 60]. Буквально на першому засіданні міжурядових делегацій у Москві 9 вересня 1955 р. канцлер ФРН К. Аденауер заявив, що обов'язковою умовою налагодження відносин між країнами є звільнення й повернення на батьківщину всіх німців, ув'язнених на території СРСР [79, с. 96]. Кремль дослухався до вимог протилежної сторони. Вже 28 вересня 1955 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про дострокове звільнення німецьких громадян, засуджених судовими органами СРСР за скоєні ними злочини проти народів Радянського Союзу в період війни». Відповідно до цього указу достроковому звільненню та репатріації до НДР і ФРН підлягали 8 877 осіб. Крім того, урядам цих держав передавалися 749 воєнних злочинців, яких через тяжкість вчинених ними злочинів Радянський Союз не вважав можливим звільнити від покарання [184, с. 411]. У числі 749 німецьких громадян, репатрійованих 1956 р. до НДР і ФРН, опинився й Д. Петерс – колишній співробітник Харківського СД [27, арк. 206].

Однак слід зазначити, що, попри наростання протистояння між двома військово-політичними блоками НАТО та ОВД, питання розшуку та засудження осіб, причетних до злочинів нацизму, продовжувало залишатися важливою складовою міжнародної політики. Цьому сприяла, зокрема, позиція країн, які зазнали значних людських та матеріальних втрат під час Другої світової війни [454, с. 789]. Наприклад, у Радянському Союзі дане питання було закріплено законодавчо. В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 р.

зазначалося, що «нацистські злочинці, винні в найтяжчих злодіяннях проти миру і людяності та воєнних злочинах, підлягають суду і покаранню незалежно від часу, що минув після вчинення злочинів» [185, с. 344]. У подальшому зазначена ініціатива була підтримана Генеральною Асамблеєю ООН, яка 26 листопада 1968 р. прийняла Конвенцію про незастосування терміну давності до воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Здійснення правосуддя було визнане не лише справедливою відплатою за жахливі злочини нацизму. Воно мало стати «важливим фактором у справі попередження таких злочинів, захисту прав людини та основних свобод, зміцнення довіри, заохочення співпраці між народами та гарантування міжнародного миру та безпеки» [197].

Таким чином, кримінальне переслідування нацистських воєнних злочинців відбувалось і в подальшому. У 1967–1968 рр. у західнонімецькому місті Дармштадт, яке свого часу стало надійним оплотом гітлерівського режиму, до відповідальності була притягнена група колишніх офіцерів і унтер-офіцерів зондеркоманди 4а («Суд над К. Каллсеном та іншими»). Усім інкримінували участь та співучасть у масових та індивідуальних убивствах радянських євреїв, комуністичних функціонерів, осіб з ментальними порушеннями та радянських військовополонених [528, р. 1770].

О. Рісле, В. Войтона, Е. Консі, В. Трілла, К. Шульте було визнано винними в «співучасті у спільному вбивстві щонайменше 10 000 єврейських чоловіків, жінок і дітей з Харкова» [144, с. 248]. Пригадуючи трагічні події початку 1942 р., В. Войтон свідчив: «Це була жахлива картина. В одному кінці рову, довжиною 60–80 метрів, уже лежали один на одному трупи у декілька шарів, у ямі спостерігався рух... Я побачив в траншеї одного чоловіка, який кричав: «Добий мене», і хоча попереду все ще стріляли, я спустився до рову і добив його з пістолета... Потім я наказав дати мені карабін через те, що він мав більшу пробивну силу, а з пістолета я не досягав ще живих в нижньому шарі. Страшно було ступати по горі трупів, котра прогиналася піді мною. Тут мене вигнав з рову Блобель, тому що попереду все ще стріляли. Він дорікав мені у легковажності...

Стріляли 8 чоловік. Інші заряджали магазини або сортували цінні речі...» [120, с. 113].

1982 р. в м. Траунштайн був проведений суд над колишніми військовослужбовцями 314-го батальйону поліції – підрозділу, який заплямував себе участю в масових убивствах цивільного населення та військовополонених на Харківщині. Двох колишніх офіцерів цього підрозділу обвинуватили, а згодом і засудили за участь у розстрілі євреїв на Волині в липні–серпні 1941 р. та в м. Дніпропетровськ у жовтні 1941 р. Про трагедію харківського єврейства на судовому процесі не згадувалося [528, р. 1770].

Попри досить активні потуги світової спільноти щодо покарання нацистських воєнних злочинців, багатьом із них, з різних причин, вдалося уникнути справедливого покарання. Показовою в цьому сенсі є доля колишнього начальника поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» штурмбанфюрера СС Ф. Кранебіттера: не покараного ні за життя, ні після смерті. 13 травня 1945 р. він разом з іншими високопосадовцями СС був заарештований американцями в м. Больцано та переведений до табору в м. Ріміні, який перебував під управлінням англійців. На початку 1948 р. британці передали Ф. Кранебіттера Командуванню кримінальних розслідувань армії США (USACIDC), яке, у свою чергу, відправило його до Австрії. Західні союзники не проводили розслідування злочинної діяльності Ф. Кранебіттера в складі СД, хоча останній встиг «відзначитися» не лише участю в масових розстрілах жителів Харківщини, а й під час служби в Італії, зокрема, – в убивстві в'язнів табору Фассолі. Нарешті австрійський суд висунув йому звинувачення в незаконному членстві в НСДАП й призначив покарання у вигляді позбавлення волі строком на 1 рік. Після звільнення Ф. Кранебіттер працював спочатку на фабриці пластмаси у Вельсі, а згодом – інспектором державного пожежного страхування у Верхній Австрії. Помер він 1957 р. від раку [539, с. 335]. Верхом цинізму став напис на надгробку покійного – організатора масових убивств цивільного населення та військовополонених у 1942–1943 рр. на Харківщині: «Його життя було жертвовною любов'ю та гідним виконанням обов'язку» [559].

Лише у 1960-х роках італійська та німецька юстиція зацікавилася діяльністю Ф. Кранебіттера через підозру в скоєнні воєнних злочинів, як-от: знищенні представників італійського Руху опору, католиків та комуністів [532]. Проте, як виявилось в подальшому, проведене розслідування не мало жодних наслідків. Як зазначали В. Р. Гарша та К. Курецідіс-Гайдер, до кінця 1980-х рр. австрійське суспільство відмовлялося «розуміти націонал-соціалістичну диктатуру як частину своєї історії». Лише 8 липня 1991 р. канцлер Республіки Австрія Ф. Враніцкі у своєму виступі під назвою «Лихо нацистської диктатури» заявив, що «розділяє відповідальність за страждання, які, хоча не Австрія як держава, але громадяни цієї країни завдали іншим людям і народам», і визнав, що «багато австрійців... брали участь у репресіях і переслідуваннях Третього Райху» [533, s. 232–233].

Однак, попри офіційні заяви, 2000 р. з нагоди 90-річчя середньої школи «Rieder» у шанованому виданні з передмовою губернатора Верхньої Австрії Й. Пюрінгера було розміщено фотографію випускника цього закладу – Ф. Кранебіттера. Як заявили представники «Germania» – асоціації середньої школи «Rieder», вони не володіли інформацією щодо каральної діяльності свого випускника та причетності його до воєнних злочинів. Хоча, за бажанням, ці відомості було легко знайти – вони знаходились у відкритих джерелах. Так, в Австрії одразу після війни була видана брошура про суд над воєнними злочинцями в Харкові 1943 р., на якому, між іншим, заочно судили й Ф. Кранебіттера «за масові вбивства мирних жителів, чоловіків, жінок і дітей». У вільному доступі в Інтернеті знаходився й фільм про цей процес німецькою мовою [244]. Даний факт можна пояснити складнощами, неоднозначністю та протиріччями так званого процесу «подолання минулого» («Bewältigung der Vergangenheit»), характерного для країн, обтяжених злочинами нацизму. «В 2000 р. німці все ще купуються в жалю до себе замість того, щоб спитати, чому майже кожен з них зазнавав труднощів принаймні протягом деякого часу після 1945 р. Ніхто з старих джентльменів, деякі з яких вже дуже похилого віку, не бажає мати хоча б трохи інформації про кар'єру блискучого члена їх спільноти: фотографія

Кранебіттера в цьому контексті – дурний збіг. Хто в це повірить?!» – наголосив австрійський письменник Л. Лагер [244]. Нарешті, 2014 р. вищезгаданий літератор опублікував свій роман під назвою «Bitter», де в основу твору покладена історія життя Ф. Кранебіттера. У своєму романі автор намагався зрозуміти, як яскрава, соціально інтегрована й допитлива молода людина за декілька років перетворилася на жорстокого убивцю, воєнного злочинця, а після війни змогла повернутися до звичайного життя, ніби нічого й не сталося. Л. Лагер розглядає окремо взятий випадок як репрезентативний політичний феномен повоєнного світу [545].

Під час Другої світової війни колабораціонізм набув небувалого розмаху й це стосувалося не лише території України та інших республік СРСР, а й країн Європи, окупованих нацистами. Військові колаборанти, що перебували на службі в німецьких каральних органах, стали старанними виконавцями та співучасниками кривавих злочинів нацистів на Харківщині і в переважній більшості були притягнуті до кримінальної відповідальності, на відміну від військовослужбовців країн Осі, яким здебільшого вдалося уникнути покарання. Попри складність та суперечливість реалізації політики «відплати», слід зазначити, що покарання злочинів нацизму стало важливою складовою повоєнного світу.

4.2. Місця пам'яті жертв нацистського терору на Харківщині

Історична пам'ять – невід'ємна складова будь-якого суспільства. Колективні уявлення про минуле є важливим елементом колективної та індивідуальної самоідентифікації. Комеморативні практики, спрямовані на вшанування подій минулого, сприяють розумінню людиною власної приналежності до певної спільноти. Держава визначає, якими подіями минулого слід пишатися, яких героїв вшановувати, а про що слід забути чи відповідним чином інтерпретувати. На цей процес впливають як окремі групи людей, так і суспільство в цілому. У результаті взаємодії вищезазначених чинників,

формується відповідний образ минулого – зі своїм церемоніалом, риторикою та інструментарієм, який забезпечує збереження історичної пам'яті.

Травматичний досвід воєн посідає особливе місце в людській пам'яті. Він використовується державою для творення національних та ідеологічних міфів і легенд, спрямованих на подолання руйнівних наслідків воєн, а також служить об'єднуючою силою для травмованого військовою агресією суспільства. Серед бурхливих подій ХХ ст., безперечно, найтрагічнішою сторінкою в історії людства залишається Друга світова війна. Вона розколола не лише світ, а й майже все століття на три епохи: довоєнну, воєнну і повоєнну. Під її впливом був сформований повоєнний світопорядок, який через невирішеність багатьох питань згодом призвів до нового глобального протистояння між Сходом і Заходом – Холодної війни.

Жодна подія ХХ ст. не залишила такого глибокого сліду в пам'яті українського народу, як війна титанічних масштабів, яка на довгі роки стала уособленням людського горя, неймовірного напруження духовних і фізичних сил. Небували за розмахом руйнування періоду тотальної війни та знелюднення територій набули апокаліптичних масштабів. Проте найжахливіші матеріальні збитки тьмяніли на фоні людських втрат. За кількістю загиблих Україна, поряд з Польщею та Білоруссю, посіла сумну першість. Мільйонні жертви, покладені на терези перемоги над нацизмом, попри сподівання українців, не призвели до демократизації політичного ладу, а, навпаки, зміцнили сталінську диктатуру.

Війни, зазвичай, використовуються й переможцями, і переможеними для формування та корегування своїх національних ідентичностей. Кожна з держав-учасниць Другої світової війни сформувала власну модель пам'яті. У СРСР міф про заснування Радянського Союзу – «Велику Жовтневу соціалістичну революцію» – було доповнено «другим стовпом віри» про «Велику Вітчизняну війну», який став важливим підтвердженням легітимності радянського ладу. Зблідлий привид більшовицької революції змінив міф про «священну війну», рясно замішаний на російському націоналізмі. Російськоцентрична модель Другої світової війни бере початок із публічних заяв Й. Сталіна про російський народ,

який «заслужив в цій війні загальне визнання, як керівна сила Радянського Союзу» та став «найвидатнішою нацією із всіх націй, що входять до складу Радянського Союзу» [129, с. 196]. Довіра, яку «виявив російський народ Радянському уряду в дні важких випробувань, стала вирішальною силою, яка забезпечила історичну перемогу над ворогом людства – фашизмом», – додавали радянські історики [295, с. 443]. Розроблена радянськими ідеологами концепція «дружби народів» нівелювала національний момент і була спрямована на об'єднання багатонаціональної держави та формування єдиної радянської ідентичності. Поняття «радянський народ» як нерозривна, однорідна та невизначена позакласова та позастанова єдність уже під час війни набуло «плоті й крові». Пам'ять про війну не стала носієм демократичних цінностей антифашизму, як це було на Заході. У Радянському Союзі пропаганда цілеспрямовано прищеплювала населенню поліетнічної держави націоналістичний наратив, прикрашений соціалістичною риторикою, про «великий та непереможний російський народ». Принципи свободи та рівності були замінені героїзмом і жертівністю радянського народу.

У перші повоєнні роки культ пам'яті війни не набув справжнього поширення. До 1953 р. єдиним «істориком» війни був сам Й. Сталін. Його промови, тези, висловлювання та зауваження, зібрані в брошурі «О Великой Отечественной войне Советского Союза», декретувалися й ставали незаперечними постулатами в написанні історії війни. Радянська тогочасна риторика містила загальні висновки та характеристики, під які партійні ідеологи відбирали потрібні факти та обґрунтування. У загальних рисах події війни виглядали наступним чином: Радянський Союз завжди дотримувався політики колективної безпеки; пакт про ненапад з гітлерівською Німеччиною від 23 серпня 1939 р. був єдино правильним рішенням у безвихідній ситуації; колективізація та індустріалізація – необхідна умова зростання обороноздатності країни; Сталін привів народ до перемоги; перемога над фашизмом є виразом принципової переваги соціалізму над усіма іншими суспільними устроями [129]. Культ особи Сталіна – «геніального політичного діяча» й «великого полководця всіх часів і

народів» – у повоєнні роки досягнув свого апогею. Навіть явно провальні операції Червоної армії початкового етапу німецько-радянської війни, пов'язані із значними матеріальними, територіальними й людськими втратами, тлумачились як мудра стратегія вождя, що отримала назву «активна оборона». «Авантюристичній німецькій стратегії «блискавичної війни» товариш Сталін протиставив мудру стратегію активної оборони... Радянська Армія повинна була жорсткою обороною у поєднанні з безперервними контрударами змусити розосередити сили своїх ударних угруповань, виснажити і послабити ворожі війська, виграти час для розгортання головних сил Радянської держави», – зазначав у своїй праці Б. С. Тельпуховський [480, с. 37].

З приходом до влади М. Хрущова відбулося розвінчання культу особи Й. Сталіна, на якого переклали всі прорахунки та помилки керівництва комуністичної партії [216, с. 146–151]. Завершення формування радянської моделі пам'яті війни та утвердження її в суспільній свідомості відбулося в брежнєвську добу. Головні тези історії про «Велику Вітчизняну війну» набули доконаного вигляду й полягали в наступному:

- У нападі Німеччини на СРСР особливо наочно проявився класовий, вкрай реакційний, імперіалістичний характер війни з боку країн фашистського блоку, які ставили собі за мету «ліквідувати форпост соціалізму на земній кулі, захопити землі та національні багатства радянських людей, встановити диктатуру німецьких поміщиків та капіталістів».
- Німеччина вела проти СРСР не звичайну війну, а особливу, винищувальну, маючи на меті ліквідувати соціалістичний лад, в якому нацисти вбачали для себе смертельну небезпеку. Тому, в порівнянні з іншими країнами, окупаційний режим на території СРСР відзначався особливою жорстокістю.
- Гітлерівці намагалися насадити нацистську ідеологію людиноненависництва, засновану на вченні про «вищі та нижчі раси». З особливою злобою й ненавистю нацисти ставилися до слов'янських народів.

- Перемогу над Німеччиною вдалося отримати завдяки соціалістичному устрою Радянського Союзу – найбільш передовій формі організації суспільства: переміг радянський лад, який довів свою життєздатність.
- Гітлерівська ідеологія расової ненависті виявилася переможеною радянською ідеологією рівноправності всіх рас та націй, ідеологією дружби народів.
- Джерелом масового героїзму на фронті і в тилу був радянський патріотизм, заснований на братній співдружності трудящих усіх націй СРСР, повазі прав та незалежності народів зарубіжних країн і добросусідських відносинах.
- Радянський Союз витримав основний тягар війни й зробив найбільший внесок у розгром фашистської Німеччини та її спільників. Про це, зокрема, свідчили й людські втрати: з 50 мільйонів жертв Другої світової війни на СРСР припало понад 20 мільйонів тощо [334, с. 740–760; 332, с. 225–231; 491, с. 406; 106, с. XI].

Таким чином, влада запропонувала власну інтерпретацію подій Другої світової війни, в якій історична реальність і міфи, правда і вигадки склалися в досить струнку систему. Саме звідси бере початок складне переплетення замовчувань, напівправди та відвертого обману, характерне для радянської моделі пам'яті про війну. Це стосувалося насамперед приховування справжньої кількості жертв, адже за жахливі людські втрати несло відповідальність радянське військово-політичне керівництво. Спочатку Й. Сталін заявив, що Радянський Союз «безповоротно втратив у боях з німцями, а також в результаті німецької окупації та вигнання радянських людей на німецьку каторгу – майже сім мільйонів осіб» [218, с. 1]. Його наступники М. Хрущов та Л. Брежнєв називали цифру 20 та понад 20 мільйонів людських втрат вже з особливою погордою, мовляв, «Саме ми зазнали в минулій війні найбільших втрат у світі!» [374, с. 128].

Довгий час історична правда про війну залишалася дозованою, зокрема й інформація щодо втрат жителів України була засекречена партійним керівництвом СРСР. Лише 1975 р. перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький

оприлюднив «ідеологічно вивірену» цифру втрат УРСР – 6,75 мільйонів осіб [373, с. 744]. Дещо раніше у фундаментальному тритомному виданні «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» були наведені відомості щодо жертв нацистського терору на території України. На підставі даних, зібраних НДК, були названі наступні цифри:

- «вбито і замучено цивільного населення» – 3 898 457 осіб;
- «вбито і замучено військовополонених» – 1 366 588 осіб;
- «вигнано в німецьке рабство» – 2 244 000 осіб [491, с. 150].

Редакційна колегія Книги пам'яті України оцінила загальні втрати жителів республіки в 10 мільйонів осіб. Серед них 4,1 мільйони військовослужбовців Червоної армії та 4,5 мільйони цивільного населення, 2,4–2,8 мільйонів депортованих на примусову працю до Німеччини (велика частина з яких загинула) [276, с. 561].

За підрахунками провідних спеціалістів з історії Другої світової війни професорів В. М. Косика та М. В. Коваля, загальні втрати населення України склали 8 мільйонів із тією різницею, що, за версією В. М. Косика, загинуло 2,5 мільйони військових та 5,5 мільйонів цивільних, а на думку М. В. Коваля, – відповідно 3 та 5 мільйонів [365, с. 456; 355, с. 120; 371].

Сучасні дослідники схиляються до загальних втрат уродженців України під час Другої світової війни, що склали 6 053 000 осіб:

- 2 315 000 загинули в складі Червоної армії та 42 тисячі – перебуваючи в збройних формуваннях нацистської Німеччини;
- 3 696 000 – втрати цивільного населення [373, с. 753–754].

Отже, підсумовуючи вищенаведені відомості, можна дійти висновку, що Друга світова війна стала передусім випробуванням для мирного населення – втрати цивільного населення переважали кількість загиблих комбатантів.

Щодо втрат уродженців Харківщини під час Другої світової війни спеціальні дослідження не проводилися. За даними перепису населення 1939 р., на території Харківської області проживало 2 552 696 осіб [141, с. 8]. Напередодні війни на території області, за одними даними, проживало 2 755 000 осіб [251, с. 6],

за іншими – 2 618 000 осіб [276, с. 561]. На 1 січня 1945 р. кількість населення регіону зменшилася до 1 747 000 осіб, а на 1 липня 1946 р. – зросла до 2 041 000 осіб [419, с. 17]. За радянських часів називалася цифра призваних до лав Червоної армії жителів області, яка складала більше 294 тисяч осіб [251, с. 6]. Пізніше вона змінилася в бік збільшення. За підрахунками наукової редакції Харківського обласного видання Книги пам'яті України, до війська було призвано не менше 400 000 жителів м. Харків та області, з них 270 000 – загинуло [353, с. 40, 13]. Крім того, 270 100 жителів були евакуйовані разом із промисловим обладнанням та державними установами в східні регіони СРСР [419, с. 15]. 1946 р. в праці О. С. Сігал зазначалося, що, за матеріалами НДК, «німецько-фашистські загарбники та їх спільники... убили і замучили на території Харківської області 256 040 мирних громадян», 164 046 осіб вивезено на рабську працю до Німеччини [456, с. 67, 95]. Округлені дані щодо наслідків німецької окупації краю були названі 1948 р. в праці О. Г. Окладного. За даними автора, людські втрати склали «280 тисяч розстріляних, повішених, замучених в «душогубках», померлих від голоду і 160 тисяч вивезених для знищення в німецькому рабстві» [409, с. 12]. Офіційно затверджена кількість жителів області, які постраждали від нацистського терору, була оприлюднена 1969 р. в третьому томі академічного видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.»:

- «вбито і замучено цивільного населення» – 270 296 осіб;
- «вбито і замучено військовополонених» – 22 700 осіб;
- «вивезено в німецьке рабство» – 164 045 осіб [491, с. 150].

Стосовно втрат жителів м. Харків ми маємо наступні відомості. Так, за словами голови виконкому Харківської міської Ради депутатів трудящих О. Г. Селіванова, напередодні війни у місті мешкало 925 000 мешканців. Згідно з даними переписів, проведених німецькою окупаційною владою, у грудні 1941 р. в Харкові нараховувалося 456 639 мешканців, а в липні 1943 р. – 241 000 [463, с. 17, 19]. У грудні 1943 р. в інтерв'ю американським журналістам О. Г. Селіванов заявив, що на той час у місті проживало та працювало 300 000 осіб [245]. За

підрахунками ХОК НДК, за час німецької окупації в м. Харків було «вбито, повішено, замучено» 259 039 мирних громадян та 13 292 військовополонених, а також вивезено на роботи до Німеччини 120 163 особи [44, арк. 11].

Наведені вище статистичні відомості щодо втрат серед цивільного населення (загиблих і примусово вивезених на роботу до Німеччини) та кількості загиблих військовополонених у м. Харків та Харківській області спираються на «Акт про звірства та жахливі злочини німецько-фашистських окупантів в м. Харків» від 9 березня 1943 р. Наведені в акті кількісні показники були здобуті не в результаті ретельних підрахунків, а директивно долучені до загальних даних. Як зазначав А. В. Скоробогатов, затверджені комуністичним керівництвом статистичні відомості щодо людських втрат Харкова – занадто завищені й не відповідають дійсності. На думку дослідника, демографічні втрати населення міста періоду німецької окупації становили приблизно 260 000 осіб [463, с. 326]. Отже, визначення загальних людських втрат, яких зазнала Харківщина під час нацистської окупації, потребує проведення подальших досліджень.

За радянських часів одним із важливих каналів поширення нарративу про «Велику Вітчизняну війну» стали пам'ятники та меморіали, присвячені героям та жертвам минулої війни. Партійне керівництво та комуністичні ідеологи чудово розуміли символізм та виховне значення творів монументального мистецтва, які спрямовували спогади суспільства в потрібне русло та стали своєрідними ретрансляторами офіційної політики пам'яті про війну. Перші кроки з увічнення пам'яті загиблих військовослужбовців Червоної армії були зроблені ще під час війни. Відповідно до постанови ДКО від 1 квітня 1942 р. № 1517, з метою приведення в належний стан звільнених територій та дотримання санітарних норм, обласні та місцеві виконкоми Рад депутатів трудящих мали створювати для цього спеціальні команди з місцевих жителів. Окрім прибирання полів битв, на них покладались обов'язки з упорядкування поховань бійців і командирів Червоної армії та цивільного населення [168, с. 72–73]. Згідно з Інструкцією про прибирання колишніх полів битв від 2 квітня 1942 р. під час поховань трупів червоноармійців слід було обирати ділянки, які мали вільний підхід та під'їзд,

тоді, як трупи ворожих солдатів потрібно було ховати «на відстані від населених пунктів, шосейних доріг і місць поховань командирів і бійців Червоної армії та цивільного населення». Для обліку трупів слід було заводити книгу під назвою «Іменний список трупів командирів, бійців Червоної армії та цивільного населення, виявлених на полях битв», складену за спеціальною формою. «Місцеві органи влади повинні виявляти дбайливе ставлення до оформлення могил воїнів Червоної армії та цивільного населення: надмогильні пагорби обкласти дереном чи каменем, посадити дерева чи чагарник, зробити огорожу, систематично спостерігати за збереженням місць поховання та підтримувати їхній зовнішній вигляд», – зазначалося в пункті 12 вищезгаданої інструкції. Крім того, кожна могила мала отримати номер, який випалювався чи писався на ній [168, с. 73–74].

Під час війни більшість обелісків, монументів та пам'ятних знаків встановлювалися згідно з рішенням Військових рад фронтів, армій, місцевих органів влади, а також за ініціативи учасників боїв та місцевих жителів [486, с. 122–123]. Радянський мистецтвознавець І. Л. Маца 1943 р. описав один з імпровізованих пам'ятників воїнам-артилеристам на Харківщині, встановлений бойовими побратимами. Він складався з придорожного каміння, пірамідок зі снарядів та понівеченої ворожої гармати. «Традиційна мова подібних пам'ятників поки ще дуже обмежена: це варіанти обелісків – усічених пірамідок, варіації п'єдесталів зі скульптурним завершенням і, нарешті, майже необроблені «мальовничі» стели-пам'ятники з написом або рельєфом, ось, власне, і все, що ми маємо в цій галузі. Очевидно, що цього дуже і дуже мало для того, щоб закарбувати героїку нашого часу», – зазначав І. Л. Маца [цит. за: 95, с. 94].

Одразу після звільнення Харківщини від нацистів з метою вшанування пам'яті жертв війни за ініціативи місцевих мешканців постають перші пам'ятники. Їх описи ми зустрічаємо в матеріалах комісій із розслідування злочинів гітлерівців. Наприклад, в акті «Про звірства та злочини німецько-фашистських окупантів у Стрільчанській психіатричній лікарні, Липецького району Харківської області» від 18–20 жовтня 1943 р. зазначалося: «На віддалі 75 метрів від подвір'я лікарні, обгородженого цегляно-кам'яним муром, в саду за

господарським двором, за 25 метрів від контори радгоспу, є недавно влаштована могила, обгороджена дерев'яною огорожею розміром 5 м x 2,5 м, пофарбованою в червоний колір. На могилі поставлено конусоподібний пам'ятник з п'ятикутною зіркою, виготовлений з заліза і пофарбований у стальний колір. На п'єдесталі пам'ятника є напис: «Тут поховано 235 хворих Стрілечанської психіатричної лікарні, по-звірячому розстріляних німецькими вбивцями 21–22 листопада 1941 р.». За 50 метрів від цього поховання знаходилася ще одна могила з подібним пам'ятником, в якій знайшли вічний спокій 200 пацієнтів цієї лікарні [93, с. 13–14].

Створення перших пам'ятників на звільнених від німецьких загарбників територіях стало результатом народної ініціативи. Вони виготовлялися власними силами військовослужбовців та місцевих жителів із доступних матеріалів. Найголовнішим на той час було зафіксувати місця поховань, бо як могили військовослужбовців, так і мирних жителів, дуже швидко губилися в навколишньому ландшафті. Попри те, що минуло зовсім небагато часу, судмедексперти, які досліджували місця масових страт цивільного населення та військовополонених, зазначали, що вони заросли травою й бур'янами й знаходити могили доводилося шляхом «пробного розривання ґрунту» [18, арк. 63].

Ще під час війни радянське керівництво почало брати під свій контроль народну самодіяльність у питанні пам'яткотворення. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1943 р. з метою «підвищення якості архітектури, а особливо для забезпечення державного керівництва архітектурними та планувальними роботами» був створений Комітет у справах архітектури при РНК СРСР, а при Раднаркомах союзних республік – Управління у справах архітектури, на обласному рівні – відповідні відділи [180]. На території України, крім Комітету в справах архітектури при РНК УРСР, питанням монументальної пропаганди опікувалось Управління, з 15 вересня 1945 р. – Комітет у справах мистецтв при РНК УРСР.

Відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. № 328 «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за

визволення і незалежність Радянської Вітчизни» голови виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарі обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У і ЛКСМУ були зобов'язані до 1 травня 1944 р. облікувати та занести до Книги пам'яті «всі військові кладовища, братські та індивідуальні могили похованих офіцерів, бійців і партизанів, які загинули в боях за визволення Радянської Батьківщини від німецько-фашистських окупантів». Крім того, усі військові цвинтарі потрібно було привести в належний стан: поставити огорожі, впорядкувати підходи та озеленити. На великих братських могилах мали бути встановлені пам'ятники, проекти яких створювали обласні, міські і районні архітектори та затверджували виконкоми обласних Рад [174, с. 220–221].

На виконання цієї постанови Управління в справах мистецтв при РНК УРСР розробило ряд заходів щодо надання методичної допомоги місцевим органам влади й громадськості з питань спорудження пам'ятників та пам'ятних знаків. За ініціативи управління було оголошено конкурс із підготовки типових проектів пам'ятників і надгробків. До проведення конкурсу долучилися кращі архітектори й скульптори – Ю. І. Білостоцький, О. В. Власов, Є. В. Вучетич, І. П. Кавалерідзе, О. О. Ковальов, М. Г. Лисенко тощо [486, с. 131].

1944 р. за дорученням Харківського обкому КП(б)У графік і скульптор, народний художник УРСР А. Й. Страхов розробив 11 проектів нових пам'ятників для м. Харків і Харківської області. Із 7 монументів, присвячених темі війни, три стосувалися жертв нацизму й мали бути встановлені в районі ХТЗ, у с. Подвірки та в м. Куп'янськ на місцях масових розстрілів радянських громадян нацистами [458, с. 180]. Це свідчить про те, що на той час жертви нацизму розглядалися владою як такі, що мають бути обов'язково представлені в офіційному державному наративі про війну. Однак ні ці, ні інші пропозиції харківської влади, зокрема й присвячені загиблим військовослужбовцям Червоної армії, у перше повоєнне десятиліття не були втілені в життя. Серед ряду причин можна назвати неперіоритетність Харкова як місця «бойової слави Червоної армії». Через численні поразки й масові втрати місто більше асоціювалося в сучасників з провальними поразками радянського військово-політичного керівництва.

Таким чином, не отримавши підтримки на загальнодержавному рівні, місцева влада продовжувала дослухатися до думки громади щодо меморіалізації місць масових страт жителів Харківщині принаймні доти, доки народна ініціатива не починала суперечити «лінії партії». 1945 р., за ініціативи директора Українського психоневрологічного інституту М. М. Зеленського, в яру за селищем Кірова, на місці розстрілу пацієнтів Сабурової дачі, було встановлено пам'ятний знак у формі могильного мармурового саркофагу з написом російською мовою «Здесь 18 декабря 1941 г. немецкими оккупантами расстреляны более четырехсот душевнобольных и два красноармейца» [421].

У м. Харків у районі Лісопарку, де знаходилися братські могили цивільного населення та військовополонених, розстріляних гітлерівцями протягом 1941–1943 рр., також проводилися масові поховання воїнів Червоної армії, які загинули в боях за звільнення міста в лютому–березні та серпні 1943 р. Так, у паспорті на нерухомий пам'ятник історії та культури під назвою «Братська могила радянських воїнів і жертв фашизму» від 19 березня 1975 р. наводилися дані, що в кварталі № 61 Лісопарку знаходилися 2 братські могили радянських воїнів та мирних жителів, знищених німецькими окупантами. Усього похованих налічувалося 18 000 осіб: у могилі № 1 – 10 000 осіб, у могилі № 2 – 8 000 осіб. 1944 р. на місці поховань було встановлено гранітний обеліск пірамідальної форми з 5-кінечною зіркою на верхівці та висіченим на камені написом «Спинись, живий, перед святым цим каменем. Віддай пошану тим, хто тут лежить. Вони померли, до кінця незламні. За те, щоб ти сьогодні міг би жити» [29, арк. 55зв.].

Проте вже тоді держава почала застосовувати вибірковість щодо вшанування пам'яті певних груп загиблих. Передусім це стосувалося жертв масового терору – євреїв: про них воліли не згадувати, пропаганда знеособлено іменувала їх «мирними радянськими громадянами». Єврейське населення м. Харків, повністю знищене нацистами у січні 1942 р., за радянських часів не дочекалося достойного увічнення. Більш ніж скромний обеліск з'явився в Дробицькому Яру лише 1955 р. Однак стандартно-байдужий напис на пам'ятнику «Здесь покоятся жертвы фашистского террора 1941–1942 гг.» не містив жодної

згадки щодо обставин загибелі жертв та не називав їх кількості. До того ж було заборонено не лише згадувати про національність загиблих, а й проводити заходи з їх вшанування [293].

Така вибірковість торкнулась і вшанування трагічної долі радянських військовополонених. Так, місце масового знищення пацієнтів 1-го армійського сортувального госпіталю, що знаходився на вулиці Трінклера, 5, було увічнене пам'ятником-обеліском ще в серпні 1944 р. [313]. Жорстоке знищення есесівцями тяжкопоранених червоноармійців сприймалося як яскравий вияв «звірячої сутності німецького фашизму» – тому мало бути представлене в меморіальному просторі міста. Трагедія беззахисних поранених видавалася владі більш прийнятною, ніж масове систематичне знищення полонених у таборах на території Харківської області 1941–1943 рр. ХОК НДК не проводила дослідження місць масового знищення радянських військовополонених ні в Холодногірському, ні в Орджонікідзевському таборах, хоча в звітах комісії вказувалася, що від голоду та виснаження там загинуло 11 тисяч осіб [44, арк. 9]. Стосовно поховань полонених «Шталаг 363» на Кузінському цвинтарі відомо, що після ліквідації цього кладовища в другій половині 1950-х рр. там спочатку розбили парк «культури та відпочинку», а згодом, у 1970-х рр., спорудили стадіон «Трудові резерви». Залишки тіл військовополонених, які знаходили під час будівельних робіт, були перепоховані на міському цвинтарі № 8 без зазначення їх приналежності [458, с. 183].

У подальшому з формуванням та деталізацією радянської моделі пам'яті «Великої Вітчизняної війни» спостерігалася тенденція до зростання централізації та уніфікації скульптурної пропаганди, визначення ключових пам'ятних місць, вшанування певних подій та героїв минулої війни. Державна політика меморіалізації мала зняти питання про людські втрати, натомість зацентрувати увагу суспільства на факті визволення й перемоги над підступним та жорстоким ворогом. Запровадження жорсткої, ідеологічно вивіреної політики меморіалізації сприяло встановленню монопольного права комуністичної влади на інтерпретацію пам'яті про війну. З метою упорядкування могил воїнів Червоної

армії, відповідно до постанови РНК СРСР від 18 лютого 1946 р. № 405-265с, голови раднаркомів союзних республік, а також обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих спільно з військовими органами до 1 червня 1946 р. повинні були облікувати воєнні поховання, а до 1 серпня того ж року привести в належний стан військові цвинтарі, братські та індивідуальні могили. Окремі могили, що знаходилися поза межами населених пунктів, за можливості, необхідно було перенести до найближчих військових та цивільних цвинтарів або об'єднати в братські могили. Комітет у справах архітектури при РНК СРСР зобов'язали до 1 травня 1946 р. розробити 50 типових проектів пам'ятників для військових кладовищ, братських та індивідуальних могил військовослужбовців Червоної армії й партизанів [168, с. 74–75].

Отже, офіційна політика пам'яті щодо могил загиблих була спрямована на контроль, облік та уніфікацію всіх поховань. З другої половини 1940-х рр. почала активно запроваджуватися державна політика з укрупнення поховань загиблих під час війни. Розпорошені невеликі могили та індивідуальні поховання переносилися до великих братських могил, які, як правило, розміщувалися в центральній частині населених пунктів та на цивільних цвинтарях. На території Харківської області цей процес, в основному, завершився в 1948–1950 рр.: було перенесено 14 157 одиночних розрізнених могил у братські та встановлено 397 пам'ятників [458, с. 177–178]. Необхідно зазначити, що в такому похованні опинялися як червоноармійці й партизани, так і «мирні радянські громадяни» – жертви нацистського терору, знищені нацистами під час окупації. Таким чином, різні трагічні історії об'єднувалися в одну загальну – «полеглі в боях за свободу та незалежність Батьківщини». До того ж часто централізовані могили не мали нічого спільного з реальними подіями.

Попри зусилля влади, ситуація в царині створення пам'ятників змінювалася доволі повільно. Про це, зокрема, свідчать постанови уряду, схожі за своїм змістом, що продукувалися владою досить часто. Так, у постанові Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1952 р. № 4252 констатувався незадовільний стан у справі спорудження пам'ятників і монументів: будівництво проводилося «без

затвердження в установленому порядку проектів або взагалі без проектів», мало низький рівень ідейного спрямування та професійної майстерності тощо. З огляду на вищезазначене, проектування пам'ятників і монументів на території республіки за наявності відповідного рішенням уряду покладалося на Комітет у справах мистецтва при Раді Міністрів УРСР. Спорудженням за затвердженими проектами пам'ятників мали опікуватися обласні і міські виконкоми Рад депутатів трудящих із покладанням фінансових витрат на місцевий бюджет [174, с. 189–190].

Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24 червня 1966 р. № 481 спорудження пам'ятників та монументів, що мали загальнодержавне значення, затверджували ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР, усі інші – ЦК компартій і Ради Міністрів союзних республік. Слідкувати за дотриманням високого ідейно-художнього рівня пам'ятників мало Міністерство культури СРСР та міністерства культури союзних республік [174, с. 193–194]. У свою чергу ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР своєю постановою від 12 серпня 1966 р. № 606 прописали алгоритм спорудження пам'ятників на території республіки. Проекти пам'ятників подавалися обкомами КП України та облвиконкомами на розгляд до Міністерства культури УРСР й Держбуду УРСР та затверджувалися рішенням уряду. Міністерство культури УРСР мало організувати проектування пам'ятників та монументів, а Держбуд – здійснювати роботи з їх проектування та спорудження [174, с. 194–195].

У 1960-ті роки «тиху» місцеву повоєнну політику пам'яті змінює меморіалізація, яка набуває державного розмаху. Встановлення пам'ятників та меморіалів мало переважно централізований характер, а започаткований владою офіційний ритуал транслював ідеологічний підтекст війни й перемоги. Поступово складається меморіальний канон у мілітарній скульптурі з висвітленням солдатського подвигу, виправданням людських жертв та демонстрацією переваг непереможного радянського державного ладу. Цей час відзначився появою на Харківщині в місцях масових страт цивільного населення й військовополонених нових пам'ятників та монументів, виготовлених за відповідним проектом,

переважно Харківською скульптурною фабрикою. 1961 р. на могилі № 2 в Лісопарку було споруджено залізобетонну стандартну скульптурну групу – скорботна мати та воїн, з написом на меморіальній дошці «Вічна слава героям, що полягли в боях за свободу та незалежність Батьківщини» [29, арк. 49–50зв.].

У с. Подвірки 1968 р. на місці розстрілу в'язнів тюрми СД та Курязької колонії з'явилося скульптурне залізобетонне зображення «Скорботної матері». На постаменті монументу була закріплена меморіальна дошка з написом: «Здесь казнены гитлеровскими палачами в 1943 году более трех тысяч советских граждан...» [417].

Пам'ятник пацієнтам Сабурової дачі, що мав вигляд саркофагу, явно не вписувався в радянський скульптурний канон, тому 1963 р. він разом з постаментом «з невідомої причини зник». Його місце зайняла «Скорботна мати» із стандартним написом «Вечная память героям, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины» [421]. Таким чином, жертви геноциду перетворилися на «героїв, що загинули у боях».

Наступний період (кінець 1970-х – середина 1980-х рр.) ознаменувався появою монументальних меморіальних комплексів з обов'язковими атрибутами – пам'ятником Невідомому солдату або скульптурою Батьківщини-матері та Вічним вогнем. На чільне місце висувається героїзм та подвиг радянського солдата, що мало прищеплювати молоді почуття гордості за свою Батьківщину та стало відображенням героїко-патріотичної парадигми німецько-радянської війни. Певні групи учасників війни та жертв нацизму, як і раніше, не були представлені в комеморативному просторі.

Кінець 1970-х років характеризувався будівництвом на Харківщині величких меморіальних комплексів. 28 жовтня 1977 р. в м. Харків у Лісопарку було урочисто відкрито Меморіальний комплекс Слави. Рішення про його проектування й будівництво було прийняте постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 5 січня 1975 р. № 9, а постановою Ради Міністрів УРСР від 3 березня 1975 р. № 105 була затверджена технічна документація на спорудження меморіалу [29, арк. 38]. Над створенням комплексу працював авторський

колектив у складі відомих харківських митців – скульпторів В. І. Агібалова, М. Ф. Овсянкіна, Я. Й. Рика, художника С. Г. Светлорусова, архітекторів Е. Ю. Черкасова, І. О. Алфьорова, А. О. Максименка. Меморіальний комплекс отримав усі основні атрибути радянського скульптурного канону, який на той час набув доконаного вигляду. У центрі композиції розташована скульптура Батьківщини-Матері, яка зі скорботою й надією дивиться в далечінь. Біля її ніг палає Вічний вогонь – символ безсмертя. Написи, розміщені в центральній частині скульптурного ансамблю, розкривають загальний змістовий концепт меморіального комплексу: «Бессмертны ваши подвиги и слава ваша бессмертна», «Герои не умирают. Они обретают бессмертие и навсегда остаются в памяти нашей, в свершениях наших, в великих делах грядущих поколений. Жизнью своей потомки обязаны им». Тобто акцент робився на героїзмі радянських воїнів і партизанів, безсмерті їхнього подвигу, вихованні в молодого покоління почуття патріотизму та готовності захищати Вітчизну [449, с. 135–140].

Жодна епітафія меморіалу не повідомляла відвідувачам про те, що Лісопарк став останнім притулком для більше ніж 4-х тисяч мирних жителів та військовополонених, страчених нацистами впродовж 1942–1943 рр. Єдиний напис, який нагадував про втрати серед цивільного населення краю, повідомляв, що на Харківщині гітлерівці «розстріляли, повісили, задушили в газових автомобілях 270 299 радянських громадян». Щоправда, навіть тут було допущено похибку: в кількісних показниках останню цифру «6» переплутали з «9» [491, с. 150; 464, с. 14].

Лише з набуттям Україною незалежності ряд груп жертв нацизму отримали право на представлення власної версії війни в меморативному просторі. З другої половини 1980-х років, у період так званої горбачовської «перебудови», з послабленням жорстокого ідеологічного контролю почали діяти громадські активісти, які збирали свідчення про жертв Голокосту на Харківщині. 1988 р. при Харківському відділенні Українського фонду культури було започатковано програму «Дробицький Яр», відповідно до якої проводився збір матеріалів про загиблих та формувалася відповідна картотека жертв Голокосту. 1991 р.

Громадське об'єднання «Харківський обласний комітет «Дробицький Яр» (далі – ГО ХОК «Дробицький Яр») прийняло рішення «Про увічнення пам'яті жертв фашизму, похованих у Дробицькому Яру». Цього ж року було оголошено конкурс на кращий проєкт меморіального комплексу на місці масового розстрілу єврейського населення в Дробицькому Яру. У відкритому конкурсі переміг проєкт архітектора О. Ю. Лейбфрейда та художника-монументаліста В. Я. Савенкова. Ініціативу із створення меморіального комплексу підтримала Всесоюзна рада єврейських громад, до будівництва долучилися різні організації – концерни «АВЕК» й «УПЕК», ДП «Завод імені В. О. Малишева» й Харківський авіаційний завод, «Турбоатом», «Хартрон», приватні підприємці, міжнародна організація «Джойнт», банки міста, які передавали кошти до благодійного фонду «Дробицький Яр». Керував будівництвом С. Й. Іщенко, визнаний урядом Ізраїлю «Праведником миру». Меморіал будували впродовж майже двох десятиліть, через нестачу коштів роботи часто припинялися. Першу чергу будівництва (до неї увійшли пам'ятник «Менора», Алея Скорботи, монумент «Жертвам Голокосту») урочисто відкрили 13 грудня 2002 р. за участі Президента України Л. Кучми та посла Ізраїлю А. Азарі. 22 серпня 2005 р. на території меморіалу було відкрито залу із Чашею скорботи в центрі композиційного ансамблю. На плитах із білого мармуру викарбувані прізвища понад 4-х тисяч жертв нацистського терору. Нині «Меморіальний парк «Дробицький Яр» є всесвітньо відомим символом Голокосту в Україні [280].

Поряд з ГО ХОК «Дробицький Яр», провідним центром збереження пам'яті про жертв Голокосту на Харківщині став створений 1996 р. перший в Україні приватний музей Голокосту. За ініціативи та участі цих двох фондаций, у м. Харків та на території Харківської області було встановлено ряд пам'ятників та пам'ятних знаків – меморіальний комплекс «Стіна скорботи» (на місці єврейського гето в районі ХТЗ), меморіальні дошки на будівлі синагоги на вулиці Громадянській, пам'ятники в с. Наталине Красноградського району та м. Богодухів, меморіал у смт Золочів Богодухівського району тощо [322, с. 25–26].

Лише наприкінці 1980-х років «дочекалася» вшанування пам'яті ще одна група жертв нацизму – військовополонені Холодногірського табору. 1987 р. керівництвом УМВС в Харківській області було прийняте рішення щодо спорудження на території Холодногірської тюрми пам'ятного знака військовополоненим «Шталагу 363» та медпрацівникам, які рятували полонених червоноармійців. 2004 р., за ініціативи президента Харківської обласної молодіжної організації «Вместе», відомого бізнесмена та мецената О. Б. Фельдмана, в районі вулиці Озерянської, на території стадіону «Трудові резерви», встановили пам'ятник з написом: «В цьому місці поховані останки тисяч радянських військовополонених – в'язнів нацистського концтабору, який містився на території Холодногірської в'язниці в 1941–1943 роках» [350]. 2020 р., за сприяння керівництва Північно-Східного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань та Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, біля пам'ятного знака було розміщено меморіальні дошки з іменами 162 загиблих в'язнів «Шталагу 363» [297].

2010 р. поблизу залізничного полотна, на 788 км перегону Харків-Пасажирський – Покотилівка між зупинками «Липовий Гай» і «Карачівка», було споруджено монумент, який увічнив пам'ять 200 спалених живцем бранців Холодногірського табору. Крім того, на місці розстрілу нацистами в березні 1943 р. 19-ти полонених червоноармійців 2003 р. було відкрито пам'ятник (Салтівське шосе, 121) [465, с. 84–85].

Трохи більше ніж через 50 років знадобилося для відновлення історичної пам'яті щодо пацієнтів та медперсоналу Харківської психоневрологічної лікарні. 1994 р. на благодійні кошти Харківської міської клінічної психіатричної лікарні № 15 на перехресті проспекту Ювілейного, у районі станції метро «Академіка Барабашова», було споруджено пам'ятний знак із написом: «Здесь 18.12.1941 оккупантами расстреляно более чем 400 пациентов Сабуровой дачи». Згодом було встановлено огорожу, проведено асфальтування території [421].

З початком 2000-х років у міському просторі Харкова з'явилися нечисленні згадки й про інших жертв масового терору. 2000 р. було споруджено пам'ятний знак жертвам нацистських переслідувань (площа Свободи, 5). Меморіальна дошка, розміщена за адресою вулиця Металіста, 8, повідомляє про 86-х жителів Московського району (нині – Салтівський район), розстріляних німцями в березні 1943 р. 2014 р. на будівлі готелю «Харків» було встановлено меморіальну дошку в пам'ять про 2000 заручників, знищених нацистами в листопаді 1941 р. [465, с. 125, 240, 244].

Якщо жертви Голокосту, військовополонені, пацієнти психоневрологічних закладів Харківщини в той чи інший, хоча й специфічний спосіб, були представлені в загальному наративі війни, то діти-сироти, які пережили жахи окупації, за радянських часів так і не отримали права голосу. Це стосувалося, зокрема, і трагедії вихованців дитбудинку № 2 м. Харків. Під час окупації німці, зібравши безпритульних дітей у дитбудинку в Сокольниках, примусово перетворили їх на донорів крові та кісткового мозку. Голод, холод, інфекційні захворювання, примусове донорство зробили свою справу – у живих із понад 1 600 дітей залишилося близько 25 [383, с. 224]. Тривалий час партійне керівництво відмовлялося визнавати їх жертвами нацизму, бо «незручні» факти погано лягали в затверджений наратив війни. «Минули десятиліття. Нам не вірили. Ми не могли до перебудови пробитися крізь глухі стіни байдужості, щоб розповісти про те, що відбувалося на території Сокольників, що ми знаємо і пам'ятаємо про ті події... А ми не можемо забути того, що сталося з нами. І якщо не розповімо про безневинних жертв війни новим поколінням, ніхто й ніколи вже не згадає та не дізнається про нашу трагедію», – зазначала І. О. Коніхіна – голова Комітету колишніх вихованців дитбудинку № 2 в Сокольниках. 1991 р. в пам'ять про своїх загиблих товаришів ті, хто вижив, поставили обеліск у Сокольниках, напроти зруйнованої будівлі колишнього дитбудинку, з відповідним написом «На этой территории в 1941–1943 гг. захоронены погибшие от рук фашистов и умершие от болезней и голода дети из детдома в Сокольниках» [262, с. 6–7]. Нарешті 1995 р. рішенням наглядової ради Українського національного фонду

«Взаємодопомога і примирення» при Кабінеті Міністрів України дитячий будинок у Сокольниках, єдиний в Україні за режимом утримання, було визнано «концтабором», а діти, що там утримувалися, отримали статус «малолітні в'язні» [72].

Вибірковість вшанування пам'яті торкнулася не лише певних груп радянських громадян, а й подій минулої війни, зокрема відкритих судів над нацистськими воєнними злочинцями, що відбулися на території СРСР протягом 1943–1947 рр. Тривалий час вони залишалися в тіні Нюрнберзького процесу, а їх матеріали, що зберігалися в Центральному архіві КДБ СРСР, засекречені й нині. Це стосується й архівної восьмитомної кримінальної справи № 16707 «Харківський процес над німецькими воєнними злочинцями» [17, арк. 1].

Хоча за радянських часів відомості про Харківський суд зрідка з'являлися в медійному просторі, проте існували певні перестороги ідеологічного характеру щодо його висвітлення. Так, наприклад, 1979 р., напередодні святкування визволення міста від нацистських загарбників, редакція газети «Вечірній Харків» провела «перевірку знань» своїх читачів щодо судового процесу в Харкові. Підсумком проведеного опитування стала стаття «Суд іде..» місцевого краєзнавця Г. М. Каширіної. Головну думку щодо суду над нацистами авторка висловила наприкінці статті: «Сьогодні ми йдемо до Меморіалу. Схиляємо голови перед загиблими, приносимо квіти. Хай ніколи більше не повториться війна!» [349]. У 1980-х роках після знайомства з брошурою, присвяченою Харківському судовому процесу, у харківських театралів – драматурга З. В. Сагалова та режисера О. Г. Беляцького виникла ідея написати п'єсу [452, с. 52–54]. За їхнім задумом, метою спектаклю-реквієму, що отримав назву «705 днів до Нюрнберга», було «нагадати живим, за що віддали свої життя ті, чийі могили оточують живе квітуче місто». Партійне керівництво поставилося до їхньої ідеї доволі обережно: п'єсу дозволили, але з певними застереженнями: не згадувати про масове знищення харківських євреїв у Дробицькому Яру. «Та й взагалі зараз інший час, потрібно поступово забувати минуле, не сипати сіль на рани, потрібно будувати нове світле майбутнє», – заявили в обкомі партії [451, с. 340]. 1986 р. відбувся дебют п'єси

«705 днів до Нюрнберга» на сцені Харківського академічного театру імені Т.Г. Шевченка. Пізніше із цим спектаклем театр виїжджав на гастролі до Києва та Кишинєва [452, с. 63].

Власне меморіалізація місця проведення Харківського судового процесу відбулася лише 2000 р. За ініціативи та участі ГО ХОК «Дробицький Яр», на будівлі колишнього оперного театру, на Римарській, 21 з'явилася меморіальна дошка [411].

Майже два роки німецької окупації Харківщини принесли значні жертви серед цивільного населення та військовополонених. Проте через причини ідеологічного характеру жертви нацистського терору виявилися в тіні «величного подвигу радянських людей у боротьбі за свободу й незалежність Вітчизни». За даними, наведеними Харківським науково-методичним центром охорони культурної спадщини, серед 949 пам'ятників Другої світової війни, розміщених на території області, лише 34 присвячені жертвам нацизму. З них 19 встановлені на братських могилах жертв нацизму та 15 – на спільних похованнях із радянськими воїнами [417]. Вибірковість вшанування пам'яті загиблих на Харківщині торкнулася жертв Голокосту, дітей-сиріт, військовополонених та призвела до майже повного забуття першого суду над нацистськими воєнними злочинцями, що відбувся в м. Харків у грудні 1943 р.

Висновок до розділу 4

Масштаби воєнних злочинів, скоєних нацистами під час Другої світової війни, схилили уряди країн Об'єднаних Націй до рішення щодо необхідності покарання їх винуватців. У зв'язку з неузгодженістю законодавчої бази та політичною заангажованістю лідерів Союзних держав формування міжнародних механізмів переслідування нацистських злочинців відбувалося в досить складних умовах. 8 серпня 1945 р. США, Великобританія, Франція та Радянський Союз підписали Лондонську угоду, яка в додатку містила статут Міжнародного військового трибуналу (відомий також як Лондонський, або Нюрнберзький статут). Цей правовий акт став важливим результатом співпраці союзників у

справі притягнення до кримінальної відповідальності очільників Третього Райху. Після проведення Нюрнберзького процесу союзники продовжили покарання воєнних злочинців на території своїх окупаційних зон у Німеччині та Австрії, відповідно до Закону № 10.

У подальшому, попри наростання протистояння між двома військово-політичними блоками НАТО та ОВД, питання розшуку та засудження осіб, причетних до кривавих злочинів нацизму, продовжувало залишатися пріоритетною складовою міжнародної політики. Наступним важливим кроком у справі покарання злочинів націонал-соціалізму стало прийняття Генеральною асамблеєю ООН Конвенції про незастосування терміну давності до воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Таким чином, здійснення правосуддя було визнане важливим застереженням для скоєння подібних злочинів у майбутньому й мало стати запорукою миру та безпеки у світі.

Як свідчать матеріали судових справ, за воєнні злочини, скоєні на Харківщині, до кримінальної відповідальності притягалися як військовослужбовці країн Осі, так і колаборанти. Першим, здебільшого, вдалося уникнути справедливого покарання. Що стосується співробітників німецьких каральних органів із числа громадян СРСР, то, у переважній більшості, вони були засуджені. Радянські правоохоронні органи застосовували щодо військових колаборантів норми КК, кваліфікуючи їх дії як зраду Батьківщини. Однак у даному випадку доцільно було б скористатися нормами міжнародного кримінального права, які передбачали покарання за воєнні злочини. Проте, попри активну участь СРСР у розробці норм міжнародного права, радянська ідеологія вважала «соціалістичне право» вищим за «буржуазне». Крім того, керівництво Радянського Союзу не бажало визнавати факт масової співпраці радянських громадян з нацистами, бо це суперечило засадничій ідеї концепції історії «Великої Вітчизняної війни» – «єдності всього радянського народу у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками».

У повоєнний час була сформована радянська парадно-офіційна модель пам'яті про Велику Вітчизняну війну. Одним із важливих каналів поширення

загальнодержавного наративу про минулу війну стали пам'ятники та меморіали. Створення перших пам'ятників на звільнених від німецьких загарбників територіях було результатом народної ініціативи. У подальшому питання пам'яткотворення радянське керівництво взяло під свій контроль. Повоєнна політика монументальної пропаганди заклала основні поняття-символи з відповідним їх трактуванням.

Сучасні дослідники схиляються до думки, що Друга світова війна стала насамперед випробуванням для мирного населення – втрати цивільного населення переважали кількість загиблих комбатантів. Дослідивши місця пам'яті на Харківщині, можна дійти висновку, що майже 96 % пам'яток, присвячених подіям Другої світової війни, – це братські могили й пам'ятні знаки на честь воїнів-визволителів. Попри те, що, за офіційними даними, втрати цивільного населення Харківської області склали 270 296 осіб та 22 700 військовополонених, жертви нацистського терору зайняли другорядне місце в комеморативних практиках радянської доби. Крім того, вибірковість вшанування пам'яті торкнулася певних груп загиблих (євреїв, дітей-сиріт, військовополонених). Лише після розпаду Радянського Союзу ці категорії жертв нацистського терору були представлені в публічному просторі через меморіалізацію пам'ятних місць.

ВИСНОВКИ

Дослідження складної багатовекторної проблеми покарання воєнних злочинів нацизму, в якій поєдналися як національні складники, так і важливі аспекти міжнародної політики, дозволило нам зробити наступні висновки:

1. Проведений історіографічний аналіз засвідчив, що вивчення питання покарання воєнних злочинів нацистів на Харківщині розглядалося радянськими, західними та українськими науковцями з різних точок зору в рамках відповідних методологічних та ідеологічних підходів. Вивчення робіт радянських учених показує, що автори акцентували увагу на загальноісторичному й міжнародно-правовому аспектах проблеми. Вони зосередилися на аналізі зовнішніх проявів злочинної діяльності нацистського окупаційного режиму, його наслідках для радянського народу та держави. Питання притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців розглядалося через призму Нюрнберзького судового процесу (1945–1946 рр.).

Зростання інтересу західних учених до вивчення ролі та значення СРСР у «глобальному моменті правосуддя» після Другої світової війни пов'язане із завершенням Холодної війни й припало на початок XXI століття. Досліджуючи проблеми Голокосту на території СРСР та особливості реалізації повоєнної політики «відплати», зарубіжні історики й правознавці досить детально проаналізували перший у світовій юридичній практиці показовий судовий процес над нацистськими воєнними злочинцями, який відбувся 1943 р. в м. Харків. Вони розглядали його як важливий елемент складного та суперечливого процесу покарання воєнних злочинів нацизму.

Сучасні українські історики, використовуючи новітні методологічні підходи, створили ґрунтовні праці, присвячені малодослідженим аспектам німецького окупаційного режиму. Виклики сьогодення не залишають сумнівів у необхідності узагальнити знання й досвід попередньої історіографічної традиції та переосмислити питання притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців шляхом застосування національного та міжнародного законодавства.

2. Основу дисертаційного дослідження склали писемні та зображальні джерела, систематизовані за родо-видовими ознаками. Багатогранність предмета вивчення обумовили застосування значного масиву опублікованих та неопублікованих матеріалів. Використання в роботі недосліджених джерел із відомчих архівів СБУ дозволило отримати додаткову інформацію та проаналізувати структуру, злочинну діяльність нацистських каральних органів на Харківщині, ознайомитися з особливостями здійснення політики покарання осіб, причетних до масового знищення цивільного населення та військовополонених під час нацистської окупації краю. У поєднанні з уже відомим науці джерельним масивом матеріали архівних кримінальних справ співробітників групи ГФП 560, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків» надали важливу інформацію, яка дозволила під іншим кутом зору поглянути на проблему покарання воєнних злочинців.

3. Врахувавши специфіку дослідження, було обрано відповідну теоретико-методологічну базу, яка полягала в застосуванні як загальнонаукових, так і спеціально-історичних методів. Використана методологія сприяла вивченню й аналізу сутності та причинно-наслідкових зв'язків подій, пов'язаних із воєнними злочинами, скоєними німецькими окупантами на території Харківської області під час Другої світової війни, дослідженню процесу покарання нацистських воєнних злочинців та вшанування пам'яті жертв нацизму. Методологічні засади дисертаційної роботи дозволили розглянути процес покарання військовослужбовців країн Осі та колаборантів за воєнні злочини, скоєні на Харківщині, як складову частину єдиного транснаціонального феномену, який отримав назву «політика відплати», а останнім часом розглядається як «правосуддя перехідного періоду».

Уточнення ключових понять даної дисертації дозволило зробити висновок, що масові вбивства цивільного населення та військовополонених, скоєних німецькою владою на Харківщині, належать до воєнних злочинів. Крім того, це дало можливість визначити, що Харківський показовий процес над нацистськими воєнними злочинцями мав не лише внутрішнє, а й міжнародне спрямування.

4. Протягом 1941–1943 рр. територія Харківщини перебувала в прифронтовій зоні й знаходилася в управлінні військової адміністрації. У рамках проведення військових операцій, а також з метою реалізації політики економічного пограбування та втілення в життя расистської теорії, на території Харківської області були задіяні численні військові та поліцейські структури Третього Райху. Винищувальна політика нацистів мала заздалегідь спланований та системний характер і була спрямована на вбивства місцевих мешканців за етнічними, політичними та фізичними ознаками. У процесі дослідження було доведено участь у масових стратах цивільного населення та військовополонених групи ГФП 560, ЗК 4а, АК 5, поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків», а також військ СС.

З метою вирішення проблеми дефіциту кадрів Вермахту та поліцейських підрозділів РЗГА були створені допоміжні формування із числа жителів окупованих земель. Проаналізувавши матеріали архівних кримінальних справ, ми дійшли висновку, що головним джерелом кадрового поповнення німецьких збройних сил та поліцейських органів на Харківщині стали радянські військовополонені, українці й росіяни за національністю, які до війни проживали на території УРСР та РРФСР, а також цивільні особи.

Дослідивши матеріали судових справ військових колаборантів, можна дійти висновку, що співпраця місцевого населення з окупаційною владою була викликана декількома факторами. Причини колабораціонізму, перш за все, були пов'язані з досить складними умовами окупаційного режиму. Співробітництво з німецькою владою базувалося, здебільшого, на елементарному бажанні вижити в надскладних обставинах воєнного стану та прилаштуватися до жорстких умов «нового порядку». Інші причини крилися в довоєнній політиці радянського уряду – проведенні соціально-економічних експериментів, які в поєднанні з масовими сталінськими «чистками» призвели до загибелі значної частини українських селян, знищення інтелектуального потенціалу нації. Таким чином, сталінський режим, не бажаючи цього, фактично сам спонукав своїх громадян до співпраці з ворогом. Незалежно від мотивів співпраці з окупантами, військові колаборанти –

співробітники німецьких каральних органів – стали виконавцями та співучасниками злочинів нацистів на харківській землі. Їхні дії, у більшості випадків, мають розглядатися як воєнні злочини.

5. Реакцією уряду СРСР на численні воєнні злочини нацистської Німеччини стало створення НДК, яка займалася систематизацією та обліком злочинів, вчинених гітлерівцями проти цивільного населення й військовополонених, та матеріальних збитків, заподіяних загарбниками.

Найціннішим у матеріалах НДК є акти місцевих комісій, які в деталях відтворили реальну картину німецького окупаційного режиму. Саме акти ХОК НДК, які містять свідчення очевидців, висновки судово-медичної експертизи, статистичні звіти та інші матеріали дозволяють дослідити воєнні злочини нацистів та оцінити масштаби людських втрат, яких зазнала Харківська область під час німецької окупації. Але, з огляду на те, що НДК діяла в складних умовах воєнного стану та в жорстких реаліях сталінського режиму, в її діяльності проявлялися певні недоліки. Це стосується насамперед кількісних показників. Вони корегувалися у відповідності до певних ідеологічних та політичних міркувань радянського керівництва. Були, звичайно, й інші причини як об'єктивного (неможливість встановити точну кількість жертв, приблизні розрахунки відсутніх даних), так і суб'єктивного (свідоме приписування злочинів певним особам, покладання відповідальності за всі руйнування на нацистів тощо) характеру.

Відомості, зібрані ХОК НДК, використовувалися радянськими правоохоронними органами для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, причетних до воєнних злочинів, із числа військовослужбовців країн Осі та колаборантів. Зазначені матеріали стали основою доказової бази для проведення показового суду в м. Харків, а також були долучені до радянського обвинувачення під час засідання Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі (1945–1946 рр.).

6. Масштаби воєнних злочинів, скоєних нацистською Німеччиною та її союзниками, спонукали держави Антигітлерівської коаліції до пошуку шляхів

покарання осіб, причетних до звірств воєнного часу (як військовослужбовців країн Осі, так і власних громадян). Попри наявність розбіжностей серед союзників, пов'язаних із різним суспільно-політичним устроєм, відсутністю відповідної правової бази як у національному, так і в міжнародному законодавстві, було прийняте рішення покласти на систему кримінального правосуддя. Важливим кроком у цьому напрямку стало підписання США, Великобританією та СРСР Московської декларації, яка відкрила можливості притягнення до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців шляхом застосування національного законодавства. Радянський Союз першим серед союзників почав здійснювати покарання не лише колаборантів, а й військовослужбовців країн Осі. Указ від 19.04.1943 р. створив правову основу для судового переслідування воєнних злочинців.

Харківський трибунал – це добре організований та ретельно підготовлений радянський показовий процес, який мав як внутрішньополітичне, так і міжнародне спрямування. Проведенням цього суду радянський уряд продемонстрував свою рішучість щодо покарання воєнних злочинів нацизму. Притягнення до відповідальності іноземних громадян і колаборанта у рамках одного процесу свідчило про тенденцію створення єдиного нарративу морально справедливої відплати.

Приклад засудження німецьких військовослужбовців та співробітників поліцейських структур мав вселити страх невідворотності покарання, і в такий спосіб призупинити подальшу ескалацію насильства. Крім того, покладаючи відповідальність за скоєні злочини на німецький уряд та Верховне командування Німеччини, керівництво СРСР заявило про свій намір притягти до кримінальної відповідальності очільників Третього Райху.

Харківський трибунал привернув увагу світової спільноти до масштабів та жорстокості злочинів, скоєних німцями та їх союзниками на території СРСР. З огляду на значні зусилля, які були докладені для того, щоб Харківський показовий процес став відомим за кордоном, він розглядався радянським керівництвом як експериментальний, покликаний оцінити реакцію західних

союзників на покарання нацистських воєнних злочинців шляхом застосування кримінально-правових норм.

Попри недосконалість радянської правової системи, якій бракувало демократичних стандартів ліберальних суспільств, Радянський Союз зробив значний внесок у справу формування системи міжнародного кримінального права. Важливою віхою в цьому напрямку став Харківський судовий процес, який створив юридичний прецедент покарання нацистських воєнних злочинців.

7. Після завершення Другої світової війни в країнах, які постраждали від нацистської окупації, до відповідальності були притягнуті сотні тисяч осіб, причетних до воєнних злочинів нацизму. Сама кількість судових процесів, їх різноманіття та правові питання були безпрецедентними, а в багатьох аспектах вони залишаються унікальними й донині. Процес справедливої відплати, за яким пізніше закріпилася назва «правосуддя перехідного періоду», став невід'ємною складовою повоєнного світу. Відповідь на складне питання покарання за воєнні злочини ґрунтувалася на стратегії, яку обирала кожна держава. Уряди країн вирішували, яким чином поєднати політику й право, тобто визначали межу між суворістю покарання та створенням майбутнього оновленого й цілісного суспільства.

Політика «відплати» у воєнний та повоєнний час характеризувалася трьома новими ознаками: по-перше, закріплення в міжнародному кримінальному праві термінів «злочин проти миру», «воєнний злочин», «злочин проти людяності»; по-друге, масове покарання винуватців; по-третє, притягнення до кримінальної відповідальності глав держав. Після проведення міжнародного суду в Нюрнберзі (1945–1946 рр.) над очільниками Третього Райху союзники продовжили судове переслідування воєнних злочинців на території своїх окупаційних зон у Німеччині та Австрії, відповідно до Закону № 10. Наступним важливим кроком у справі покаранні злочинів націонал-соціалізму стало прийняття Генеральною асамблеєю ООН Конвенції про незастосування терміну давності до воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

У Радянському Союзі притягнення до кримінальної відповідальності колаборантів мало ряд особливостей. На відміну від ряду країн Західної Європи, де були застосовані законодавчі норми, закріплені в Лондонському статуті 1945 р., у СРСР для покарання власних громадян – співучасників злочинів нацистів – застосовували КК РРФСР та кодекси союзних республік, а колабораціонізм кваліфікувався як зрада Батьківщини. Статті, які передбачали покарання за контрреволюційні злочини, у випадку з радянськими громадянами не відповідали реаліям часу. Правомірно було б визначати їх дії як участь / співучасть у воєнних злочинах із застосуванням відповідних мір покарання.

Кримінальне переслідування радянських громадян – активних учасників масових розправ над цивільним населенням та військовополоненими на Харківщині – почалося 1943 р. й продовжувалося аж до кінця 1980-х років. Попри специфічність та неоднозначність процесу засудження колаборантів, необхідно відзначити, що більшість із них була притягнута до кримінальної відповідальності за реально скоєні злочини. Навіть за сучасними мірками їх дії можна кваліфікувати як воєнні злочини, що не мають строку давності.

Суди над воєнними злочинцями, військовослужбовцями країн Осі, причетними до скоєння масових убивств цивільного населення та військовополонених на території м. Харків та Харківської області, загалом відбулися в повоєнний час. Проаналізувавши кримінальні справи осіб, засуджених як союзниками, так і самими німцями, необхідно зазначити, що за злочини, вчинені на харківській землі, до відповідальності були притягнені одиниці. У переважній більшості випадків це викликане політичними чинниками та пов'язане з наростанням протиріч між колишніми союзниками по Антигітлерівській коаліції.

8. У повоєнний час була сформована радянська модель пам'яті про Другу світову війну – конструкт, який отримав назву «Велика Вітчизняна війна». У створеному комуністичними ідеологами героїчному літописі війни основна увага приділялася героїчним діям Червоної армії, радянським партизанам. А життя людей під німецькою окупацією, складні дилеми щоденного вибору, доля

цивільного населення та військовополонених – усе це було другорядним. За межами радянської політики пам'яті залишалися трагічні історії цілих груп людей.

Важливе місце в трансляції загальнодержавних наративів посіли визначені владою місця пам'яті – пам'ятники та меморіали, присвячені подіям минулої війни. Трансформація радянської моделі пам'яті, яка відбувалася впродовж повоєнних років, знайшла відображення в пам'яткотворчій діяльності.

Майже два роки нацистської окупації Харківщини принесли значні жертви серед цивільного населення та військовополонених. Проаналізувавши зміни в облаштуванні пам'ятних місць на території Харківської області, можна дійти висновку, що через причини ідеологічного характеру певні категорії жертв нацистського терору (євреї, діти-сироти, військовополонені) були обмежені в праві донести до нащадків свою версію минулої війни. Ці групи жертв нацизму, позбавлені власного голосу за радянських часів, набули його лише після краху комуністичного режиму – за часів незалежної України.

Події російсько-української війни свідчать про те, що дослідження питання воєнних злочинів нацизму та їх покарання – це актуальна проблема сучасності. За прикритим збігом обставин, через понад вісімдесят років Харківщина знову стала жертвою агресії та наступальної війни, а в Україні знову розслідуються воєнні злочини та проводяться суди над особами із числа військовослужбовців іноземної армії та колаборантів. З метою створення ефективного механізму покарання воєнних злочинів шляхом застосування норм національного та міжнародного кримінального права й сьогодні є сенс вивчати й аналізувати досвід минулого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. Неопубліковані архівні документи

Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області

1. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 1. 248 арк.
2. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 2. 254 арк.
3. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 3. 235 арк.
4. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 6. 218 арк.
5. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 7. 313 арк.
6. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 8. 317 арк.
7. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 9. 317 арк.
8. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 10. 310 арк.
9. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 11. 320 арк.
10. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 12. 116 арк.
11. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 13. 110 арк.

12. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 14. 120 арк.
13. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 15. 99 арк.
14. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 16. 170 арк.
15. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 17. 235 арк.
16. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 18. 231 арк.
17. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 22. 259 арк.
18. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 23. 224 арк.
19. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 26. 411 арк.
20. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 27. 309 арк.
21. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 28. 331 арк.
22. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 29. 235 арк.
23. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 30. 327 арк.
24. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 31. 343 арк.
25. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 32. 419 арк.
26. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 33. 377 арк.

27. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 34. 234 арк.
28. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 35. 225 арк.
29. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 36. 120 арк.
30. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. Т. 37. 279 арк.
31. Інформація на запит КГБ СРСР № 1954/87 – заходи по перевірці громадян СРСР – Посєвіна Александра Александровича, народившегося 13.10.1916 в г. Токмак Запорожской области. Берлін, 22 марта 1988 г. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. 12 арк.
32. Інформація на запит КГБ СРСР № 1954/87 – заходи по перевірці громадян СРСР – Посєвіна Александра Александровича, народившегося 13.10.1916 в г. Токмак Запорожской области. Берлін, 22 марта 1988 г. Приложение 1–5. *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. 161 арк.
33. Обвинительное заключение по делу № 24 по обвинению Посєвіна Александра Александровича... *АУСБУЗО* (Архів УСБУ в Запорізькій обл.). Спр. 20368. 148 арк.

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області

34. Архівна контрольно-наглядова справа І. Ф. Шевцова. *АУСБУХО* (Архів УСБУ в Харківській обл.). Спр. 19228. 31 арк.
35. Архівна контрольно-наглядова справа П. К. Сіренка, Г. Г. Кобрисєва, Л. Ф. Вєрежнікова, С. І. Гуленка. *АУСБУХО* (Архів УСБУ в Харківській обл.). Ф. 4 (Р). Оп. 2. Спр. 34417. 54 арк.
36. Архівна контрольно-наглядова справа Ф. П. Грєчишкіна, М. Ф. Сопельника. *АУСБУХО* (Архів УСБУ в Харківській обл.). Спр. 25464. 168 арк.
37. Архівна кримінальна справа В. А. Лісного. *АУСБУХО* (Архів УСБУ в Харківській обл.). Спр. 3628. 161 арк.

38. Архівна кримінальна справа І. Ф. Шевцова. *АУСБУХО* (Архів УСБУ в Харківській обл.). Спр. 19228. 87 арк.
39. Архівна кримінальна справа Н. М. Лецишиної. *АУСБУХО* (Архів УСБУ в Харківській обл.). Спр. 017638. 282 арк.
40. Архівна кримінальна справа П. К. Сіренка, Г. Г. Кобрисєва, Л. Ф. Вережнікова, С. І. Гуленка. *АУСБУХО* (Архів УСБУ в Харківській обл.). Ф. 4 (Р). Оп. 2. Спр. 34417. Т. 1. 319 арк.
41. Архівна кримінальна справа П. К. Сіренка, Г. Г. Кобрисєва, Л. Ф. Вережнікова, С. І. Гуленка. *АУСБУХО* (Архів УСБУ в Харківській обл.). Ф. 4 (Р). Оп. 2. Спр. 34417. Т. 2. 306 арк.
42. Архівна кримінальна справа С. К. Локтєва. *АУСБУХО* (Архів УСБУ в Харківській обл.). Спр. 30508. 90 арк.
43. Архівна кримінальна справа Ф. П. Гречишкіна, М. Ф. Сопельника. *АУСБУХО* (Архів УСБУ в Харківській обл.). Спр. 25464. 294 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО)

44. Сводные ведомости по учету злодеяний и по угону советских граждан в немецкое рабство и копии актов по г. Харькову. Харьковская областная комиссия содействия Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 2. Оп. 14. Спр. 1. 102 арк.

1.2. Оцифровані архівні фонди, розміщені на інтернет-ресурсах

Архівні документи

45. Докладная записка начальника Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Г. Ф. Александрова секретарям ЦК ВКП(б) А. А. Андрееву, Г. М. Маленкову, А. С. Щербакову и наркому иностранных дел В. М. Молотову с предложением об учреждении Чрезвычайной

- Государственной Комиссии. 20 июля 1942 г. *РГАСПИ* (Российский государственный архив социально-политической истории). Ф. 17. Оп. 125. Д. 79. Л. 9–11. URL: <http://victims.rusarchives.ru/dokladnaya-zapiska-nachalnika-upravleniya-propagandy-i-agitacii-ck-vkpb-s-predlozheniem-ob> (дата звернения: 20.11.2020).
46. Инструкция ЧГК «О порядке установления и расследования злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников». 17 июня 1943 г. *ГАРФ* (Государственный архив Российской Федерации). Ф. Р–7021. Оп. 116. Д. 6. Л. 2–3. URL: <http://victims.rusarchives.ru/instrukciya-chgk-o-poryadke-ustanovleniya-i-rassledovaniya-zlodeyaniy-nemecko-fashistskikh> (дата звернения: 20.11.2020).
47. Постановление ЦК ВКП(б) «О проведении в городе Харькове открытого судебного процесса по делу немецко-фашистских зверств». 26 ноября 1943 г. *РГАСПИ* (Российский государственный архив социально-политической истории). Ф. 17. Оп. 163. Д. 1385. Л. 83. URL: <http://victims.rusarchives.ru/postanovlenie-ck-vkpb-o-provedenii-v-gorode-kharkove-otkrytogo-sudebnogo-processa-po-delu-nemecko> (дата звернения 20.11.2020).
48. Протокол допроса военнопленного Г. Янчи ослужбе в лагере для военнопленных Дулаг–231. 29 ноября 1943 г. *ЦА ФСБ РФ* (Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации). Ф. К–72. Оп. 1. Д. 15. Л. 38–78 URL: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-voennoplennogo-g-yanchi-o-sluzhbe-v-lagere-dlya-voennoplennykh-dulag-231> (дата звернения 20.11.2020).
49. Протокол допроса обвиняемого Буланова Михаила Петровича, бывшего сотрудника гестапо, шофера зондеркоманды СД СК–4А, о злодеяниях немецко-фашистских войск на оккупированной территории СССР. 14 ноября 1943 г. *ЦА ФСБ РФ* (Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации). Ф. К–72. Оп. 1. Д. 15. Л. 263–277. URL:

<http://victims.rusarchives.ru/19-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-bulanova-mikhaila-petrovicha> (дата звернення: 20.11.2020).

50. Протокол допроса обвиняемого Буланова Михаила Петровича, бывшего сотрудника гестапо, шофера зондеркоманды СД СК–4А с признанием себя виновным по всем предъявленным обвинениям. 3 декабря 1943 г. *ЦА ФСБ РФ* (Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации). Ф. К–72. Оп. 1. Д. 15. Л. 280–282. URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/03-12-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-bulanova-mikhaila-petrovicha> (дата звернення: 20.11.2020).
51. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о карательной деятельности в оккупированном городе. 26 ноября 1943 г. *ЦА ФСБ РФ* (Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации). Ф. К–72. Оп. 1. Д. 14. Л. 141–154. URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/26-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (дата звернення 20.11.2020).
52. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о злодеяниях немецко-фашистской армии на оккупированных территориях СССР. 28 ноября 1943 г. *ЦА ФСБ РФ* (Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации). Ф. К–72. Оп. 1. Д. 14. Л. 155–171. URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/28-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (дата звернення: 20.11.2020).
53. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о применении машин газваген в гг. Таганроге и Краснодаре. 30 ноября 1943 г. *ЦА ФСБ РФ* (Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации). Ф. К–72. Оп. 1. Д. 14. Л. 172–175. URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/30-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (дата звернення 20.11.2020).

54. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о злодеяниях немецко-фашистских войск на оккупированных территориях СССР. 1 декабря 1943 г. *ЦА ФСБ РФ* (Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации). Ф. К–72. Оп. 1. Д. 15. Л. 176–183. URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/01-12-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (дата звернения: 20.11.2020).
55. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области с признанием в совершении преступлений против человечности. 3 декабря 1943 г. *ЦА ФСБ РФ* (Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации). Ф. К–72. Оп. 1. Д. 14. Л. 184–186. URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/03-12-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (дата звернения 20.11.2020).
56. Протокол допроса свидетеля военнопленного К. Коша об использовании «газовых автомобилей» для уничтожения советских граждан. 27 ноября 1943 г. *ЦА ФСБ РФ* (Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации). Ф. К–72. Оп. 1. Д. 15. Л. 26–37. URL: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-svidetelya-karla-kosha-voennosluzhaschego-79-y-pekhotnoy-divizii-vermakhta> (дата звернения: 20.11.2020).
57. Das Verhalten der Truppe im Ostraum. URL: <https://www.ns-archiv.de/krieg/untermenschen/reichenau-befehl.php> (дата звернения: 12.11.2022).
58. Paul Blobel : Eidesstattliche Erklärung. URL: <https://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/blobel/eidesstattliche-erklaerung-1.php> (дата звернения: 12.11.2022).
59. Rede des Reichs führers SS Heinrich Himmler in Charkow. URL: <https://victims.rusarchives.ru/iz-rechi-reykhsfyurera-ss-g-gimmlera-o-voyne-na->

[vostoke-proiznesennaya-pered-komandnym-sostavom](#) (дата звернення: 12.11.2022).

Кінодокументи

60. Битва за нашу Советскую Украину / режиссеры А. Довженко, Ю. Солнцева, Я. Авдеенко. *РГАКФ* (Российский государственный архив кинофотодокументов). Арх. № 4960. URL: <https://csdfmuseum.ru/films/126-битва-за-нашу-советскую-украину> (дата звернення: 20.11.2020).
61. Документальный фильм «Приговор народа». 1943 г. / режиссер И. Сеткина. *РГАКФ* (Российский государственный архив кинофотодокументов). Арх. № 5056. URL: <https://victims.rusarchives.ru/dokumentalnyy-film-prigovor-naroda> (дата звернення: 20.11.2020).
62. Кинодокументы о зверствах немецко-фашистских захватчиков. 1945 г. / *Музей Центральной студии документальных фильмов*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Pe_raA1N_IQ (дата звернення: 20.11.2020).
63. «Суд идет». Специальный выпуск Центральной студии кинохроники (15–18 декабря 1943 г.). / режиссер И. Копалин. *РГАКФ* (Российский государственный архив кинофотодокументов). Арх. № 5070. URL: <https://victims.rusarchives.ru/sud-idet-specialnyy-vypusk-centralnoy-studii-kinokhroniki> (дата звернення: 20.11.2020).
64. Фрагмент кинохроники из документального фильма «Кинодокументы о зверствах немецко-фашистских захватчиков. Представляется главным обвинителем от СССР». Харьковская область УССР. *РГАКФ* (Российский государственный архив кинофотодокументов). Арх. № 6280. URL: <https://victims.rusarchives.ru/fragment-kinokhroniki-iz-dokumentalnogo-filma-kinodokumenty-o-zverstvakh-nemecko-fashistskikh-12> (дата звернення: 20.11.2020).
65. Der Charkow-Prozeß (1/3). Deutsche vor einem sowjetischen Militärgericht. CHRONOS-MEDIA History. 2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=lm2BkuNLbTo> (дата звернення: 12.03.2023).

66. Der Charkow-Prozeß (2/3). Deutsche vor einem sowjetischen Militärgericht. CHRONOS-MEDIA History. 2012. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_HlcQMLgtNg (дата звернення: 12.03.2023).
67. Der Charkow-Prozeß (3/3). Deutsche vor einem sowjetischen Militärgericht. CHRONOS-MEDIA History. 2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ysL-t9IfngE> (дата звернення: 12.03.2023).

1.3. Документи державної частини Музейного фонду України

Національний музей воєнної історії Слобожанщини

68. НДФ № 418. Лист (копія) народному депутату Верховної Ради СРСР Євтушенку Євгенію Олександровичу від колишніх вихованців дитбудинків періоду окупації Харкова 1941–1943 рр.
69. НДФ № 419. Книга обліку надходження і вибування дітей дитячого будинку № 4 за 1942 р. Копія. СРСР, 90-ті рр. 20 ст.
70. НДФ № 420. Довідка по Харківському дитбудинку в Сокольниках, надана голові правління УНФ «Взаєморозуміння і примирення» Лумникову І. Н. Україна, Харків, 19.09.2000 р.
71. НДФ № 421. Список службовців в Сокольниках за 1943 р. (архівна копія). Україна, 1991 р.
72. НДФ № 422. Лист голови Харківського фонду «Взаєморозуміння і примирення», адресований Харківському комісару генерал-майору Клініну Ю. А. Україна, м. Харків, 06.09.1995 р.
73. НДФ № 424. Газета «Die Tageszeitung», в якій розміщена стаття «Die Kinder on Sokolniki» про дитячий будинок в Сокольниках в Харкові під час фашистської окупації. Німеччина, м. Берлін, серпень 2008 р.
74. НДФ № 425. Газета «Новый день» № 48, в якій розміщена стаття «Мы родом не из детства. Из войны». 07.05.2008 р.

75. НДФ № 426. Газета «Время регионов Харьковщины» № 8 за 21.02.2009 р., в якій розміщена стаття «Харьковский Саласпилс» про дитячий будинок в Сокольниках під час фашистської окупації 1941–1943 рр.
76. НДФ № 427. Газета «Время регионов Харьковщины» № 10 за 07.03.2009 р., в якій розміщена стаття «Харьковский Саласпилс : встреча через 66 лет». Спогади колишнього вихованця дитячого будинку в Сокольниках Георгія Мельникова.
77. НДФ № 428. Газетна вирізка «Забвению не подлежит» про дитячий будинок в Сокольниках під час фашистської окупації м. Харків в 1941–1943 рр. Україна, Харків, газета «Вечерний Харьков» за 21.06.1997 р.
78. НДФ № 429. Довідка по справі Сахарової О. М., директора дитячого будинку в Сокольниках (копія). Харків, 2002 р.

1.4. Опубліковані джерела

Збірники документів і матеріалів

79. Визит Канцлера Аденауэра в Москву 8–14 сентября 1955 г. : Документы и материалы. / авт.-сост. Т. Кунце. Москва : Директ–Медиа, 2020. 443 с.
80. Война Германии против Советского Союза 1941–1945. Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз / под ред. Р. Рюрупа. Берлин : Argon, 1991. 287 с. URL: <http://militarylib.com/ww2/ww2-history-book/1352-vojna-germanii-protiv-sovetskogo-soyuza-1941-1945.html> (дата звернення: 10.07.2022).
81. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы : в 2 т. Москва : ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1944. Т. 1 : 22 июня 1941 г. – 31 декабря 1943 г. 698 с.
82. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы : в 2 т. Москва : ОГИЗ. Государственное

издательство политической литературы, 1944. Т. 2 : 1 января – 31 декабря 1944 г. 688 с.

83. Дашиевич В. И. Банкротство стратегии немецкого фашизма : Исторические очерки. Документы и материалы : в 2 т. Москва : Изд-во «Наука», 1973. Т. 2 : Агрессия против СССР. Падение «Третьей империи» (1941–1945 гг.). 664 с.
84. Документы обвиняют : Сборник документов о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченных ими советских территориях. Москва : ОГИЗ; Госполитиздат, 1943. Вып. 1. 253 с.
85. Документы обвиняют : Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советских территориях. Москва : ОГИЗ; Госполитиздат, 1945. Вып. 2. 392 с.
86. Зверства немецко-фашистских захватчиков : документы / составит. В. Р. Веселов, Ф. Г. Потемкин. Москва : Военное издательство НКО ССР, 1942. Вып. 2. 80 с.
87. Зверства немецко-фашистских захватчиков : документы / составит. В. Р. Веселов, Ф. Г. Потемкин. Москва : Военное издательство НКО ССР, 1942. Вып. 4. 63 с.
88. Зверства немецко-фашистских захватчиков : документы. Москва : Военное издательство НКО ССР, 1942. Вып. 5. 88 с.
89. Зверства немецко-фашистских захватчиков : документы / под. ред. В. С. Веселова. Москва : Военное издательство НКО ССР, 1943. Вып. 6. 68 с.
90. Зверства немецко-фашистских захватчиков : документы / под. ред. В. С. Веселова. Москва : Военное издательство НКО ССР, 1943. Вып. 7. 88 с.
91. Зверства немецко-фашистских захватчиков : документы / под. ред. В. С. Веселова. Москва : Военное издательство НКО ССР, 1943. Вып. 8. 57 с.
92. Зверства немецко-фашистских захватчиков : документы / под. ред. В. С. Веселова. Москва : Военное издательство НКО ССР, 1944. Вып. 12. 65 с.

93. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині : зб. документів / відп. за видан. Є. Пелешук. Київ – Харків : Українське державне видавництво, 1944. 56 с.
94. Історія застерігає : трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / кер. кол. упоряд. В. М. Немятий. Київ : Політвидав України, 1986. 264 с.
95. Из истории советской архитектуры (1941–1945). Хроника военных лет. Архитектурная печать : документы и материалы. Москва : Наука, 1978. 212 с.
96. Катинь. Март 1940 г. – сентябрь 2000 г. : Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катыни. Документы. / отв. сост. Н. С. Лебедева. Москва : Изд-во «Весь Мир», 2001. 688 с.
97. Книга Скорботи України. Харківська область / головна ред. кол. І. О. Герасимов (голова) та ін. Харків : Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 2003. Т. 1. 496 с.
98. Книга Скорботи України. Харківська область / головна ред. кол. І. О. Герасимов (голова) та ін. Харків : Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 2005. Т. 2. 544 с.
99. Книга Скорботи України. Харківська область / головна ред. кол. І. О. Герасимов (голова) та ін. Харків : Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 2007. Т. 3. 848 с.
100. Книга пам'яті Дробицького яру : Спогади. Нариси. Документи / авт.-укл. В. П. Лебедева, П. П. Сокольський. Харків : Прапор, 2004. 208 с.
101. Круглов А. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Днепропетровск : Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2009. Ч. III. 284 с.
102. Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ. 1917–1991. Справочник/ под ред. А. Н. Яковлева. Москва : МФД, 2003. 768 с.

103. Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки (1941–1944) / авт.-упоряд. В. Васильєв, С. Гула, П. Кравченко, Р. Подкур, В. Шнайдер. Київ : Видавець В. Захаренко, 2020. 564 с.
104. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / авт.-укл. : В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко та ін. Київ : Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.
105. Неизвестная «Черная книга». Материалы к «Черной книге» под редакцией Василия Гроссмана и Ильи Эренбурга / сост. И. Альтман. Москва : АСТ : CORPUS, 2015. 416 с.
106. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 488 с.
107. НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) : Сборник документов / сост. Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин. Москва : Объединенная редакция МВД России, 2008. 640 с.
108. Нюрнбергский процесс : Сборник материалов в 8 т. Москва : Юрид. лит., 1987. Т. 1. 688 с.
109. Нюрнбергский процесс : Сборник материалов в 8 т. Москва : Юрид. лит., 1990. Т. 4. 672 с.
110. Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Москва : Издательство «Русь», 2003, Т. 3. Кн. 1 : Крушение «блицкрига» (1 января – 30 июня 1942 года). 692 с.
111. Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Москва : Издательство «Русь», 2008, Т. 4. Кн. 1 : Секреты операции «Цитадель» (1 января – 30 июня 1943 года). 796 с.

112. Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Москва : Издательство «Русь», 2008, Т. 4. Кн. 2 : Великий перелом (1 июля – 31 декабря 1943 года). 810 с.
113. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : в 2 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 1 : Переписка с У. Черчиллем и К. Этли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). 408 с.
114. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : в 2 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 2 : Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном (август 1941 г. – декабрь 1945 г.). 296 с.
115. Повідомлення Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників : Про матеріальну шкоду, заподіяну німецько-фашистськими загарбниками державним підприємствам і установам, колгоспам, громадським організаціям і громадянам СРСР. Київ : Українське державне видавництво, 1945. 24 с.
116. Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року) : Збірник документів і матеріалів / упорядн. В. М. Яковлев. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 316 с.
117. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза : Документы и материалы / под ред. и с предисл. П. А. Жилина. Москва : Воениздат, 1987. 302 с.
118. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). Москва : Политиздат, 1968. 383 с.
119. Рузвельт Ф. Беседы у камина. О кризисе, олигархах и войне. Москва : Алгоритм, 2012. 352 с.

120. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / сост. А. Круглов. Киев : Ин-т иудаики, 2002. 486 с.
121. Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. 496 с.
122. «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР : Документы и материалы / сост. В. И. Дашичев. Москва : Изд-во «Наука», 1967. 752 с.
123. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : Документы и материалы в трех томах. Киев : Наукова думка, 1985. Т. 1 : Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). 519 с.
124. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : Документы и материалы в трех томах. Киев : Наукова думка, 1985. Т. 2 : Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября июня 1942 г. – конец 1943 г.). 512 с.
125. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : Документы и материалы в трех томах. Киев : Наукова думка, 1985. Т. 3 : Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). 511 с.
126. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. : Сборник документов : в 6 т. Москва : Политиздат, 1984. Т. 1 : Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19–30 окт. 1943 г.). 384 с.
127. СССР : Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. Москва : Изд-во «Ведомостей Верховного Совета РСФСР», 1940. 412 с.
128. СССР и Нюрнбергский процесс. Неизвестные и малоизвестные страницы истории : Сборник документов / науч. ред. и сост. Н. С. Лебедева. Москва : МФД, 2012. 624 с.

129. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва : ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1947. 208 с.
130. Сталинградская областная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям Сталинградской области : Документы. / под ред. М. М. Загорулько. Волгоград : Панорама, 2008. 1360 с.
131. Сталинградская эпопея : впервые публикуемые документы, рассекреченные ФСБ РФ: Воспоминания фельдмаршала Паулюса; Дневники и письма солдат РККА и вермахта; Агентурные донесения; Протоколы допросов; Докладные записки особых отделов фронтов и армий. Москва : «Звонница-МГ», 2000. 480 с.
132. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Краснодар и Краснодарского края в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ; Госполитиздат, 1943. 48 с.
133. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ; Госполитиздат, 1943. 96 с.
134. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. Київ; Харків : Українське державне видавництво, 1944. 132 с.
135. Трагедия Литвы 1941–1944 годы : Сборник архивных документов. Москва : Издательство «Европа», 2006. 400 с.
136. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних документів (1941–1942) / упоряд. В. Косик : у 4 т. Львів : Б. в., 1998. Т. 2. 384 с.
137. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни : документи і матеріали / укладач О. В. Дьякова. Харків : «Видавництво Сага», 2011. 386 с.

138. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1943 гг.) : сб. док. и материалов. Харьков : Прапор, 1965. 428 с.
139. Черная книга : о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941–1945 гг. / под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. Иерусалим : Изд-во «Тарбут», 1980. 547 с. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/chernaya_kniga_1980_text.pdf (дата звернения: 23.05.2023).
140. Черчилль У. Никогда не сдаваться! Лучшие речи Черчилля. Каунас : Кнугу клубас, 2016. 592 с.
141. Численность населения СССР на 17 января 1939 г. по районам, районным центрам, городам, рабочим поселкам и крупным сельским населенным пунктам : По данным Всесоюзной переписи населения 1939 г. Москва : Госпланиздат, 1941. 267 с.
142. Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943 / Hrsg. K.-M. Mailmann, J. Matthäus, M. Cüppers, A. Angrick. Darmstadt : WBG, 2014. 892 s.
143. Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen seit 1945–1999 / eds. C. F. Rüter, D. Welmoed de Mildt. Bd. XXVII. Lfd. Nr. 663. S. 133–174. URL: <https://junsv.nl/westdeutsche-gerichtsentscheidungen> (дата звернения: 29.07.2024).
144. Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen seit 1945–1999 / eds. C. F. Rüter, D. Welmoed de Mildt. Bd. XXXI. Lfd. Nr. 694. S. 1–312. URL: <https://junsv.nl/westdeutsche-gerichtsentscheidungen> (дата звернения: 29.07.2024).
145. Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen seit 1945–1999 / eds. C. F. Rüter, D. Welmoed de Mildt. Bd. XXXII. Lfd. Nr. 703. S. 81–132. URL:

<https://junsv.nl/westdeutsche-gerichtsentscheidungen> (дата звернення: 29.07.2024).

146. Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen seit 1945–1999 / eds. C. F. Rüter, D. Welmoed de Mildt. Bd. XXXVI. Lfd. Nr. 765. S. 465–482. URL: <https://junsv.nl/westdeutsche-gerichtsentscheidungen> (дата звернення: 29.07.2024).

147. Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen seit 1945–1999 / eds. C. F. Rüter, D. Welmoed de Mildt. Bd. XXXVIII. Lfd. Nr. 784. S. 1–160. URL: <https://junsv.nl/westdeutsche-gerichtsentscheidungen> (дата звернення: 29.07.2024).

148. Nazi Conspiracy and Aggression. Washington : United States Government Printing Office, 1947. Vol. 1. 1116 p. URL: <https://archive.org/details/NaziConspiracyAndAggression/Nazi%20Conspiracy%20and%20Aggression%20Volume%201/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 20.08.2021).

149. Nazi Conspiracy and Aggression. Washington : United States Government Printing Office, 1947. Vol. 4. 1107 p. URL: <https://archive.org/details/NaziConspiracyAndAggression/Nazi%20Conspiracy%20and%20Aggression%20Volume%204/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 20.08.2021).

150. Nazi Conspiracy and Aggression. Washington : United States Government Printing Office, 1947. Supplement A. 1391 p. URL: <https://archive.org/details/naziconspiracyag0000vari/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 20.08.2021).

151. The Ambassador in the Soviet Union (Harriman) to the Secretary of State. Moscow, December 16, 1943. *Foreign Relations of the United States : Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East*. Vol. III, Doc. 699. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d699> (дата звернення: 22.04.2021).

152. The Ambassador in the Soviet Union (Harriman) to the Secretary of State. Moscow, December 20, 1943. *Foreign Relations of the United States : Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East*. Vol. III, Doc. 700. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d700> (дата звернення: 22.04.2021).
153. The Ambassador in the Soviet Union (Harriman) to the Secretary of State Moscow, December 23, 1943. *Foreign Relations of the United States : Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East*. Vol. III, Doc. 702. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d702> (дата звернення: 22.04.2021).
154. The Ambassador in the Soviet Union (Harriman) to the Secretary of State. Moscow, December 24, 1943. *Foreign Relations of the United States : Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East*. Vol. III, Doc. 703. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703> (дата звернення: 22.04.2021).
155. The Ambassador in the Soviet Union (Harriman) to the Secretary of State. Moscow, December 27, 1943. *Foreign Relations of the United States : Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East*. Vol. III, Doc. 705. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d705> (дата звернення: 22.04.2021).
156. The Ambassador in the United Kingdom (Winant) to the Secretary of State. London, December 24, 1943. *Foreign Relations of the United States : Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East*. Vol. III, Doc. 704. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d704> (дата звернення: 22.04.2021).
157. The Einsatzgruppen reports : selections from the dispatches of the Nazi Death Squads' campaign against the Jews July 1941–January 1943 / edit. Y. Arad, S. Krakowski, S. Spector. New York : Holocaust Library, 1989. 378 p. URL: <https://archive.org/details/einsatzgruppenre0000unse> (дата звернення: 23.05.2023).

158. The people's verdict : a full report of the proceedings at the Krasnodar and Kharkov German atrocity trials. London – New York – Melbourne : Hutchinson & Co. (Publishers) Ltd, 1944. 124 p. URL: <https://archive.org/details/peoplesverdictfu00unse> (дата звернення: 12.04.2021).
159. The Secretary of State to the Ambassador in the Soviet Union (Harriman). Washington, December 31, 1943. *Foreign Relations of the United States : Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East*. Vol. III, Doc. 707. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d707> (дата звернення: 22.04.2021).
160. The Secretary of State to the Ambassador in the United Kingdom (Winant). Washington, December 23, 1943. *Foreign Relations of the United States : Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East*. Vol. III, Doc. 701. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d701> (дата звернення: 22.04.2021).
161. The Secretary of State to the Ambassador in the United Kingdom (Winant). Washington, December 31, 1943. *Foreign Relations of the United States : Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East*. Vol. III, Doc. 706. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d706> (дата звернення: 22.04.2021).
162. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946. Nuremberg, 1947. Vol. 7 : Proceedings 5 February 1946 – 19 February 1946. Nuremberg, 1947. 602 p. URL: https://tile.loc.gov/storage-services/service/l1/lmlp/2011525338_NT_Vol-VII/2011525338_NT_Vol-VII.pdf (дата звернення: 20.01.2023).
163. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946. Nuremberg, 1947. Vol. 8 : Proceedings 5 February 1946 – 19 February 1946. 630 p. URL: https://tile.loc.gov/storage-services/service/l1/lmlp/2011525338_NT_Vol-VIII/2011525338_NT_Vol-VIII.pdf (дата звернення: 20.01.2023).

164. Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law № 10. Nuernberg October 1946 – April 1949. Washington : United States Government Printing Office, 1949. Vol. 1. 1005 p. URL: <https://archive.org/details/trialsofwarcrimi01inte/mode/2up> (дата звернення: 20.08.2021).
165. Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law № 10. Nuernberg October 1946 – April 1949. Washington : United States Government Printing Office, 1949. Vol. 2. 896 p. URL: <https://archive.org/details/trialsofwarcrimi02inte/mode/2up> (дата звернення: 20.08.2021).
166. Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law № 10. Nuernberg October 1946 – April 1949. Washington : United States Government Printing Office, 1949. Vol. 4. 1185 p. URL: <https://archive.org/details/trialsofwarcrimi04inte/mode/2up> (дата звернення: 20.08.2021).
167. Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law № 10. Nuernberg October 1946 – April 1949. Washington : United States Government Printing Office, 1949. Vol. 5. 1273 p. URL: <https://archive.org/details/trialsofwarcrimi05inte/mode/2up> (дата звернення: 20.08.2021).

Документи й матеріали законодавчого та нормативного характеру

168. Без вести пропавшая ... память? / публ. И. М. Нагаева. *Военно-исторический журнал*. 1998. № 1. С. 70–75.
169. Версальский мирный договор : Полный перевод с французского подлинника / под ред. проф. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина Москва : Литиздат НКВД, 1925. 199 с.
170. Вышинский А. Я. Революционная законность и задачи советской защиты : (Исправленная и дополненная стенограмма доклада на собрании Московской

коллегии защитников 21 декабря 1933 г.). Москва : Ред.-изд. сектор Мособлисполкома, 1934. 43 с.

171. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 15.03.2024).
172. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (12.08.1949). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 15.03.2024).
173. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 15.03.2024).
174. Законодавство про пам'ятники історії та культури : Збірник нормативних актів. / під ред. О. Н. Якименка. Київ : Вид-во політичної літератури України, 1970. 464 с.
175. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях (12.08.1949). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 15.03.2024).
176. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі (12.08.1949). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення: 15.03.2024).
177. Конвенція (IV) про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 22.04.2024).
178. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 27.05.2024).
179. Кримінальний кодекс УРСР. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. 168 с.
180. Об образовании Комитета по Делах Архитектуры при Совнаркоме СССР. *Правда*. 1943. 30 сент. (№ 242 (9378)). С.2.

181. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 17.04.1991 р. № 962–XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 22. С. 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення: 30.04.2023).
182. Реабилитация : как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы : в 3 т. Москва : МФД, 2000. Т. 1 : Март 1953 – февраль 1956. 503 с.
183. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 11.04.2023).
184. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.). Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. 500 с.
185. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1975) : в 4 т. Москва : Изд-во «Известия Совета депутатов трудящихся СССР, 1975. Т 3. 480 с.
186. Сборник указов, постановлений, решений, распоряжений и приказов военного времени (1941–1942). Ленинград : Лениздат, 1942. 272 с.
187. Советское право в период Великой Отечественной войны / под. ред. И. Т. Голякова. Москва : Юридич. изд-во Министерства юстиции СССР, 1948. 216 с.
188. Трайнин А. Н. Избранные труды / сост. Н. Ф. Кузнецова. Санкт-Петербург : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 898 с.
189. Трайнин А. Н. Уголовная ответственность гитлеровцев / под ред. А. Я. Вышинского. Москва : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1944. 107 с.
190. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. Ленинград : Государственное издательство юридической литературы, 1950. 156 с.
191. Уголовный кодекс РСФСР : Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. и с приложением постатейно-систематизированных материалов.

- Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1950. 256 с.
192. Хрестоматія з історії держави і права України : Навч. посіб. / упоряд. А. С. Чайковський. Київ : Юрінкорм Інтер, 2003. 656 с.
193. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре. 1998. Т. 2. 608 с.
194. Charter of the International Military Tribunal – Annex to the Agreement for the prosecution and punishment of the major war criminals of the European Axis ("London Agreement"). URL: <https://www.refworld.org/legal/constinstr/un/1945/en/21123> (дата звернення: 15.03.2024).
195. Control Council Law No. 10. Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes against Peace and against Humanity. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/ffda62/pdf/> (дата звернення: 22.04.2024).
196. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field. Geneva, 22 August 1864. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ru/ihl-treaties/gc-1864?activeTab=undefined> (дата звернення: 22.04.2024).
197. Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf (дата звернення: 27.04.2023).
198. Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-ii-1899> (дата звернення: 22.04.2024).
199. Etcher B. The Lessons of the Kharkov Trial. London : Russia Today Society, 1944. 16 p. URL: <http://134.153.184.110/cdm/compoundobject/collection/radical/id/8658/show/865> (дата звернення: 15.06.2021).

200. Punishment for War Crimes the Inter-Allied Declaration Signed at St. James 's Palace London on 13th January, 1942 and Relative Documents. URL: <https://nla.gov.au/nla.obj-648522001/view?partId=nla.obj-648524175#page/n15/mode/1up> (дата звернення: 22.04.2024).

Публіцистика та періодичні видання

201. Эвентов А. Следы ведут в Берлин. *Известия*. 1943. 17 дек. (№ 297 (8290)). С. 3.
202. Эренбург И. Свидетели. Справедливость. *Красная Звезда*. 1943. 19 дек. (№ 299 (5670)). С. 4.
203. Эренбург И. Стандартные убийцы. *Красная Звезда*. 1943. 18 дек. (№ 298 (5669)). С. 3.
204. Эренбург И. Суд идет! *Красная Звезда*. 1943. 17 дек. (№ 297 (5668)). С. 3.
205. Заславский Д. «Душегубки». *Правда*. 1943. 17 дек. (№ 309 (9445)). С. 3.
206. Заславский Д. Из зала суда. *Известия*. 1943. 16 дек. (№ 296 (8289)). С. 3.
207. Заславский Д. Чудовищное преступление немецких извергов. *Правда*. 1943. 19 дек. (№ 311 (9447)). С. 3.
208. Кононенко Е. Кара. *Правда*. 1943. 20 дек. (№ 312 (9448)). С. 3.
209. К ответу немецких убийц! *Красная Звезда*. 1943. 16 дек. (№ 296 (5667)). С. 1.
210. Леонов Л. Примечание к параграфу. *Известия*. 1943. 18 дек. (№ 298 (8291)). С. 3.
211. Леонов Л. Статьи военных лет. Москва : Изд-во «Правда», 1946. 256 с.
212. Леонов Л. Так это было. *Известия*. 1943. 19 дек. (№ 299 (8292)). С. 3.
213. Немецкие изверги перед советским судом. *Известия*. 1943. 16 дек. (№ 296 (8289)). С. 1.
214. Немецко-фашистские злодеи перед судом советского народа. *Правда*. 1943. 16 дек. (№ 308 (9444)). С. 2.
215. Нота Народного Комиссара Иностранных Дел тов. В. М. Молотова «О повсеместных грабежах, разорении населения и чудовищных зверствах

германських властей на захоплених ними радянських територіях». *Красная звезда*. 1942. 7 янв. (№ 5 (5069)). С. 1–2.

216. О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1956 года. *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 3 (290). С. 128–170.
217. Отклики в Англии и США на харьковский процесс. *Правда*. 1943. 22 дек. (№ 313 (9449)). С. 4.
218. Речь товарища И. В. Сталина на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа г. Москвы 9 февраля 1946 г. *Правда*. 1946. 10 февр. (№ 35 (10117)). С. 1–2.
219. Руденко Р. А. Забвению не подлежит. *Правда*. 1969. 24 марта. (№ 83). С. 4.
220. Рыльский М. Суд над душегубами. *Известия*. 1943. 18 дек. (№ 298 (8291)). С. 3.
221. Симонов К. Бешеные волки. *Красная Звезда*. 1943. 16 дек. (№ 296 (5667)). С. 4.
222. Симонов К. Страшные факты. *Красная Звезда*. 1943. 19 дек. (№ 299 (5670)). С. 3.
223. Смерть гитлеровским палачам и их гнусным пособникам! «*Правда*». 1943. 19 июля. (№ 180 (9316)). С. 1.
224. Смерть немецким душегубам! *Известия*. 1943. 21 дек. (№ 300 (8293)). С. 3.
225. Смерть немецким извергам! *Правда*. 1943. 20 дек. (№ 312 (9448)). С. 1.
226. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков «О материальном ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками государственным предприятиям и учреждениям, колхозам, общественным организациям и гражданам СССР». *Правда*. 1945. 13 сент. (№ 219 (9990)). С. 2–3.
227. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной

- оккупации : Вечернее заседание 16 декабря. *Правда*. 1943. 19 дек. (№ 311 (9447)). С. 2–3.
228. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации : Вечернее заседание 17 декабря. Утреннее заседание 18 декабря. *Правда*. 1943. 20 дек. (№ 312 (9448)). С. 2–3.
229. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации : Обвинительное заключение по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков в г. Харькове и Харьковской области. *Правда*. 1943. 16 дек. (№ 308 (9444)). С. 2–3.
230. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации : Продолжение отчета о судебном заседании 15 декабря. *Правда*. 1943. 17 дек. (№ 309 (9445)). С. 2–3.
231. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации : Утреннее заседание 16 декабря. *Правда*. 1943. 18 дек. (№ 310 (9446)). С. 3.
232. Трайнин А. Кто должен нести уголовную ответственность за фашистские злодеяния. *Война и рабочий класс*. 1943. № 6. С. 13–17.
233. Толстой А. Варвары. *Правда*. 1943. 18 дек. (№ 310 (9446)). С. 4.
234. Толстой А. Возмездие. *Правда*. 1943. 20 дек. (№ 312 (9448)). С. 3.
235. Толстой А. Н. Военная публицистика / сост. и автор примеч. И. В. Кузнецов. Москва : Воениздат, 1984. 318 с.
236. Толстой А. Палачи. *Правда*. 1943. 17 дек. (№ 309 (9445)). С. 3.
237. Толстой А. Фашистские преступники. *Правда*. 1943. 16 дек. (№ 308 (9444)). С. 3.
238. Фашистско-немецкие мерзавцы. «*Правда*». 1941. 4 сент. (№ 245 (8653)). С. 1.

239. German Threat of Trials. *New York Times*. 1943. 23 December. P. 3. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1943/12/23/88587979.html?pageNumber=3> (дата звернення: 17.06.2021).
240. James E. L. Red Propaganda Coup Seen in Atrocity Trial Moscow Decisions, Traces Cruelty Orders to Higher Nazis. Confessions Involve Chiefs. *The New York Times*. 1943. 19 December. P. 1, 32, 72. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1943/12/19/83958475.html?pageNumber=1>; <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1943/12/19/83958656.html?pageNumber=32>; <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1943/12/19/83959237.html?pageNumber=72> (дата звернення: 15.06.2021).
241. Justice is Coming : Kharkov Trial at Picture House. *Thanet Advertiser and Echo*. 1944. 1 December. P. 5. URL: <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/search/results/1944-12-01?NewspaperTitle=Thanet%2BAdvertiser&IssueId=BL%2F0001698%2F19441201%2F&County=Kent%2C%20England> (дата звернення: 15.06.2021).
242. Kharkov. Moscou : Edition en Langue Etrangeres, 1943. 32 p.
243. Kharkov Trial : First Pictures from Russian Movie Show Legal Trial and Death of Nazi War Criminals. *Life*. 1944. 10 July. P. 94, 97. URL: <https://ia601501.us.archive.org/29/items/Life-1944-07-10-Vol-17-No-2/Life%20-%201944-07-10%20-%20v17n02.pdf> (дата звернення: 12.06.2023).
244. Laher L. Das löchrige Gedächtnis der Rieder Germanen. *Der Standard*. 2018. 7 Februar. URL: <https://www.derstandard.at/story/2000073827953/das-loechrige-gedaechtnis-der-rieder-germanen> (дата звернення: 27.04.2023).
245. Lawrence W. H. Kharkov prepares for repair tasks. *New York Times*. 1943. 23 December. P. 2. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1943/12/23/88588012.html?pageNumber=2> (дата звернення: 17.06.2021).
246. Lawrence W. H. Kharkov Slayers Tried by Russia : Four Nazis and «Traitor» Confess to Mass Murders of Soviet Citizens. *The New York Times*. 1943. 17 December. P. 1, 8. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1943/12>

[/17/85140828.html?pageNumber=1](https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1943/12/17/85140828.html?pageNumber=1); <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1943/12/17/85140828.html?pageNumber=8> (дата звернення: 15.06.2021).

247. Nazis Threaten Reprisal Trials on American and British Fliers : Say Execution of Germans at Kharkov Was Result of Teheran Meeting of Roosevelt, Churchill and Stalin. *New York Times*. 1943. 23 December. P. 3. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1943/12/23/88587979.html?pageNumber=3> (дата звернення: 17.06.2021).
248. Stevens E. Four War Criminals Pay Price of Crime in Soviet. *The Christian Science Monitor*. 1943. 20 December. Vol. 36. Iss. 21. P. 1, 8. URL: https://archive.org/details/per_christian-science-monitor_1943-12-20_36_21 (дата звернення: 21.05.2023).
249. Stevens E. Nazi Captain in War Trial Boasts of Slaying and Cruelty Criminals Pay Price of Crime in Soviet. *The Christian Science Monitor*. 1943. 20 December. Vol. 36. Iss. 20. P. 1, 8. URL: https://archive.org/details/per_christian-science-monitor_1943-12-18_36_20/mode/2up (дата звернення: 21.05.2023).
250. Ukrainian Pays the Bill. *The Ukrainian Weekly*. 1945. 27 January (Vol. XIII). P. 1. URL: http://ukrweekly.com/archive/pdf1/1945/The_Ukrainian_Weekly_1945-04.pdf (дата звернення: 17.06.2021).

Мемуарна література

251. В боях за Харківщину : Воспоминания участников Великой Отечественной войны. Харьков : Издательство «Прапор», 1968. 392 с.
252. Верт А. Россия в войне 1941–1945. Москва : Прогресс, 1967. 774 с.
253. Вустами спогадів і пам'яті. Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни : [мемуари та публіцистика] / за заг. ред. В. М. Лісового та Ж. М. Перцевої. Харків : ХНМУ, 2015. 184 с.
254. Город и война : Харьков в годы Великой Отечественной войны. Санкт-Петербург : Алетейя, 2012. 568 с.
255. Гурченко Л. Мое взрослое детство. Москва : Молодая гвардия, 1982. 285 с.

256. Довженко О. П. Щоденникові записки 1939–1956 / Укр. та рос. мовами. Харків : «ФОЛІО», 2013. 879 с.
257. Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації 1941–1943 : Спогади. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1985. Доповіді. Ч. 2. 30 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/6535/file.pdf> (дата звернення: 29.05.2023).
258. Дубровський В. В. Дрібні замітки на великі теми: Сторінки мемуарів та публіцистики / авт. передм. та упорядн. В. А. Казимір. Харків–Чернігів : Видавець Олександр Савчук. 2020. 352 с.
259. Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь : в 3 т. Москва : Советский писатель, 1990. Т. 2. 448 с.
260. Николаев Л. Под немецким сапогом (выписки из дневника: октябрь 1941 г. – август 1943 г.). *Союз писателей*. 2010. № 10. URL: <https://magazines.gorky.media/sp/2010/12/pod-nemeczkim-sapogom.html> (дата звернення: 15.03.2021).
261. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Вінніпег : Видання «Нового шляху», 1954. 233 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3802/file.pdf> (дата звернення: 29.06.2023).
262. Рева Р. Трагедия в Сокольниках. Харьков : Фолио, 2002. 72 с.
263. Семененко О. Харків, Харків... Б. м. : Сучасність, 1977, 240 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/875/file.pdf> (дата звернення: 29.05.2023).
264. Симонов К. М. Разные дни войны. Дневник писателя. 1942-1945 годы. Москва: Грифон, 2005. 656 с.
265. Харківський університет (1941–1945 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців / уклад. О. І. Вовк, В. Ю. Іващенко, О. І. Красько та ін. Харків : Майдан, 2023. 514 с.
266. Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда! Сборник документов и материалов / рук. проекта А. Подопригора; ред.-сост. В. Вохмянин. Харьков : Издательский Дом Райдер, 2008. 84 с.

267. Stevens E. Russia is no riddle. New York : Greenberg, 1945. 305 p. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b674901&view=1up&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b674901&view=1up&seq=1) (дата звернення: 14.02.2021).

2. ЛІТЕРАТУРА

268. Александров Г. Н. Преступления нацистов не могут быть преданы забвению. *Советское государство и право*. 1968. № 2. С. 117–118.
269. Алексеев Н. С. Злодеяния и возмездия : Преступления против человечества. Москва : Юридич. лит., 1986. 400 с.
270. Алексеев Н. С. Ответственность нацистских преступников. Москва : Изд-во «Международные отношения», 1968. 128 с.
271. Альтман И. Жертвы ненависти : Холокост в СССР 1941–1945 гг. Москва : Коллекция «Совершенно секретно», 2002. 544 с.
272. Анисимов И. В., Кузьмин Г. В. Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945). Москва : Воениздат, 1952. 190 с.
273. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Днепропетровск : Центр «Ткума». Москва : Центр «Холокост», 2007. 816 с.
274. Архіви окупації. 1941–1944 / упоряд. Н. Маковська. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 872 с.
275. Бажан О. Г. Репресивна політика радянських органів держбезпеки на Київщині у 1940-х – на початку 1950-х років. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2009. № 91. С. 35–42.
276. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
277. Беланюк М. В., Вронська Т. В. Перші кроки відновлення роботи органів юстиції на визволеній від нацистів території України (1943–1944 рр.). *Інформація і право*. 2019. № 2 (29). С. 129–140. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/17_8.pdf (дата звернення: 29.07.2024).

278. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. 455 с.
279. Бирштейн В. Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина / пер с англ. С. С. Гитмана. Москва : АИРО–XXI, 2018. 832 с.
280. Біденко М. Дробицький Яр : Харківське гетто. *День*. 2002. 14 груд. (№ 231). URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny/drobytskyy-yar-kharkivske-hetto> (дата звернення: 07.05.2023).
281. Бірчак В., Пастушенко Т. Сирецький виправно-трудоий табір поліції безпеки та служби безпеки в Києві : джерелознавчий та історіографічний аналіз. *Сторінки воєнної історії України*. 2021. Вип. 24. С. 9–23. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=Sviur_2021_24_3 (дата звернення: 29.07.2024).
282. Богданов С. В., Мартынов Б. С. Тайная полевая полиция в системе германской милитаристской машины (на материалах архивно-уголовных дел Управления КГБ СССР по Белгородской области). *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2016. № 4 (66). С. 32–35. URL: <https://www.gramota.net/materials/3/2016/4-1/7.html> (дата звернення: 26.05.2021).
283. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини. Львів : Б. в., 2003, 685 с.
284. Бюньон Ф. Право Женевы и право Гааги. *Сборник статей из выпусков Международного журнала Красного Креста*. 2001, № 841–844. С. 137–159. URL: https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/07_irrc_844_bugnion_rus.pdf (дата звернення: 22.04.2024).

285. Варшавчик М. О структуре источниковедческой критики. *Источниковедение отечественной истории* : сборник статей. 1979 / гл. ред. В. И. Буганов. Москва : Изд-во «Наука», 1980. С. 23–38.
286. Васильев В. Особливості історичного контексту створення документів радянських органів держбезпеки щодо злочинів нацистів та їх союзників стосовно цивільного населення України. *Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1943* / авт.-упорядн. : В. Васильєв, Т. Гапієнко, О. Лисенко та ін. Київ : Видавець В. Захаренко, 2019. С. 4–11.
287. Венгер А. Г. Безборонні жертви нацизму : доля людей з особливими потребами на окупованих нацистами територіях (досвід Верхівцевського будинку інвалідів на території рейхскомісаріату Україна). *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2022. № 48. С. 111–118. URL: <https://msggh-journal.com/index.php/journal/article/view/56/51> (дата звернення: 28.05.2024).
288. Венгер А. Головний обвинувачуваний : діяльність Мойсея Танцюри у світлі матеріалів архівно-слідчої справи № 74159 ФП. *Україна Модерна*. 2020. Число 28. С. 313–361. URL: <https://uamoderna.com/images/archiv/28-2020/UM28Venher2.pdf> (дата звернення: 23.07.2024).
289. Венгер А. Злочини, яких не було? Медики психіатричних лікарень –жертви сфабрикованих справ. *Україна модерна*. 2020. Число 28. С. 255–284. URL: <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.28.255> (дата звернення: 28.05.2024).
290. Власенко С. Органи влади на території військової зони України в період нацистської окупації : організація, підбір кадрів, функціонування (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 2. С. 60–69.
291. Вовк О. І. Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні : хронологія, типологія, топографія. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. № 57. С. 281–300. URL: <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/16310/15166> (дата звернення: 29.09.2024).

292. Воловик Л. Открытие памятника евреям Богодухова, уничтоженным нацистами. *Дайджест Е.* 2017. № 11(221). С. 1, 3.
293. Воловик Л. Память и ...памятники. *Дайджест Е.* 2000. № 1 (5). URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2000/1-2000/memory.html> (дата звернення: 08.05.2023).
294. Воловик Л. Приговор окончательный, обжалованию не подлежит. *Дайджест Е.* 2006. № 12 (89). URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2006/12-2006/index.html> (дата звернення: 08.05.2023).
295. Воробьев Ф. Д., Кравцов В. М. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. : Краткий военно-исторический очерк. Москва : Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1961. 456 с.
296. Вронська Т. Феномен «пособництва» : до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України.* 2008. Вип. 11. С. 88–97. URL: http://resource.history.org.ua/publ/war_2008_11_88 (дата звернення: 23.11.2023).
297. В Харькове установили памятник с именами военнопленных, казненных немецко-фашистскими захватчиками. *Депю Харьков.* 2020. 18 сент. URL: <https://kh.depo.ua/rus/kh/u-kharkovi-vstanovili-pamyatnik-z-imenami-viyskovopolonenikh-strachenikh-nimetsko-fashistskimi-zagarbnikami-202009181217300> (дата звернення: 07.05.2023).
298. Галаджев С. Что происходит в оккупированных областях Украины. Б. м.: Б. в., 1942. 21 с.
299. Гедз В. Деякі аспекти музейно-архівного дослідження повідомлень Надзвичайної державної комісії з виявлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників на теренах України. *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр. : влада, збройні сили, суспільство* : зб. наук. пр. Київ, 2014. С. 562–569.

300. Гернет М. Н. Преступления гитлеровцев против человечности / под. ред. Н. М. Рычкова. Москва : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1946. 32 с.
301. Гнатовський М. М., Короткий Т. Р., Хендель Н. В. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для журналістів / 2-ге вид., доповн. Одеса : Фенікс, 2015. 92 с. URL: https://redcross.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/МГП_Довідник-для-журналістів_2-ге-вид-стиснуто.pdf (дата звернення: 22.04.2024).
302. Головка Б. Г. Перший процес над нацистськими злочинцями (грудень 1943 р.). *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції* : матеріали X Міжнар. наук-практ. конф. (м. Суми, 20–21 трав. 2017 р.). Суми : Видав. дім «Ельдорадо», 2017. С. 9–11.
303. Голокост в Україні : як (не)пишуть історію злочину. *Україна модерна. Число 34*. Харків–Львів : Видавництво «Манускрипт–Львів», 2023. 376 с. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2023.34.issue-x> (дата звернення: 29.07.2024).
304. Гончаренко О. Особовий склад українських поліцейних формувань райхскомісаріату «Україна» в окупаційному повсякденні : жертви обставин, патологічні кати чи ідейні противники радянського режиму? (1941–1944). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2018. Вип. 4 (22). С. 77–94. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.02.2019/pdf/VIM_22_2018-77-94.pdf (дата звернення: 15.11.2023).
305. Гончаренко О., Потильчак О., Лисенко О. Організаційно-правові та кадрові аспекти функціонування системи судочинства у німецьких окупаційних зонах України 1941–1944 рр. : сучасна вітчизняна історіографія. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2022. Вип. 59. С. 32–48. URL: <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/631/547> (дата звернення: 29.07.2024).

306. Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2019. Вип. 1 (23). С. 5–24. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/23.05.2019/pdf/VIM_23_2019-5-24.pdf (дата звернення: 15.11.2023).
307. Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні : у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 4 (54). С. 111–127.
308. Грінченко Г. Г., Венгер А. Г. Масове знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні впродовж 1941–43 рр. : цифри, люди, долі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2016. Вип. 23. С. 60–69. URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/8605/8143> (дата звернення: 23.07.2024).
309. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне. Москва : Издательство иностранной литературы, 1963. 504 с.
310. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 289 с.
311. Денисенко Г. Г. Друга світова війна в пам'ятках історії та культури. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2002. Т. 20. Ч. 2. С. 24–27.
312. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 174 с.
313. Державний реєстр пам'яток історії та монументального мистецтва місцевого значення Харківської області. URL:

http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Zakon/2021.03.24_reestr_ist.pdf (дата звернення: 07.05.2023).

314. Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. К. Зарембо. Київ : Наш Формат, 2022. 928 с.
315. Довганик Н. М. Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації. *Історико-політичні студії* : зб. наук. пр. 2014. № 2. С. 34-40.
316. Донской Я., Шаповал А. Бойцы в белых халатах. Харьков : Прапор, 1966. 104 с.
317. Драгоненко А. О. Поняття та ознаки воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Наукові записки. Серія : Право*. 2022. Вип. 12. С. 151–157. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/131/115> (дата звернення: 15.03.2024).
318. Дробязко С. И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. Москва : Изд-во Эксмо, 2004. 608 с.
319. Дробязко С. И., Романько О. В., Семенов К. К. Иностранные формирования Третьего рейха. Москва : АСТ : Астрель, 2011. 830 с.
320. Друга світова : роздуми через вісім десятиліть / упоряд. І. Винокуров. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. 192 с.
321. Дубина К. Варвари двадцятого віку. Саратов : Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. 16 с.
322. Дьякова О. В. «Хай буде благословенна пам'ять закатованих». *Південний архів (історичні науки)* : збірн. наук. праць. 2022. Вип. 37. С. 21–28. URL: <https://www.pahs.journal.kspu.edu/index.php/pahs/article/view/32/31> (дата звернення: 07.05.2023).
323. Епифанов А. Е. Организационные и правовые основы наказания гитлеровских военных преступников и их пособников в СССР (1941–1956 гг.). Москва : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2017. 703 с.

324. Епифанов А. Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны : дис... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2001. 445 с.
325. Жуков Д. Германские оккупационные органы на территории СССР : структура и юрисдикция. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2010. № 2–3. С. 38–44.
326. Жуков Д., Ковтун И. Русская полиция. Москва : «Вече», 2010. 304 с.
327. Звягинцев А. Г. Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». Москва : Астрель : АСТ, 2010. 800 с.
328. Звягинцев В. Е. Война на весах Фемиды. Война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. Москва : Терра-Книжный клуб, 2006. 768 с.
329. Земсков В. Н. О масштабах людских потерь СССР в Великой Отечественной войне. *Военно-исторический архив*. 2012. № 9 (153). С. 59–71.
330. Зубанський М. К. Поняття та склад військового злочину в контексті положення міжнародного кримінального права. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2022. № 58. С. 47–56.
331. Иванова И. М. Ссылка на «приказ свыше» в международном праве. *Вопросы теории и практики современного международного права*. Москва, 1960. С. 131–145.
332. Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. Москва : ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1948. 244 с.
333. История советских органов государственной безопасности : учебник / ред. коллег. В. М. Чебриков (председатель), Г. Ф. Григоренко, Н. А. Душин, Ф. Д. Бобков. Москва : Высшая Краснознаменная школа КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1977. 639 с. URL: https://archive.org/details/istoriya_sovetskikh_organov_gosudarstvennoy_bezopasnosti/mode/2up (дата звернення: 29.07.2024).
334. История СССР с древнейших времен до наших дней : в 2 сериях : в 12 т. Москва : Издательство «Наука», 1973. Серия 2 : Т. 10 : СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). 783 с.

335. История Украинской ССР : в 10 т. / под ред. Ю. Ю. Кондуфора. Киев : Наукова думка, 1984. Т. 8 : Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). 640 с.
336. Истребительная война на востоке. Преступления вермахта в СССР (1941–1944) : Доклады / под ред. Г. Горцка, К. Штанга. Москва : АИРО, 2005. Вып. 18. 96 с.
337. Итоги второй мировой войны: Сборник статей / пер. с нем. Л. К. Камоловой. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1957. 640 с.
338. Іваненко А. О. Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат у системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.) : соціально-правові виміри : монографія. Чернігів : ПАТ «ПВК» Десна», 2020. 486 с.
339. Іванов В. М. Нюрнберзький процес : історичне та правове значення (до 70-річчя Міжнародного військового трибуналу). *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 24–28.
340. Іванов С. С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Острого, 2017. 242 с.
341. Історичне джерелознавство : підручник для студентів іст. спец. ВНЗ / авт. кол. : Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
342. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн. Харків : Фоліо; Золоті сторінки, 2004. 686 с.
343. Історія Української РСР : у 8-ми т. / під. ред. А. Г. Шевелєва. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 7 : Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). 536 с.
344. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991) : українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
345. Калібовець С. М. Меморіали Великої Вітчизняної війни у містах-героях України та політика пам'яті (1942–1980-х рр.). *Наукові записки* :

- [Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова]. 2012. Вип. 103. С. 246–259.
346. Кантор Ю.З. Прибалтика. 1939–1945 гг. Война и память. Москва : Политическая энциклопедия, 2020. 359 с.
347. Карпов А. Бои за Харьков. Москва : ОГИЗ; «Государственное издательство политической литературы», 1943. 48 с.
348. Катинская драма : Козельск, Старобельск, Осташков : судьба интернирован. польск. военнопленных / сост. и общ. ред. О. В. Яснова. Москва : Политиздат, 1991. 240 с.
349. Каширіна Г. Суд іде... *Вечірній Харків*. 1979. 21 серп. URL: <https://www.calameo.com/read/004761641fe9ec2f1a872> (дата звернення: 07.05.2023).
350. Кириллов Д. Братская могила на месте концлагеря на территории Холодногорской тюрьмы остается без памятника. *Media Порт*. 2004. 23 квітн. URL: <https://mediaport.ua/bratskaya-mogila-na-meste-kontslagerya-na-territorii-holodnogorskoy-tyurmyi-ostaetsya-bez-pamyatnika/> (дата звернення: 07.05.2023).
351. Киш С. 25 лет назад был расстрелян последний харьковский полицай : фотofакты. *Вечерний Харьков*. 2013. 17 грудня. URL: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/86177/> (дата звернення: 30.04.2023).
352. Ківалов С. В. Міжнародне кримінальне правосуддя : від Нюрнберзького військового трибуналу до Міжнародного кримінального суду. *Альманах международного права*. 2009. Вип. 1. С. 5–18.
353. Книга Пам'яті України. Харківська область : Харків, Держинський р-н, Жовтневий р-н, Київський р-н, Комінтерновський р-н / головна ред. кол. І. О. Герасимов (голова) та ін. Харків : Наукова редакція Харківського обласного видання Книги Пам'яті України, 1994. Т. 1. 702 с.
354. Кнош Г. Холокост. Неизвестные страницы истории / пер. с нем. А. Дмитришина. Харьков : Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2007. 336 с.

355. Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.) : Історіософські нотатки. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. 75 с.
356. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 3–21.
357. Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика. *Український історичний журнал*. 1995. № 3 (402). С. 3–22.
358. Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 25–32.
359. Ковальська-Павелко І. М. Мілітарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. *Проблеми політичної історії України* : збірн. наук. праць. Дніпро, 2020. Вип. 15. С. 168–180.
360. Ковальченко І. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. Москва : Наука, 2003. 486 с.
361. Ковтун І. Охранные дивизии вермахта: уничтожение гражданского населения и борьба с партизанами. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2014. № 1 (5). С. 91–108.
362. Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» / Г. Боряк, О. Лисенко, В. Нахманович та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2021. 200 с.
363. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002, 128 с.
364. Косик В. Україна під час Другої світової війни (1938–1945) / пер. з франц. Р. Осадчук. Нью-Йорк : Український Конгресовий Комітет Америки, 1992. 729 с.
365. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. 659 с.
366. Кричун Ю. А. Военні та військові злочини в кримінальному праві України : особливості та співставлення з міжнародним кримінальним правом та

зарубіжним законодавством. *Наукові записки. Серія : Право*. 2022. Вип. 13. С. 109–114. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/214/170> (дата звернення: 17.03.2024).

367. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Голокост і сучасність*. 2008. № 1 (3). С. 39–64.
368. Круглов А. И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. *Хроника событий*. Б. м. : Б.в., 1997. 100 с.
369. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине 1941–1944 гг. Запорожье : Премьер, 2004. 208 с.
370. Кудряшов С. В. Наказание за сотрудничество с оккупантами. Изучение опыта СССР. *Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки*. 2012. Т. 154. Кн. 3. С. 83–88.
371. Кульчицький С. Демографічні втрати України в ХХ столітті. *Дзеркало тижня*. 2004. 1 жовт. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/demografichni_vtrati_ukrayini_v_hh_stolitti.html (дата звернення: 02.05.2023).
372. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013. Кн. 3. 388 с.
373. Лавер О. Г. Війна та народонаселення світу у ХХ–ХХІ століттях (1900–2016 рр.) : монографія / вид. 2-е, допов. Ужгород : РІК–У, 2018. 760 с.
374. Лавер О. Г. Статистичний аналіз людських втрат СРСР і Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2013. № 2 (31). С. 67–81.
375. Лебедева Н. С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва : Изд-во «Наука», 1975. 239 с.
376. Лебедева Н. Тегеран – Ялта – Потсдам. *Вестник Европы*. 2016. Т. 46–47. С. 346–365.
377. Левітас Ф. Л. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ : Вирій, 1997. 272 с.

378. Левітас Ф. Пам'ять про Другу світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 2 (64). С. 83–97.
379. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 319 с.
380. Ледях И. А. Нацистские преступники и судебная практика в ФРГ. Москва : Изд-во «Юридическая литература», 1973. 160 с.
381. Лысенков С. Г. Судопроизводство военными трибуналами в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2014. № 2 (62). С. 24–27.
382. Лисенко О. Є., Перехрест О. Г. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни. *Архіви України*. 2015. № 3. С. 8–34.
383. Литвинов В. Коричневое «ожерелье». Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР : в 3 кн. Киев : Абрис, 2001. Кн. 2, Ч. 2. 622 с.
384. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне : Сборник статей. Санкт-Петербург : Изд-во «Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ», 1995. 192 с.
385. Лях С. Р. Методологія історії : класика і практика : навч. посібн. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 130 с.
386. Магалецький А. Пам'яттеві студії та історична пам'ять про війни і воєнні конфлікти ХХ ст. : історіографія питання. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2022. № 10. С. 136-158. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/260443/256771> (дата звернення: 28.05.2023).
387. Макаренко Д. Г. Дорогами подвигів : Путеводитель по местам боевой славы на Харьковщине. Харьков : Прапор, 1973. 176 с.

388. Макаров В. Г. Розыск военных преступников, изменников Родины и пособников оккупантов на освобожденной территории СССР в 1941–1943 гг. *Военно-исторический журнал*. 2017. № 6. С. 46–52.
389. Максимчук Є. Діяльність Державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1951 рр.) : типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу : дис... канд. істор. наук. : 07.00.06. Київ, 2007. 225 с.
390. Манжук І. В. Визначення методів пізнання в науковій літературі. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 11. С. 11–17.
391. Марінченко О. Червоноармійці в умовах німецького полону : огляд історичної літератури радянської доби. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2014. Вип. 4 (6). С. 5–23. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.01.2015/pdf/VIM_6_2014_5-23.pdf (дата звернення: 28.05.2023).
392. Марковчин В. 560-е отделение тайной полевой полиции и его кровавый след (по трофейным материалам 1941–1942 гг.). *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2021. № 3 (26). С. 96–123.
393. Мелешко Е. П. К истории вопроса об ответственности за нарушение законов и обычаев войны. *Советский ежегодник международного права*. Москва, 1960–1961. С. 220–252.
394. Мельников Д., Черная Л. Империя смерти : аппарат насилия в нацистской Германии (1933–1945). Москва : Политиздат, 1987. 414 с.
395. Мельцер Н. Международное гуманитарное право. Общий курс : Справочное изд. Женева : Международный Комитет Красного Креста, 2016. 419 с.
396. Методологія та організація наукових досліджень : навч.-метод. посібн. для самостійного вивчення навчальної дисципліни студентами спеціальності 081 «Право» / уклад. С. О. Гладкий. Полтава : ВНЗ Укоопспілки «ПУЕТ», 2016. 240 с.
397. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза. Москва : ОГИЗ, Госполитиздат, 1947. 71 с.

398. Мітягін О. О. Охорона оперативного тилу Червоної армії та Вермахту на території України (1941–1944 рр.). : дис... канд. іст. наук : 20.02.22. Київ, 2017. 262 с.
399. Мозохин О. Б. Репрессии в цифрах и документах. Деятельность органов ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ (1918–1953 гг.). Москва : Вече, 2018. 480 с.
400. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність : Українці на фронтах Другої світової війни. Київ : Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. 568 с.
401. Мухаровська А. О. Діяльність СРСР щодо обліку людських втрат та матеріальних збитків, заподіяних у роки Другої світової війни. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2015. III (8), Iss. 52. С. 17–20. URL: http://eprints.cdu.edu.ua/619/1/hum_iii8_52.pdf (дата звернення: 30.05.2023).
402. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг. Москва : Изографус, Изд-во Эксмо, 2002. 800 с.
403. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) : О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. Москва : Воениздат, 1974. 387 с.
404. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). Москва : Политиздат, 1965. 388 с.
405. Неотвратимое возмездие. По материалам судебных процессов надизменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. Москва : Воениздат, 1973. 352 с.
406. «Непотрібні люди»: злочин, суд, (не)пам'ять (Нацистське насильство щодо пацієнтів психіатричних лікарень, інтернатів для хворих дітей та будинків інвалідів у контексті повоєнних судів та меморіальних практик). *Україна модерна. Число 28*. Харків–Львів : Видавництво «Манускрипт–Львів», 2020. 508 с. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (дата звернення: 29.07.2024).

407. Нестеренко В. А. Історіографія дослідження військової зони України. *Сумський історико-архівний журнал*. 2007. № 2–3. С. 61–72.
408. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2005. 307 с.
409. Окладной Г. М. Борьба трудящихся Харьковщины за послевоенную сталинскую пятилетку. Харьков : Харьковское книжно-газетное издательство, 1948. 76 с.
410. Орлянський В. С. Деякі особливості української колаборації у роки Другої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. 39. С. 205–212. URL: https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/29/orlyanskiy.pdf (дата звернення: 07.11.2023).
411. Открытие мемориальной доски в Харькове. *Дайджест Е*. 2000. № 9 (13). URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2000/9-2000/memorialtable.html> (дата звернення: 07.05.2023).
412. Памятники и мемориальные доски на местах массовых расстрелов еврейского населения Харькова. URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/hok/memoreals.html> (дата звернення: 07.05.2023).
413. Памятники истории и культуры УССР : Каталог-справочник. Киев : Изд-во «Наукова думка», 1987. 736 с.
414. Пам'ять про Другу світову війну : історичний дискурс європейських країн : монографія / за ред. А. І. Кудряченка. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2023. 280 с.
415. Пастушенко Т. Айнзацгрупи СС – оперативні групи поліції та СД, виконавці терору на окупованих нацистами територіях під час Другої світової війни. Український аспект. *Сторінки воєнної історії України*. 2023. Вип. 27. С. 135–166. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi->

[bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=Sviur_2023_27_8](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=Sviur_2023_27_8)

(дата

звернення: 29.07.2024).

416. Пастушенко Т. Селекція радянських військовополонених : між нацистською радикальною ідеологією і колоніальною ієрархізацією. *Сторінки воєнної історії України*. 2023. Вип. 26. С. 91–135. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=Sviur_2023_26_8 (дата звернення: 29.07.2024).
417. Перелік пам'яток Другої світової війни Харківської області. URL: http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/Perelik_pamyatok_Drugoji_Svitovoi_viyuny_Xarkivska_obl.pdf (дата звернення: 07.05.2023).
418. Пересьолкова Я., Мархайчук Н. Пам'ятники на братських могилах як візуалізація колективної пам'яті про Другу світову війну (на прикладі скульптур на братських могилах Харківщини II пол. XX ст.). Харків : Раритети України, 2018. 160 с.
419. Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2 (347). С. 15–25.
420. Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине. 1941–1944. Київ : Наукова думка, 1985. 170 с.
421. Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме : Об истории установления памятных знаков расстрелянным пациентам Сабуровой дачи. *Психічне здоров'я*. 2013. Вип. 2. С. 115–118. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper420.htm> (дата звернення: 24.05.2023).
422. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме : Проведение «Акции Т-4» с массовым участием психиатров. *Психічне здоров'я*. 2011. Вип. 3.

- С. 39–64. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper399.htm> (дата звернення: 24.05.2023).
423. Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме : Расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. *Психічне здоров'я*. 2012. Вип. 4. С. 109–115. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper416.htm> (дата звернення: 24.05.2023).
424. Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме : Характеристика некоторых трагических особенностей. *Психічне здоро'я*. 2010. Вип. 3. С. 71–80. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper388.htm> (дата звернення: 24.05.2023).
425. Пыхалов И. В. «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне. Москва : Яуза : Эксмо, 2012. 512 с.
426. Погью Ф. С. Верховное командование / сокр. пер. с англ. Москва : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1959. 528 с.
427. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. : Історичні нариси / відповід. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.
428. Полторак А. И. От Мюнхена до Нюрнберга. Москва : Изд-во Института международных отношений, 1961. 376 с.
429. Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів «по-советськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії. *Голокост і сучасність*. 2009. Вип. 1 (5). С. 27–45.
430. Потильчак О. Україна у Другій світовій війні : «проблема вибору» на тлі цивілізаційно-світоглядного протистояння (окремі спостереження на мікрорівні соціальної історії). *Київські історичні студії*. 2016. № 1(2). С. 97–101. URL: <https://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/37/333> (дата звернення: 15.11.2023).
431. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943 : действия и мотивации. *Голокост і сучасність*. 2007. № 1. С. 31–59. URL: https://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Articles_Prusin.pdf (дата звернення: 11.08.2024).

432. Пшибыльский П. Между виселицей и амнистией : Процессы против военных преступников в зеркале Нюрнберга. Москва : «Юридическая литература», 1985. 215 с.
433. Радченко Ю. Допоміжна поліція, місцева адміністрація, СД та Шоа на українсько-білоруському пограниччі (1941–1944). Київ : Фенікс, 2024. 288 с.
434. Радченко Ю. «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...» : таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова. *Голокост і сучасність*. 2011. № 2 (10). С. 46–86.
435. Радченко Ю. Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Киры Солонинкиной. *Голокост і сучасність*. 2010. № 1 (7). С. 154–164.
436. Радченко Ю. Украинская вспомогательная полиция и Холокост в городе Золочев Харьковской области. *Тирош – труды по иудаике*. Москва, 2011. Вып. 11. С. 178–192.
437. Радченко Ю. Українська допоміжна поліція та Голокост на території міста Харкова (1941–1943 рр.). URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/256-yurii-radchenko-ukrainska-dopomizhna-politsiia-ta-holokost-na-terytorii-m-kharkova-1941-1943-rr> (дата звернення: 28.05.2023).
438. Радченко Ю. Ю. Знищення нацистами населення на окупованих теренах СРСР за допомогою газвагенів (1941–1943 рр.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2010. Вип. 39. С. 111–115.
439. Ревегук В. Похідні групи ОУН (м) на Полтавщині (1941–1942). *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. № 24. С. 158–166.
440. Рекемчук А. Нежный возраст. *Новый мир*. 1979. № 4. С. 5–75.
441. Рекемчук А. Нежный возраст. Окончание. *Новый мир*. 1979. № 5. С. 12–128.
442. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90–101.

443. Репецкий В. М., Лисик В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 120–125.
444. Решетников Ф. М. Каждый нацистский преступник должен понести наказание. *Советское государство и право*. 1965. № 2. С. 24–33.
445. Рыбаковский Л. Л. Людские потери СССР и России в 1941–1945 гг. *Народонаселение*. 2011. № 1. С. 8–24.
446. Рогатинська Н. З. Особливості розмежування між поняттями «військовий» та «воєнний» злочин. *Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Російсько-українська війна : право, безпека, світ (29–30 квітня 2022 року)*. Тернопіль. 2022. С. 261–264.
447. Романько О. В. Советские граждане в силовых структурах нацистской Германии : причины, формы и результаты сотрудничества. *Карельский фронт и Европейский Север в годы Великой Отечественной войны* : сб. ст. междунаrodn. науч.-практич. конф. Петрозаводск, 2015. С. 170–186.
448. Руденко Р. Гитлеровские палачи не должны уйти от возмездия. *Социалистическая законность*. 1965. № 3. С. 2–7.
449. Рудько В. П. Пламя подвига святого : Памятники Великой Отечественной войны на Харьковщине : Путеводитель. Харьков : Прапор, 1987. 150 с.
450. Руководство по судебно-медицинской экспертизе отравлений / под ред. Я. С. Самусина и др. Москва : Медицина, 1980. 421 с.
451. Сагалов З. В. Дело Joint, или Шуба для палача. Роман. Повести. München : Im Werden Verlag, 2017. 534 с. URL: https://imwerden.de/pdf/sagalov_delo_joint_2017.pdf (дата звернення: 07.05.2023).
452. Сагалов З. Действующие лица. Воспоминания, очерки, рассказы. Augsburg, 2012. URL: https://imwerden.de/pdf/sagalov_dejstvuyushhie litsa_vos_pominaniya_2012.pdf (дата звернення: 07.05.2023).
453. Святець Ю. Класифікація історичних джерел : об'єктно-орієнтовна парадигма. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad*

memorandum... / за ред. Г. К. Швидько. Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2007. С. 143–169.

454. Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва : «Российская политическая энциклопедия, 2000. 863 с.
455. Ситник Д. О. Формування української поліції у Києві (1941–1943). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2020. Т. 3. С. 40–48.
456. Сигал О. С. Оккупационный режим немецко-фашистских захватчиков на Харьковщине в период октябрь 1941 – август 1943 гг. : дис... канд. ист. наук. Харьков, 1946. 297 с.
457. Склокіна І. Є. Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія*. 2011. № 982. Вип. 44. С. 199–220. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2011_982_44_23 (дата звернення: 07.05.2023).
458. Склокіна І. Є. Перетворення матеріального простору як чинник політики пам'яті про нацистську окупацію Харківщини (1943–1953 рр.). *Національна та історична пам'ять* : зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 6. С. 174–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_6_19 (дата звернення: 07.05.2023).
459. Склокіна І. Є. Радянська політика пам'яті про колаборацію періоду нацистської окупації як інструмент національної політики : регіональний аспект. *Національна та історична пам'ять*: зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 5. С. 118–141.
460. Склокіна І. Є. Святкові комеморації як складова офіційної радянської політики пам'яті про нацистську окупацію (за матеріалами Харківської області), 1943–1953 рр. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія»*. 2013. Вип. 49. С. 184-185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2013_49_46 (дата звернення: 07.05.2023).

461. Скоробогатов А. В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943). *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 81–89.
462. Скоробогатов А. В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943) : дис... д-ра. іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2006. 412 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Skorobohatov_Anatolii/Kharkiv_u_roky_nimetskoj_oku_patsii_1941-1943.pdf (дата звернення: 29.07.2024).
463. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
464. Скрижалі історії Харкова / уклад. О. І. Вовк, А. А. Козіна, В. Г. Коршунов та ін. Харків : Раритети України, 2020. Т. 1. 400 с.
465. Скрижалі історії Харкова / уклад. Г. А. Бондаренко, О. І. Вовк, А. А. Козіна, В. Г. Коршунов та ін. Харків : Раритети України, 2020. Т. 2. 372 с.
466. Скрипниченко Ю. Нацистська політика грабування і насильства – найкоротший шлях примусу населення Харківщини до різноманітних робіт. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2016. Вип. 2 (12). С. 53–63. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/09.07.2016/pdf/VIM_12_2016_53-63.pdf (дата звернення: 15.08.2023).
467. Сліди фашистських звірів : Збірник статтів про німецький розбій у Харкові / ред. Ю. Кобилецький. Київ; Харків : Українське державне видавництво, 1944. 80 с.
468. «Смерш»: Исторические очерки и архивные документы. Москва : Издательство Главархив Москвы; ОАО «Московские учебники и Картолитография», 2003. 343 с.
469. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / пер. с англ Л. Зурнаджи. Київ : Дуліби, 2015. 584 с.
470. Солонин М. Мозгоимение. Фальшивая история Великой войны. Москва : Яуза, 2009. 320 с.

471. Спудка І. М., Турчина Л. В. Система адміністрування як засіб реалізації планів нацистів на окупованій території. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 41–45.
472. Стельмах С. П. Методологія історичної науки. Енциклопедія історії України: Т. 6 : Ла-Мі / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2009. С. 621–627.
473. Стельникович С. В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення : паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.). : автореф. дис... канд. істор. наук. : 07.00.01. Київ, 2016. 39 с.
474. Степаненко С. Г. Деятельность Чрезвычайной государственной комиссии СССР по выявлению военных преступников фашистской Германии на территории Краснодарского края : дис... канд. ист. наук : 07.00.02. Майкоп, 2010. 215 с.
475. Стефанюк Г. В. Джерелознавство : опорні конспекти і самостійна робота : навч.-метод. посіб. для студентів Інституту історії, політології і міжнародних відносин. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2013. 133 с.
476. Стяжкіна О. Рокада : чотири нариси з історії Другої Світової. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 272 с.
477. Судебный процесс по делу верховного главнокомандования гитлеровского вермахта : приговор пятого американского военного трибунала, вынесенный в Нюрнберге 28 октября 1948 года / пер. с нем. Г. В. Кычаковой. Москва : Изд-во «Прогресс», 1964. 360 с.
478. Тарнавський І. Місцева допоміжна поліція Донеччини в період нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Київські історичні студії*. 2017. № 1. С. 110–119.
479. Тарнавський І. С. Окупаційна політика нацистської Німеччини та її союзників в Україні в 1941–1944 рр. : дис... д-ра. іст. наук : 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2013. 555 с. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Tarnavskiy_Ihor/Okupatsiina_polityka_natsytskoi_Nimechchyny_ta_ii_soiznykiv_v_Ukraini_v_1941-1944_rr.pdf? (дата звернення: 29.09.2024).

480. Тельпуховский Б. С. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 : Краткий очерк. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1959. 578с.
481. Титаренко Д. Злочин і (не)покарання: німецькі суди у справі знищення пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні. *Україна модерна* : «Непотрібні люди» : злочин, суд, (не)пам'ять. 2020. Число 28. С. 238–254.
482. Титаренко Д. Н. Судьба инфекционных и венерических больных в период нацистской оккупации (на примере Украины). *Великая Отечественная война в истории и памяти народов Юга России : события, участники, символы*: мат. Всерос. науч. конф. (г. Ростов-на-Дону, 10–11 сент. 2020 г.). Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2020. С. 418–427.
483. Титаренко Д. М. «Доказова база недостатня...» : розслідування нацистських злочинів у місті Костянтинівці Донецької області у світлі взаємодії німецької і радянської юстицій. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 3 (72). С. 65-68.
484. Титаренко Д. Радянсько-німецька правова співпраця щодо розслідування нацистських злочинів. *Oblicza Wojny*. Łódź 2023, T. 8 : Narzędzia wojny. S. 206–221.
485. Титаренко Д., Титаренко О. Суспільно-політичні настрої та моделі поведінки населення Донбасу напередодні та на початку нацистської окупації. *Росія–Україна : зради, союзи, війни* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2022. С. 475–497.
486. Тронько П. Т., Войналович В. А. Увічнена історія України. Київ : Наук. думка, 1992. 275 с.
487. Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне / С. З. Голиков, Г. М. Складнев, М. Ф. Светлов, Е. И. Пахнин. Харьков : Харьковское книжное издательство, 1960. 204 с.

488. Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Минск : Беларусь, 1993. 235 с. URL: <https://litvek.com/books/438818-kniga-yuryi-turonak-belarus-pad-nyametskay-akupatsiyay> (дата звернення: 11.04.2021).
489. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. : в 3 т. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1967. Т. 1 : Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні (червень 1941 р. – листопад 1942 р.). 559 с.
490. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. : в 3 т. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1968. Т. 2 : Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.). 456 с.
491. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. : в 3 т. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1969. Т. 3 : Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.). 456 с.
492. Фальсификаторы истории : Историческая справка. Москва : ОГИЗ. Госполитиздат, 1948. 75 с.
493. Халепо Т. И. Массовое истребление немецкими палачами советского мирного населения и военнопленных на временно оккупированной территории Украины : дис... канд. ист. наук. Киев, 1948. 213 с. URL: <https://jdoc.org.il/files/original/8d4f9641b1ce6c9d4363768e0a48b5c5.pdf>; <https://jdoc.org.il/files/original/f2bd971ddee57545e279820d6cd69197.pdf> (дата звернення: 29.09.2024).
494. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступит. статья С. Н. Зенкина. Москва : Новое издательство, 2007. 348 с.
495. Чмиленко Ф. О., Жук Л. П. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2014. 48 с.

496. Чуев С. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха. Москва : «Эксмо»; Изд-во «Яуза», 2004. 576 с.
497. Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Нева»; Москва : «ОЛМА-ПРЕСС Образование», 2003. Кн. 1. 383 с.
498. Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Нева»; Москва : «ОЛМА-ПРЕСС Образование», 2003. Кн. 2. 447 с.
499. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг : Видавництво «Мінерал» АГН України, 2005. 466 с.
500. Шмидт С. О. О классификации исторических источников. *Вспомогательные исторические дисциплины*. 1985. Вып. 16. С. 3–24.
501. Яковлев В. М. Воєнні злочини нацистів на Харківщині (1941–1943): за матеріалами Надзвичайної державної комісії. *Літопис Волині*. 2022. Чис. 26. С. 178–185. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/315/259> (дата звернення: 02.07.2024).
502. Яковлев В. Застосування нацистами газвагена для знищення населення окупованої території Харківської області. *KELM (Knowledge. Education. Law. Management)*. 2021. № 6 (42). С. 82–88. URL: <https://kelmczasopisma.com/viewpdf/7235> (дата звернення: 02.07.2024).
503. Яковлев В. М. Місцеве населення у складі нацистських каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Південний архів*. 2023. Вип. 44. С. 44–50. URL: <https://pahs.journal.kspu.edu/index.php/pahs/article/view/109/103> (дата звернення: 02.07.2024).
504. Яковлев В. М. Організація та проведення судового процесу над нацистськими злочинцями у м. Харків (15–18 грудня 1943 року). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2021. Вип. 32. С. 39–52. URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/18137/16547> (дата звернення: 02.07.2024).

505. Яковлев В. Особливості воєнного та повоєнного кримінального переслідування осіб, причетних до злочинів нацистів на Харківщині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2024. № 65. С. 156–182. URL: <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/24426/22065> (дата звернення: 04.10.2024).
506. Яковлев В. Особливості проведення Харківського показового суду (15–18 грудня 1943 р.) над нацистськими воєнними злочинцями. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2021. Вип. 3 (150). С. 78–84. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/istoriya_150_2021.pdf (дата звернення: 02.07.2024).
507. Яковлев В. Особливості увічнення пам'яті жертв нацистського терору на Харківщині у воєнний і повоєнний час. *Консенсус*. 2024. № 1. С. 146–163. URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/99/99> (дата звернення: 02.07.2024).
508. Яковлев В. М. Передумови проведення суду над нацистськими воєнними злочинцями у м. Харків (15–18 грудня 1943 року). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2020. Вип. 58. С. 128–133. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/hisgeo/article/view/3724/3819> (дата звернення: 02.07.2024).
509. Яковлев В. М. Структура та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2023. Т. 34 (73). № 2. С. 113–120. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/2_2023/17.pdf (дата звернення: 02.07.2024).
510. Яковлев В. М. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року): формування кримінально-правового підґрунтя. *Вчені записки Таврійського*

національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2021. Т. 32 (71). № 3. С. 175–182. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/28.pdf (дата звернення: 02.07.2024).

511. Allo A. K. The “Show” in the “Show Trial” : Contextualizing the Politicization of the Courtroom. *Barry Law Review*. 2010. Vol. 15. Iss. 1. P. 41–72. URL: https://lawpublications.barry.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1022&context=barry_lrev (дата звернення: 28.04.2024).
512. Alvarez S. *The Gas Vans : A Critical Investigation*. Washington: The Barnes Review, 2016. 390 p. URL: <https://archive.org/details/santiago-alvarez-pierre-marais-castle-hill-publishers-2016-the-gas-vans-a-critical-investigation/mode/2up> (дата звернення: 26.05.2023).
513. Arendt H. *Eichmann in Jerusalem : A Report on the Banality of Evil*. New York : The Viking Press, 1964. 312 p.
514. Basak A. International Custom and the Experience of Nuremberg. *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*. 2018. Vol. 8 : 2. Special Issue. P. 258–286. URL: https://www.researchgate.net/publication/330470427_International_Custom_and_the_Experience_of_Nuremberg (дата звернення: 28.05.2023).
515. Bazyler M. J., Gold K. R. The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. *San Diego International Law Journal*. 2012. Vol. 14: 77. P. 77–138. URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4/> (дата звернення: 17.07.2021).
516. Bazyler M. J., Tuerkheimer F. M. *Forgotten Trials of the Holocaust*. New York and London : New York University, 2014. 384 p.
517. Beer M. Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden. URL: https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1987_3_4_beer.pdf (дата звернення: 26.05.2023).
518. Beránek J. Charkovský proces 1943 a jeho ohlasy ve světě. *Právněhistorické studie*. 2022. Vol. 52. № 3. S. 117–129. URL:

- https://karolinum.cz/data/cascislo/10283/PHS_52_3.pdf (дата звернення: 22.04.2024).
519. Cotti G. The Making of Trials and Plays in the Context of Show Trials. *Dundee Student Law Review*. 2020. Vol. 6(1). P. 1–23. URL: <https://sites.dundee.ac.uk/dundeestudentlawreview/wp-content/uploads/sites/102/2020/12/Volume-VI-1.pdf> (дата звернення: 29.04.2024).
520. Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945 : a study of occupation policies. Boulder, Colorado : Westview Press, 1981. 707 p. URL: <https://dokumen.pub/qdownload/german-rule-in-russia-1941-1945-a-study-of-occupation-policies-9780865311022.html> (дата звернення: 29.07.2024).
521. Darcy S. Coming to Terms with Wartime Collaboration : Post-Conflict Processes & Legal Challenges. *Brooklyn Journal of International Law*. 2019. Vol. 45, Iss. 1. P. 74–137. URL: <https://brooklynworks.brooklaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1944&context=bjil> (дата звернення: 29.07.2024).
522. Dawson G. Judgment Before Nuremberg : The Holocaust in the Ukraine and the First Nazi War Crimes Trial. New York : Pegasus Books, 2012. 372 p. URL: <https://archive.org/details/judgmentbeforenu00greg/page/n409/mode/2up> (дата звернення: 21.05.2023).
523. Deak I. Europe on Trial : The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II. Boulder : Westview Press, 2015. 257 p.
524. Dealing with Wars and Dictatorships : Legal Concepts and Categories in Action / edit. L. Israël, G. Mouralis. The Hague : Asser press, 2014. 269 p. URL: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/63455/1/Liora%20Israël.pdf> (дата звернення: 29.04.2024).
525. Dean M. Collaboration in the Holocaust Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. New York : Macmillan, 2000. 241 p. URL: <https://dokumen.pub/qdownload/collaboration-in-the-holocaust-crimes-of-the->

[local-police-in-belorussia-and-ukraine-194144-1st-ed-978-1-4039-6371-0978-1-349-62146-0.html](https://www.wiki-data.de/nina.az/local-police-in-belorussia-and-ukraine-194144-1st-ed-978-1-4039-6371-0978-1-349-62146-0.html) (дата звернення: 17.07.2024).

526. Dieter P. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. München : Oldenbourg Verlag, 2009, 409 s.
527. Eckl L. »Dafür hängen einen die Deutschen, aber hungrig muss ich Risiken eingehen.« Besatzungsalltag in der Charkiwer Oblast im Zweiten Weltkrieg. *Einsicht : Bulletin des Fritz Bauer Instituts*. 2023. С. 18–27.
528. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Bloomington : Indiana University Press, 2012. Volume II. Part B : Ghettos in German–Occupied Eastern Europe. 1962 p. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf (дата звернення: 25.04.2023).
529. Eviatar D. The Show Trial : A Larger Justice? URL: <https://www.nytimes.com/2002/07/20/books/the-show-trial-a-larger-justice.html> (дата звернення: 29.04.2024).
530. Exeler F. Ghosts of War. Nazi Occupation and Its Aftermath in Soviet Belarus. Ithaca : Cornell University Press, 2022, 344 p.
531. Exeler F. Nazi Atrocities, International Criminal Law, and Soviet War Crimes Trials : The Soviet Union and the Global Moment of Post-Second World War Justice. *The New Histories of International Criminal Law : Retrials*. Oxford, 2019. P. 189–219. URL: <file:///C:/Users/GGG/Downloads/ExelerSovietJustice.pdf> (дата звернення: 25.04.2023).
532. Friedrich Kranebitter. URL: [https://www.wiki-data.de-nina.az/Friedrich_Kranebitter.html](https://www.wiki-data.de/nina.az/Friedrich_Kranebitter.html) (дата звернення: 27.04.2023).
533. Garscha W. R., Kuretsidis-Haider C. Justizielle „Diktatur folgen bewältigung“ in Österreich nach 1945 : Unterschiede und Gemeinsamkeiten im Vergleich zu Westdeutschland. *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Hrsg.), Forschungen zum Nationalsozialismus mund dessen Nachwirkungen in Österreich. Festschrift für Brigitte Bailer*. Wien, 2012. S. 223–246. URL:

https://www.doew.at/cms/download/76srq/festschrift_2017_kuretsidis.pdf (дата звернення: 22.07.2024).

534. Geiger V., Leček S. Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata. *Krivnja i Kazna : politika odmazde i sudski proces ministru u vladi NDH Živanu Kuveždiću 1948.–1949.* Slavonski Brod : Hrvatski institut za povijest, 2018. Str. 7–34. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/295123> (дата звернення: 22.04.2024).
535. Gunter F. Kollaboration in der Ukraine im Zweiten Weltkrieg. Die Rolle der einheimischen Stadtverwaltung während der deutschen Besetzung Charkows 1941 bis 1943 : diss... PhD. Ruhr, 2008. 301 s. URL: <https://hss-opus.ub.ruhr-uni-bochum.de/opus4/frontdoor/deliver/index/docId/1583/file/diss.pdf> (дата звернення: 29.07.2024).
536. Hirsch F. How the Soviet Union Helped Establish the Crime of Aggressive War. *Just Security*. 2022. 9 March. URL: <https://www.justsecurity.org/80599/how-the-soviet-union-helped-establish-the-crime-of-aggressive-war/> (дата звернення: 06.06.2023).
537. Hirsch F. The Soviets at Nuremberg : International Law, Propaganda, and the Making of the Postwar Order. *The American Historical Review*. 2008. Vol. 113 (3). P. 701–730. URL: https://media.law.wisc.edu/s/c_360/jmdjk/francine_nuremburg.pdf (дата звернення: 24.05.2023).
538. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 2 / edit. M. Bergsmo, C. Wui Ling, Y. Ping. Brussels : Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014. 792 p. URL: <https://www.toaep.org/ps-pdf/21-bergsmo-cheah-yi> (дата звернення: 29.04.2024).
539. Klee E. Das Personenlexikon zum Dritten Reich : Wer war was vor und nach 1945. Augsburg : Weltbild, 2005. 736 s. URL: <https://archive.org/details/daspersonenlexik0000klee/mode/2up> (дата звернення: 25.04.2023).
540. Kochavi A. J. Prelude to Nuremberg : Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998. 312 p. URL:

<https://archive.org/details/preludetonurembe00koch/mode/2up> (дата звернення: 17.10.2021).

541. Kochavi A. J. The Moscow Declaration, the Kharkov Trial, and the Question of a Policy on Major War Criminals in the Second World War. *History*. October 1991. Vol. 76. Iss. 248. P. 401–417. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.1991.tb01540.x> (дата звернення: 17.10.2021).
542. Koskeniemi M. Between Impunity and Show Trials. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*. 2002. Vol. 6, P. 1–35. URL: https://www.mpil.de/files/pdf1/mpunyb_koskeniemi_6.pdf (дата звернення: 29.04.2024).
543. Krawatzek F. Remembering a Contentious Past : Resistance and Collaboration in the Former Soviet Union. *East European Politics and Societies and Cultures*. 2022. Vol. 36 № 1. P. 298–327. URL: https://journals-sagepub-com.translate.goog/doi/full/10.1177/0888325420952154? x_tr_sl=en& x_tr_tl=uk & x_tr hl=uk& x_tr_pto=sc (дата звернення: 29.07.2024).
544. Kudryashov S., Voisin V. The early stages of «legal purges» in Soviet Russia (1941-1945). *Editions de l'EHESS*. 2009. Vol. 49. P. 263–296. URL: <https://journals.openedition.org/monderusse/9129> (дата звернення: 28.05.2023).
545. Laher L. Bitter. Wallstein Verlag, 2014. 237 s. URL: <https://www.scribd.com/read/282698592/Bitter-Roman#> (дата звернення: 25.04.2023).
546. Leggewie C. The Second World War in European Memory : Calamity, Loss of Power and a New Beginning. *Heinrich Böll Stiftung*. 2014. 2 Sept. URL: https://eu.boell.org/sites/default/files/uploads/2014/09/the_second_world_war_in_european_memory.pdf (дата звернення: 28.05.2023).
547. Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, United States Holocaust Memorial Museum, 2005. 307 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22008/file.pdf> (дата звернення: 26.05.2023).

548. Lucas J. German Army Handbook (1939–1945). London : Chancellor Press, 2000. 216 p. URL: <https://archive.org/details/germanarmyhandbo0000luca/page/216/mode/2up> (дата звернення: 26.05.2023).
549. Marais P. Die Gaswagen : Eine kritische Untersuchung. URL: https://derkamerad.com/wp-content/uploads/2019/09/Pierre-Marais-DIE-GASWAGEN-Eine-kritische-Untersuchung_2007.pdf (дата звернення: 26.05.2023).
550. Penter T. Local Collaborators on Trial. Soviet war crimes trials under Stalin (1943–1953). *Cahiers du monde russe*. 2008. Vol. 49 (2). P. 341–364. URL: <https://www.jstor.org/stable/40418827> (дата звернення: 29.04.2024).
551. Peterson J. Unpacking Show Trials : Situating the Trial of Saddam Hussein. *Harvard International Law Journal*. 2007. Vol. 48. № 1. P. 257–292. URL: <file:///C:/Users/Admin/Desktop/SSRN-id937829.pdf> (дата звернення: 28.04.2024).
552. Political and Transitional Justice in Germany, Poland and the Soviet Union from the 1930s to the 1950s / edit. M. Brechtken, W. Bulhak, J. Zarusky. Göttingen : Wallstein Verlag, 2019. 336 p.
553. Prusin A. V. A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev. *Holocaust and Genocide Studies*. 2007. Vol. 21, Iss. 1. P. 1–30. URL: <https://academic.oup.com/hgs/article-abstract/21/1/1/583755?redirectedFrom=fulltext> (дата звернення: 01.12.2021).
554. Prusin A. V. «Fascist Criminals to the Gallows!» : The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945–February 1946. *Holocaust and Genocide Studies*. Spring 2003. V17 N1. P. 1–30. URL: <https://muse.jhu.edu/article/43136/pdf> (дата звернення: 01.12.2021).
555. Rear Area Security in Russia : The Soviet Second Front Behind the German Lines. Department of the Army Pamphlet. July 1951. № 20–240. 40 p. URL: <https://archive.org/details/PAM20-240/mode/2up> (дата звернення: 23.03.2023).
556. Rethinking Holocaust Justice : Essays across Disciplines / edit. by Norman J. W. Goda. New York : Berghahn Books, 2018. 336 p.

557. Roediger H., Abel M., Umanath S. etc. Competing national memories of World War II. *PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America)*. 2019. Vol. 116. № 34. P. 16678–16686. URL: <https://www.pnas.org/doi/pdf/10.1073/pnas.1907992116> (дата звернення: 28.05.2023).
558. Rudakova D. Civilian Collaboration in Occupied Ukraine and Crimea, 1941–1944 : A study of motivation : Thesis Doctor of Philosophy / The University of Western Australia, 2018. 229 p. URL: https://api.research-repository.uwa.edu.au/ws/portalfiles/portal/32308996/THESIS_DOCTOR_OF_PHILOSOPHY_RUDAKOVA_Daria_2018.pdf (дата звернення: 28.05.2023).
559. Schacherreiter C. Ein schrecklich normaler Nationalsozialist. *Oberösterreichische Nachrichten*. 2014. 4 März. URL: <https://www.nachrichten.at/kultur/Ein-schrecklich-normaler-Nationalsozialist;art16,1321940> (дата звернення: 27.04.2023).
560. Shklar J. N. *Legalism : Law, Morals, and Political Trials*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1986. 246 p. URL: <https://archive.org/details/legalismlawmoral0000shkl> (дата звернення: 27.04.2023).
561. Sorokina M. People and Procedures : Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. *Kritika Explorations in Russian and Eurasian History*. 2005. № 6 (4). P. 797–831. URL : https://www.researchgate.net/publication/236829068_People_and_Procedures_Toward_a_History_of_the_Investigation_of_Nazi_Crimes_in_the_USSR (дата звернення: 30.05.2023).
562. Stalin’s Soviet Justice : “Show” Trials, War Crimes Trials, and Nuremberg / edit. by David M. Crowe. London : Bloomsbury Academic, 2019. ix, 245 p. URL: <https://dokumen.pub/stalins-soviet-justice-show-trials-war-crimes-trials-and-nuremberg-9781350083349-9781350083370-9781350083356.html> (дата звернення: 22.07.2024).

563. The Hidden Histories of War Crimes Trials / edit. K. J. Heller, G. Simpson. Oxford : Oxford University Press, 2013. 463 p. URL: <https://academic.oup.com/book/26719/chapter/195545738> (дата звернення: 29.04.2024).
564. The Law of Military Operations : Liber Amicorum Professor Jack Grunawalt / ed. Michael N. Schmitt. Newport, R. I. : Naval War College Press, 1998. 458 p. URL: <https://archive.org/details/lawofmilitaryope0000unse/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 22.04.2024).
565. The Holocaust in Ukraine : New Sources and Perspectives : Conference Presentations. Washington : Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Museum, 2013. 214 p. URL: <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20130500-holocaust-in-ukraine.pdf> (дата звернення: 29.07.2024).
566. The People's War : Responses to World War II in the Soviet Union / edit. R.W. Thurston, B. Bonwetsch. Urbana : University of Illinois Press, 2000. 275 p. URL: <https://archive.org/details/peopleswarrespon00robe> (дата звернення: 07.05.2023).
567. The Politics of Retribution in Europe : World War II and Its Aftermath I. Deak, J. T. Gross, T. Judt. Princeton : Princeton University Press, 2000. 337 p.
568. Yakovliev V. The Kharkiv Trial of War Criminals (December 15–18, 1943) : Basis, International Impact and Historic Significance. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2022. Vol. 8, Iss. 1, P. 32–45. URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2022/ephd_2022_8_1/07.pdf (дата звернення: 02.07.2024)

ДОДАТКИ

Додаток А. Список здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації Публікації у фахових періодичних виданнях України категорії «Б»:

1. Яковлев В. М. Структура та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2023. Т. 34 (73). № 2. С. 113–120.
DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.17>
URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/2_2023/17.pdf
2. Яковлев В. М. Місцеве населення у складі нацистських каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Південний архів*. 2023. Вип. 44. С. 44–50.
DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-6>
URL: <https://pahs.journal.kspu.edu/index.php/pahs/article/view/109/103>
3. Яковлев В. Особливості увічнення пам'яті жертв нацистського терору на Харківщині у воєнний і повоєнний час. *Консенсус*. 2024. № 1. С. 146–163.
DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-01/146-163>
URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/99/99>
4. Яковлев В. Особливості воєнного та повоєнного кримінального переслідування осіб, причетних до злочинів нацистів на Харківщині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2024. № 65. С. 156–182.
DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-07>
URL: <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/24426/22065>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Яковлєв В. М. Увічнення пам'яті жертв нацистського терору на Харківщині. *Культура історичної пам'яті в Україні : наукові, культурні та освітні аспекти* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 23–24 серпня 2023 р.) / відп. ред. Л. В. Арюпіна. Одеса, 2024. С. 195–198.
URL: https://odnb.odessa.ua/img/novini_2023/4326/541748.pdf
2. Яковлєв В. М. Передумови проведення Харківського судового процесу над нацистськими воєнними злочинцями (15–18 грудня 1943 р.) : формування кримінально-правового підґрунтя. *Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects* : 9-а Міжнар. наук.-практ. конф. (Таллін, Естонія 26–28 серпня 2023 р.) / А. Svoboda. Tallinn : Ühingu Teadus juhatus, 2023. № 168. С. 107–110.
URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4287/4324>
3. Яковлєв В. Харківський судовий процес над нацистськими воєнними злочинцями (15–18 грудня 1943 р.) : підстава, міжнародний резонанс та історичне значення. *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії* : Всеукр. наук. конф. з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня народження Сергія Шевченка (Кропивницький, 18–19 жовтня 2023 р.). Кропивницький : РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка. 2023. С. 77–79.
URL: <file:///C:/Users/Я/Desktop/Проблеми%20історичної%20регіоналістики%20та%20мікроісторії.pdf>
4. Яковлєв В. М. Особливості організації та проведення першого показового суду над нацистськими воєнними злочинцями у м. Харків (15–18 грудня 1943 р.). *Актуальні дослідження суспільних наук* : матер. X Всеукр. наук. конф. (Умань, 28 березня 2024 р.) / гол. ред. А. Л. Бержанір. Умань : Візаві. 2024. С. 279–283.
URL: <https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2024-04/МАТЕРІАЛИ%20X%20наукової%20конференції.pdf>

5. Яковлев В. Структура та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії* : зб. тез Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 165-ї річниці від дня народження Миколи Левитського (Кропивницький 16–17 травня 2024 р.). Кропивницький : РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. С. 89–91.
URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hanul_Anton/Panski_Hory_istoriia_ta_toponim_ika.pdf?
6. Яковлев В. М. Документування воєнних злочинів нацистів на Харківщині (за матеріалами Надзвичайної державної комісії). *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти* : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 29–30 серпня 2024 р.). Львів : Львівський науковий форум, 2024. – С. 23–27.
URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2024/29-30.08/Збірник.pdf>

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Яковлев В. М. Передумови проведення суду над нацистськими воєнними злочинцями у м. Харків (15–18 грудня 1943 року). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2020. Вип. 58. С. 128–133.
DOI: <https://doi.org/10.34142/2313-2345.2020.58.23>
URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/hisgeo/article/view/3724>
2. Яковлев В. М. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року) : формування кримінально-правового підґрунтя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2021. Т. 32 (71). № 3. С. 175–182.
DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.26>
URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/28.pdf
3. Яковлев В. М. Організація та проведення судового процесу над нацистськими злочинцями у м. Харків (15–18 грудня 1943 року). *Вісник*

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки». 2021. Вип. 32. С. 39–52.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2021-32-04>

URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/18137/16547>

4. Яковлєв В. Особливості проведення Харківського показового суду (15–18 грудня 1943 р.) над нацистськими воєнними злочинцями. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2021. Вип. 3 (150). С. 78–84.

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.12>

URL: https://drive.google.com/file/d/1LE1_XCA1IE3A102u9FEmPvx9cNCm-n4Q/view

5. Яковлєв В. М. Воєнні злочини нацистів на Харківщині (1941–1943) : за матеріалами Надзвичайної державної комісії. *Літопис Волині*. 2022. Чис. 26. С. 178–185.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.29>

URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/315/259>

6. Яковлєв В. Застосування нацистами газвагена для знищення населення окупованої території Харківської області. *KELM (Knowledge. Education. Law. Management)*. 2021. № 6 (42). С. 82–88.

DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.6.13>

URL: <https://kelmczasopisma.com/public/ua/viewpdf/7237>

7. Yakovliev V. The Kharkiv Trial of War Criminals (December 15–18, 1943) : Basis, International Impact and Historic Significance. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2022. Vol. 8, Iss. 1, P. 32–45.

DOI: <https://doi.org/10.46340/ephd.2021.8.1.5>

URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2022/ephd_2022_8_1/07.pdf

Додаток Б. Зведена відомість ХОК НДК від 20 травня 1944 р.¹

	Всього	Види злочинів				Всього	Відправлено на роботу до Німеччини	
		Мирних громадян		Військовополонених			Чоловіки	Жінки
		Вбито, повішено, замучено	Зазнали насильства	Вбито, повішено, замучено	Зазнали катувань			
По 23 районах Харківської області	18771	8363	308	8090	2010	31718	12926	18792
По м. Харків	47358	35174	1	12183	0	10163	5290	4873
ВСЬОГО по Харківській області	66129	43537	309	20273	2010	41881	18216	23665

¹Подается за: Сводная ведомость по учету злодеяний, учиненных немецко-фашистскими захватчиками и насильному угону советских людей в немецкое рабство по Харьковской области. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Спр. 1. Оп. 14. Арк. 8.

Додаток В. Зведена відомість ХОК НДК від 10 липня 1944 р.¹

	Всього	Види злочинів				Всього	Відправлено на роботу до Німеччини	
		Мирних громадян		Військовополонених			Чоловіки	Жінки
		Вбито, повішено, замучено	Зазнали насильства	Вбито, повішено, замучено	Зазнали катувань			
Райони Харківської області	21822	10243	433	9076	2070	43882	18010	25872
По м. Харків	47358	35174	1	12183	0	10163	5290	4873
ВСЬОГО по Харківській області	69180	45417	434	21259	2070	54045	23300	30745

¹Подасться за: Сводная ведомость по учету злодеяний, учиненных немецко-фашистскими захватчиками и насильному угону советских людей в немецкое рабство по Харьковской области. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Спр. 1. Оп. 14. Арк. 1.

Додаток Г. Зведена відомість ХОК НДК без дати¹

Райони	Всього	Види злочинів				Всього	Відправлено на роботу до Німеччини	
		Мирних громадян		Військовополонених			Чоловіки	Жінки
		Вбито, повішено, замучено	Зазнали насильства	Вбито, повішено, замучено	Зазнали катувань			
Балаклійський	2638	412	0	226	2000	2039	589	1450
Барвінківський	1978	484	0	1494	0	1939	640	1299
Близнюківський	331	255	2	74	0	1840	640	1200
Богодухівський	86	86	0	0	0	4167	1918	2249
Борівський	129	118	11	0	0	3	3	0
В. Бурлуцький	100	97	3	0	0	0	0	0
Валківський	2000	2000	0	0	0	1880	820	1060
Вовчанський	1172	850	18	304	0	181	33	148
Дергачівський	900	900	0	0	0	4023	1982	2041
Двурічанський	40	37	0	3	0	0	0	0
Зачепилівський	0	0	0	0	0	0	0	0
Зміївський	135	123	0	12	0	2109	945	1164
Золочівський	23	23	0	0	0	0	0	0
Ізюмський	758	326	212	210	10	677	186	491
Коломацький	325	325	0	0	0	1967	873	1094
Кегичівський	1145	644	104	372	25	228	41	187
Красноградський	784	633	0	151	0	988	378	610
Краснокутський	109	109	0	0	0	2661	1148	1513
Куп'янський	263	256	0	7	0	0	0	0
Липецький	493	493	0	0	0	695	233	462
Лозівський	1425	390	0	1035	0	2226	757	1469
Н. Водолазький	517	462	49	6	0	5737	2430	3307
Олексіївський	24	24	0	0	0	1087	241	846
Ольховатський	112	24	11	17	60	0	0	0
Петровський	2234	145	48	2041	0	388	81	307
Печенізький	0	0	0	0	0	0	0	0
Савинський	913	283	45	585	0	239	63	176
Сахновщинський	362	308	0	54	0	966	184	782
Ст. Салтівський	119	100	12	7	0	289	96	193
Старовірівський	3207	834	0	2373	0	3004	1231	1773
Харківський	844	634	0	210	0	3658	2074	1584
Чугуївський	819	548	0	271	0	1311	541	770
Шевченківський	78	78	0	0	0	97	20	77
ВСЬОГО	24063	12001	515	9452	2095	44399	18147	26252
м. Харків								
Дзержинський	401	401	0	0	0	1000	591	409
Жовтневий	113	112	1	0	0	1971	1054	917
Кагановичський	344	344	0	0	0	2192	1030	1161

¹ Подається за: Сводная ведомость по учету злодеяний, учиненных немецко-фашистскими захватчиками и насильному угону советских людей в немецкое рабство по Харьковской области. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Спр. 1. Оп. 14. Арк. 11.

Комінтернівський	21	0	0	21	0	480	251	229
Ленінський	16	16	0	0	0	1455	733	722
Орджонекідзевський	87	87	0	0	0	338	213	125
Сталінський	903	728	0	175	0	439	195	244
Червонобаварський	210	10	0	200	0	621	290	331
Червонозаводський	44	0	0	44	0	1667	933	734
В різних районах м. Харків	39193	37341	0	1852	0	0	0	0
Акт від 09.03.1943	231000	220000	0	11000	0	110000	Без розшифрування	
ВСЬОГО м.Харків	272332	259039	1	13292	0	120163	5290	4873
ВСЬОГО Харківська область	296395	271040	516	22744	2095	164562	23437	31125

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 08:43:54 14.12.2025

Назва файлу з підписом: Yakovliev_diss..pdf.asice
Розмір файлу з підписом: 2.3 МБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: Yakovliev_diss..pdf
Розмір файлу без підпису: 3.2 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: ЯКОВЛЄВ ВІТАЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ
П.І.Б.: ЯКОВЛЄВ ВІТАЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ
Країна: Україна
РНОКПП: 2758614872
Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА
Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 08:43:51
14.12.2025
Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"
Серійний номер: 5E984D526F82F38F04000000D2D47401E193B406
Алгоритм підпису: ДСТУ 4145
Тип підпису: Удосконалений
Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)
Формат підпису: З повними даними для перевірки (XAdES-B-LT)
Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2025.08.25 13:00